

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2015. CXIX. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Vaderna Gábor</i> : A bárdköltészet lehetőségei. Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei	721
Műhely	
<i>Szilágyi Márton</i> : Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonja: legenda és valóság	769
<i>Tóth Csilla</i> : Polgár és irodalma. Hatás, funkció és a szerző képe Márai Sándor <i>Egy polgár vallomásai</i> első kötetének recepciójában	778
Műelemzés	
<i>Molnár Dávid</i> : Janus Pannonius <i>De monade et dyade, numeris</i> című verséről	803
Adattár	
<i>Németh S. Katalin</i> : Zvonarics és Békesi – két ismeretlen peregrinus	814
Párbeszéd	
<i>Vadai István</i> : Párhuzamos életrajzok. Kőszeghy Péter: <i>Balassi Bálint – Magyar Alkibiadész</i> (2008); <i>Balassi Bálint – Magyar Amphión</i> (2014)	820
Szemle	
Magyarországi gondolkodók, 18. század. Bölcsészettudományok II. (<i>Penke Olga – Vörös Imre</i>)	859
Laczházi Gyula: Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában (<i>Szilágyi Márton</i>)	866
Lapis József: Lira 2.0: közelítések a kortárs magyar költészethez (<i>Mészáros Márton</i>)	870

VADERNA GÁBOR

A bárdköltészet lehetőségei

Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei

Berzsenyi Dániel költői indulásának homálya

Berzsenyi Dániel költői indulásáról két forrásunk van: a Kazinczy Ferenc levelezésében megjelent dokumentumok, illetve a költő barátjának, Kis Jánosnak visszaemlékezései. Kezdjük az utóbbival: erről azt érdemes tudni, hogy bő negyven év távlatából emlékezik vissza benne az egykori dömölki lelkész, aki Berzsenyi közeli szomszédjaként, annak sőmjéni éveiben vált a költő egyik legközvetlenebb barátjává. Ezt az időbeli távolságot azért is érdemes hangsúlyozni, mivel Kis szövege már a formálódó Berzsenyi-kultuszhoz is hozzá kíván szólni, amikor barátját szerepelteti. Az életírás első kötetében Kis szomszédainak lajstromában találkozunk vele: „Ámbár csaknem egy egész napot töltöttem velem, még sem vetetett legkevesebbet is észre, hogy benne tudomány vagy épen lángész lakik. De ezt utóbb is, mikor ötet bővebben megismertem, mindenkor a' lehetőségig el szokta rejteni.”¹ Az elrejtőzés és a lángész látszólagos ellentmondása majd a második kötetben rendeződik el újra, amikor Berzsenyi felfedezésének történetére fordul rá az elbeszélő. Íme az egyik vonatkozó passzus:

Berzsenyi Dániel akkor, mikor én Nemes-Dömölkre kerültem, felesége jószágán, Sőmjénben lakott, melly oda csak egy kis félórányira fekszik. Vele, mint egyik előkelő hallgatómmal, 's utóbb komámmal, de különben is a' természet jó lelkületű, 's józan eszű fiával, nálam is 's még többször nála 's közbirtokos Káldy Pálnál, egy jó kedvű, élénk eszű 's olvasni szerető férjfinál, gyakran társalkodtam. Több izben történt, hogy hozzámenésemkor ötet az asztalnál dolgozva, 's papirosok mellett találtam, mellyeket belépésemkor az asztalfiókba hidort, úgy azonban, hogy apró nyiredékek maradtak kívül. Midőn ez másodszer, vagy harmadszor történt, 's a' nyiredékeken verstoredékecskéket találtam, azt mondtam neki nyájasan, hogy valamely különös léleknek kell nála látogatásokat tenni, 's kérdém tőle enyelegve, hogy talán versirással mulatja magát[,] Ő erre határozottan semmit sem felelt, 's a' beszélgetést tüstént más tárgyra fordítá. Utóbb egykor, midőn ismét írásnál találván versirást gyanítottam 's gyanításomat jelentettem, azt mondotta, hogy igen is néha tréfából efféle bolondsággal mulatja magát; de még ekkor verseiből semmit sem mutatott; hanem későbbben hozzám jövéen, költészeiteiből néhány darabot, 's

* A szerző az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének adjunktusa. A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Kis János Superintendens' *Emlékezései életéből: Első közlemény. Nevendékségét, professzorságát és predikátorságát tárgyazó emlékezések*, Sopron, Özvegy Kulcsárné, 1845, 197.

ezek között a Romlásnak indult hajdan erős magyart is elhozá, 's ilyen szókkal adá által; „már csak nyíltan megvallom komám uramnak, hogy én egy időtől fogva versirással bibelődöm, nézze által ezeket 's mondja meg, ha mehetek-e valamire.” Az olvasás annál nagyobb csudálkozást gerjesztett bennem, mennél kevesebbé vártam illyesmit tőle. A' velem közlötteket megküldém Kazinczynak, szerzőjüket pedig lelkesedve serkentém írásra. [...]

Különössége azt hozá magával, hogy az efféle könyveket, ha egyszer saját módja szerint hasznokat vette, félre veté, vagy néha el is hasogatá. Közülök egy pár az illy erösszakos elenyészéstől úgy menekedék-meg, hogy épen akkor mentem hozzá, midőn rajtok illy halálos executiót akart véghez vinni, 's közbenjárásomra ezt mondotta: vigye-el hát komám uram ha őket meg akarja tartani.²

Berzsenyi személyében a zsenialitás paradoxona jelenik meg: egy ember, aki egyfelől papírnyíredékekre verseket jegyez fel, s aki másfelől felhasogatja a könyveket.

Másik forrásunk jóval korábbról származik, s az *maga a felfedezés* volna. 1803. március 27-én jelentkezik Kis János egy levéllel Kazinczy Ferencnél (a kiadó, Váczy János filológiai apparátusát is idézve):

585.

Kis János – Kazinczynak.

N. Dömölk, Mártz. 27d. 1803.

Nagy Érdemű Barátom!

Szégyenelvén hosszas hallgatásomat 's nem látván még most is azt az alkalmas időt és órát közel, mellyben a' mint régtől fogva óhajtom, szívemet előtted hosszabb levélben kiönthetném: azonban is míg többet írhatok, közlöm veled egy ifjú Földes Úrnak 's hallgatómnak, Ber'senyi Dánielnek egy pár versét, még pedig minden változtatás nélkül, kivévén a' tudatlan Copistának gyermeki írásbéli hibáit. Ez a' szép reménységű költő nagy tisztelőd; mind eddig senki sem tudta, hogy ő verseket írt, jóllehet már szép számmal készített. Itéletedet kéri általam, 's nagy jót téssz vele 's reménylem a' litteratúrával is, ha hibáit kiméléssel 's szépségeit ditséréssel fogod felfedezni.

Dayka versit óhajtvá várom 's gyönyörködni fogok olvasásokban. Kisfaludy Sándorral, a' Himfy szerelmei írójával neve napján esmérkedtem meg. Szép kis barátságos társaságunk volt egy jó Grófnál. Téged is buzgón emlegettünk.

Kis.

[Eredetije a sz. Benedek-rend pannonhalmi könyvtárában.]³

2 Kis János Superintendens' *Emlékezései életéből: Második közlemény. Írói pályáját tárgyazó emlékezések*, Sopron, Özvegy Kulcsárné, 1846, 111–113.

3 Kis János Kazinczy Ferencnek, N. Dömölk, 1803. márc. 27. = KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, kiad. VÁCZY János, I–XXI. kötet, Bp., MTA, 1890–1911 (a továbbiakban: KazLev), III, 585. lev., 43–44.

Váczy ehhez ezt a jegyzetet fűzte:

Berzsenyi Dánielről, mint költőről ez az első adat irodalmunkban s annál fontosabb, mivel a Kazinczynak küldött költemények címeit is tudjuk. E költemények: *A reggel, A magyarokhoz s Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás*. A középsőnek szövege a Toldy kiadásában látható a variánsok közt. Így érthető csak Kazinczy erős felbuzdulása. L. az 588. sz. levelet.⁴

Tudjuk, hogy Berzsenyi maga nem kereste fel Kazinczyt, s Kazinczy is csak Kisen keresztül üzent (inkább Kisnek), s hogy a Berzsenyi–Kazinczy-levelezés csak évekkel később, 1808-ban fog megindulni. Az irodalomtörténet-írásban visszatérő kérdés lett, hogy miért nem keresi meg Berzsenyi Kazinczyt, aki viszonylag lelkesen nyilatkozott a költeményekről. Kazinczy így írt 1803. április 6-án:

Betegen vettem leveledet, de feléledtem, 's bajomat nem érzem többé. Ime midőn azon kesergék, hogy az a' szent tűz, melly már csak kevesek' szívében tápláltatik, közelít el-alvása felé, egy dicső lángot látok fellobbanni véletlenül. Háládatosan borúlok a' szent anyának, a' Természetnek lábaihoz, 's tisztelettel imádom bölcseségét, hogy a' történetek' fonalán olly szorosán fűzte a' segédet a' veszély mellé. Tégedet pedig, becsülhetetlen barát, örvendő köszönettel szorítlak mellyemre. Örvendj, édesem! és nem csak Literatúránknak örvendj, hanem örvendj Magadnak is. Mert ha a' Te Berzsenyid csak titokban írogatta is, és Néked vezérlésed nélkül, verseit: de ötet a' Természetten kívül bizonyosan leginkább és legközelebb a' Te példád szóllította a' Múzsák' tiszteletére. Nem azért mondom ezt, mivel ő hozzá Te élsz legközelebb; hanem azért, mert, ámbár betű szerint igaznak hiszem, hogy megküldött verseiben semmit nem adott a' magadéból: de azoknak némelly soraiba – és ez nékiek fegfőbb dicsérete! – egészen Tégedet hallak zengeni. – Adja Apolló, hogy ez a' szeretetre méltó Ifjú az légyen Néked, a' mi Mathissonnak lett Salis 's Bürgernek Schlegel. Én csendes gyönyörűséggel nézem messzinnen azt a' gyönyörű hajnallatot, mellyet egünkön az a' szép Phosphorus terjeszt, 's kérem az élet' fonalán nyújtó lányokat, hogy az enyémet el ne messék, míg megláthatom déli ragyogását!

Első dolgom megolvasások után az volt, hogy Alkaikusait leírjam, és a' mai posta viszi az én Virágomnak, ki nem kevésbé érdemli mind szeretetemet, mind becsülésemet, mint az, kinél jobban senkit nem szeretek, 's becsülök – Kis. – Képzem az ő örömet. Mert én nem tudom, mit csudáljak inkább a' mi új barátunkban, a' szép, noha néhol hibás magyarságot e, vagy a' poétai bátor és harsogó ömlődözést? ezt a' jól elkészült nagy lelket 's tanulását e, vagy azt, a' mi nélkül mind ezt semminek venném, az ő szent hazafiságát? – Kérd, hogy az Ódák' útjáról el ne térjen. Az ötet egykor fő polczig vezeti; 's Literatúránk itt kíván leginkább munkás kezeket, mert Virágon kívül még nincs egy poétánk is, a' ki a' Horátz' lantjának méltóságát érzette volna. – Óhajtanám, hogy a' két Stolbergnek' verseit, 's a' Balde deák Ódáját Herdernek Terpsichoréjával, ismerje, és kezei közül ki ne tegye; de esküdjön-meg, magát a' Lant' Múzsájának szolgálatjába

4 Uo., III, 509.

avatván, hogy énekeit soha sem vesztegeti hasztalan magasztalásra 's innepek' fényesítésére. – Mondjad néki, hogy őtet szeretem.⁵

E levél alapján lehet tudni, hogy Virág Benedeknek is megküldte a kapott küldeményt,⁶ Merényi tudni véli, hogy Szentgyörgyi József is megkapta,⁷ s fennmaradt Csehy József egy válasza, melyben reagál a kapott versekre:

Az a' dicső bajnok pedig, a' hathatós Berzsényi, a' kit újon látok felhágni a' törésre lelke elragadatásában, méltó a' kit Virág szemléljen oldala mellett. Melly hangos és tömött kifejezés, melly felmagasztaló gondolatok! Azt a' magyart, a' ki ily szózatot hallott, nem fogja eltéríteni nyelve' forró szeretetétől az idegen akármi babonája. Hol leli fel azt a' mértékét, és harmoniát, azt az erőltetés nélkül való felséget? – A prosodiai hibákat ilendő lesz meg-jobbitani ugyan; holmi Duna mellyéki ejtés nem fog szakadást csinálni a' nyelvben.⁸

Mivel Virággal, Szentgyörgyivel és Csehyvel aktívan levelezett ekkoriban, feltételezhető, hogy Kazinczy a Berzsényi-verseket azoknak a partnereinek küldte meg, akiknek épp azokban a napokban amúgy is írt (s így még akár Csokonai is megkaphatta). Igen ám, de ezek a levelek elkallódtak, így a versek Kazinczytól másolt változatai is lappanganak.

Hogy miért nem vették fel a kapcsolatot? Ebben is megoszlanak a vélemények. A filológiai szempontból mindmáig legjobb Berzsényi-életrajzban Váczy János így kezdi a két „nagy lélek” találkozásának elbeszélését: „Az ekkor betegeskedő Kazinczy még jobban meg volt hatva, mint Kis János. Öröme nem ismert határt. Alighogy elolvasta Kis fentebbi sorait s Berzsényi műveit: azon betegen neki ült az írásnak, elfeledte betegségét s szinte megelevenült egész valója”.⁹ Németh László már jóval szkeptikusabb, szerinte „Kazinczynak nem volt igazi kritikai érzéke”, s ezért nem is vette észre Berzsényiben a költői tehetséget, csak ügyes versfaragót látott benne.¹⁰ Bécsy Ágnes, a legutóbbi életrajzi összefoglaló jegyzője pedig arról ír, hogy a fennmaradt adatok arra mutatnak, hogy nem rendezhető el a Berzsényi-pálya a hagyományos életrajzi narratívákban. „Berzsényinek nem volt költői indulása” – írja, majd azt fejtegeti, hogy Berzsényi csak olyan verseket mutatott, melyek „készek” voltak, s Kazinczy gesztusa is azt fejezte ki, hogy a küldemény tartalma késznek vehető.¹¹

5 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Ér-Semlyén, 1803. ápr. 6. = *Uo.*, III, 588. lev., 47–48.

6 Bár a Kazinczyt nem különösebben kedvelő Németh László még ebben is kételkedik: NÉMETH László, *Berzsényi*, Bp., Franklin-társulat, é. n. [1937] (Kultúra és Tudomány), 57.

7 Többször is beszél erről a kritikai kiadásban, de sajnos helyet egyetlen egyszer sem ad. Lásd BERZSÉNYI Dániel *Költői művei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Bp., Akadémiai, 1979 (Berzsényi Dániel Összes Művei, 1; a továbbiakban: BDÖM I), 418, 437, 654.

8 Csehy József Kazinczy Ferencnek, Przemysł, 1803. máj. 14. = *KazLev.* III, 595. lev., 57.

9 VÁCZY János, *Berzsényi Dániel életrajza*, Bp., MTA, 1895, 72.

10 NÉMETH, *i. m.*, 57–61. Az idézet: *uo.*, 59.

11 BÉCSY Ágnes, *Berzsényi Dániel*, Bp., Korona, 2001 (Klasszikusaink), 10–11. Az idézet: *uo.*, 10.

Csakhogy melyek azok a költemények, melyekről egyáltalán szó van?

Váczy filológiai jegyzetét, melyben felsorolja a költeményeket, az utókor kételkedve fogadta. Egyrészt a költemények szövegét nem írta be kiadásába. Igaz, ha a Kazinczy-levelezés monumentális szövegtengerében egy ismert költemény fordult elő, ez amúgy is szokása volt, mivel helyet kellett megtakarítania. (Hamarosan látni fogjuk, hogy ebben a konkrét esetben ugyan tévedett, hogy nem írta be a szövegeket, de a Berzsenyi-filológia ezt nem tudhatta.) Ráadásul Váczy kissé rejtelmesen fogalmaz, amikor arról ír, hogy a „címekeket tudjuk”. Hiszen ennek alapján azt sejtethetjük, hogy a szöveget nem ismerjük, nem ismerhetjük. S végül az utalás a Toldy-kiadásra, mely *A' Magyarokhoz* egy változatára vonatkozott szintén csak bonyolította a filológiai helyzetet. (Rövidesen meggyőződhetünk arról, hogy ez téves állítás volt: Toldy kiadásában egy másik változat jelent meg.)

Ráadásul a három vers azonosítása is bizonytalannak tűnhetett: *A' Magyarokhoz*-óda helye biztosnak tűnt, hiszen Kis visszaemlékezése is megerősíti ezt, ám a másik kettő kérdéses lehet. Nem tudom, ki volt az első, aki e kételyt megfogalmazta, mindenestre visszatérően jelent meg a Berzsenyi pályájáról szóló összefoglalókban a fordulat, mely a versek felsorolását vezeti be: „ha hihetünk Váczy János állításának”. Jellemző, hogy a kritikai kiadásban a versek jegyzetanyaga meg sem említi, hogy esetleg ezeknek a költeményeknek létezhetett 1803-as változatuk.¹² Csetri Lajos nagyszerű könyve viszont igen sajátos megoldást választott: több mint egy oldalon keresztül bírálja Váczyt, megállapítván, hogy amit ő csinál, „mintaszerű filológiai bizonyító eljárásnak aligha merném minősíteni”,¹³ majd utalván arra, hogy a szakirodalom egy része mégis elfogadta e három vers kiemelt helyét, előre veszi *A' Magyarokhoz*-óda mellé a másik kettőt.

A megtalált kézirat

A *Berzsenyi Dániel összes munkái* kritikai kiadás munkálatai során látogattunk el Főríz Gergellyel a Pannonhalmi Főapátság Könyvtárának Kézirattárába, ahol elsősorban ismeretlen Berzsenyi-levelekre vadásztunk. Kis János leveleinek átböngészésekor derült ki, hogy Váczy János jegyzete teljesen pontos, s a levél kézírata a versekkel együtt éppen ott van ma is, ahol ő megjelölte, a három költemény épp abban a sorrendben következik, ahogyan ő megírta.¹⁴ Megdöbbenő, de Váczy Kazinczy-kiadása óta senki sem vette a fáradságot, hogy utánanézzon e nem különösebben kimerítő, ám mégiscsak pontos jegyzetnek. Sőt mi több: a mellékletek nem is „kallódhattak el” (ahogy azt oly sokan ténszerűen leírták), hiszen a levélszöveg és a versek viszonya éppen fordított, mint ahogy ez a levélkiadás alapján sejtethető volt: tizenkét nyolcadrés oldalnyi nem autográf (s nem is Kis kezétől való) versszöveg után, a papír alján maradt helyre jegyez-

12 BDÖM I, 260–273, 436–437, 653–655, 375–377, 408–410.

13 CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 85.

14 A Pannonhalmi Főapátság Könyvtára (a továbbiakban: PFK), 10a. E. 27/1. 3. sorozat, 1. lev.

te fel Kis a maga levelét, melyet a Kazinczy-levelzésből idéztünk. Tehát voltaképpen *a levél a melléklet a versekhez*, s azért ilyen szűkszavú, mivel egyszerűen ennyi helye maradt Kisnek megjegyzést írni.

A Berzsenyi-irodalom előszeretettel olvasta össze Berzsenyi fura műveltségét, az 1810-es évek előtt meglehetősen ingadozó helyesírási gyakorlatát Kis levelének ezen megjegyzésével: „közlöm veled egy ifjú Földes Úrnak 's hallgatómnak, Ber'senyi Dánielnek egy pár versét, még pedig minden változtatás nélkül, kivéven a' tudatlan Copistának gyermeki írásbéli hibáit”. Még maga Váczy is odaírta életrajzában, amikor e helyet idézte, hogy „a ki senki más, mint maga Berzsenyi”.¹⁵ Berzsenyi így vált felnevelendő gyermekké, s ez a leírás szépen összecseng Kis János 1840-es évekbeli visszaemlékezéseivel. Csakhogy Váczy ekkor már elfelejtette, hogy mit látott a kéziratban: hogy azokat valóban egy „Copista”, egy másoló írta le, s aki tényleg „gyermeki” hibákat ejtett a másolás során. Hiszen Kis keze valóban ortográfiai javításokat eszközölt legnagyobbbrészt (a hibák vagy Berzsenyitől származtak, vagy a másolótól), illetve néhány elírást is javított (s a tudatlanságra való utalás ezekre vonatkozhat). Utóbbira példa *A' Magyarokhoz*-óda szövegében, e változat 15. szakaszában, hogy az írnok nem ismerte a Gvadányi nevet, így elolvasni sem tudta, s Grádányit írt be helyette, amit Kis visszajavított; vagy *A' Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* eredeti változatának 6. szakaszában szereplő „idő 's halál” mellérendelő összetételt, a másoló „idős halálnak” olvasta félre, s Kis ezt is korigálta. (Hogy a másoló nem volt annyira ügyetlen, mint ebből gondolnánk, ahhoz csak annyit ajánlanék, hogy az utóbbinak egy másik, autográf kéziratot verzióját nem kisebb filológus, mint Toldy Ferenc is félreolvasta, s ugyanehhez a furcsa képhez jutott: „idős halál”).¹⁶ Az igazsághoz azért az is hozzátartozik, hogy olyan hely is akad, ahol Kis javítja a szöveget. *A' Reggel* hetedik szakaszában a „por-kötélbe” szó helyére a „por-közelbe” szókapcsolatot iktatja – ezúttal tévesen.

Exkurzus: a Berzsenyi-szövegek kiadástörténete

A következőkben megpróbálom lehetőleg csak a legszükségesebb információkra szorítkozva összefoglalni Berzsenyi Dániel szövegeinek kiadástörténetét. Mivel három versünk a különböző változatokban hol felbukkant, hol nem, érdekes lehet, hogy éppen mely szövegcsoporthoz elemeként s milyen állapotban jelent meg – már csak azért is, mert e három költemény korai kidolgozásának a felbukkanásával végre lehet valamit mondani a Berzsenyi-szövegek alakulástörténetéről, *A' Magyarokhoz* esetében pedig végre rendet lehet tenni a variánsok között.

1803 után évek teltek, s Berzsenyi ügyében ismét Kis János vette fel a kapcsolatot Kazinczyval. Kis 1808. szeptember 14-én írt Sopronból egy levelet, melyben elküldte Berzsenyinek a Kazinczyhoz szóló ódáját és a kettejükről írott költeményt, s jelezte: egy

15 VÁCZY, i. m., 72.

16 Berzsenyi BERZSENYI Dániel *Munkái*, Újra átnézett kiadás, a költő örökösei megbízásából TOLDY Ferencz által, Pest, Heckenast Gusztáv, 1864 (a továbbiakban: BERZSENYI 1864), I, 87.

egész kötetnyi kézírata van még a szerzőnek.¹⁷ Kazinczy nem sokkal később – Bécsből hazafelé tartván – Sopronban át is vette Kistól a költemények emlegetett csomóját, majd október 31-én már írt is róla Kisnek, s ezúttal nemcsak üzenetet küldött, hanem egy egész levelet csatolt az ismeretlen Berzsényinek.¹⁸ Ekkor kezdődik Berzsényi és Kazinczy irodalmi barátsága, melynek egyik folyománya lesz, hogy Kazinczy lassanként átveszi Kistól a versek kiadásának szervezését. November 12-én tehát már nála vannak a versek, s röviden értékeli is azokat Kisnek.¹⁹ Mire Berzsényi első levele megindul Széphalomra,²⁰ Kazinczy már túl van az egész köteten, sőt az időt sem vesztegeti, s átírja a verseket. Berzsényi saját kezű kötetét, melyet Kistól kapott, megtartja, s december 23-án kelt levelével Niklára tervez küldeni egy vaskos csomót, melyben a saját kezével vannak átírva a versek. E levélhez mellékel egy hibalistát is, melyben kiszemezgeti a fontosabb problémákat és eldöntendő kérdéseket, de azt nem lehet tudni, hogy amúgy mi változott a versek szövegében.²¹ (Közben karácsonykor Kis már úgy ír Kazinczynak, mint aki egyértelműnek tekinti: Kazinczy a versek kiadója, s nem ő,)²² Valami baj történhetett a december 23-ai levéllel, ugyanis Kazinczy nem tudta elküldeni azt – talán a csomó volt túl nagy, s nem talált megbízható embert télen, akivel elindíthatta volna. December 27-én írja, hogy „Verseid immár jó ideje hogy készen állanak, ’s várják az alkalmatosságot, melly őket Pestre vigye Szemere Pál barátomhoz”.²³

Néhány hónap telt el, s mennyi minden történt: Berzsényi saját kezével írt kötete Kistól Kazinczyhoz került, aki neki is látott a munkának. Az események ezután már jóval lassabban folytak. Berzsényi csak nagyon sokára, 1810 márciusában jutott el Pestre, ahol találkozott Szemere Pállal, Kölcsey Ferencsel és Kazinczy más ifjú híveivel.²⁴ Elkezdődik egy hosszadalmas kiadási folyamat, melynek során Berzsényi és Kazinczy mellett feltűnik a kiadást végül ténylegesen nyélbe ütő Helmeczi Mihály. Időközben metszetet kell készítteteni (Berzsényi elégedetlen a pesti művészekkel, ezért Bécsben kell lefestetnie magát), a pesti kispapok pénzt gyűjtenek a kiadás céljára stb. Sajnos rengeteg levél elveszett, s ami a legfájóbb, hogy a Kazinczy által átírt, majd Berzsényi által korrigált kéziratcsomó, mely végül az első kiadás alapja lett, szintén elkallódott (utoljára Helmeczinél járt).²⁵ Így nem ismerjük sem Kazinczy változtatásait, sem Berzsényi utólagos korrekciós munkáját, sem Helmeczi tényleges szerkesztői beavatkozásait. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában ugyanakkor fennmaradt az a Kazinczynál meglévő eredeti kézíratos anyag, melyet Kazinczy Kis-

17 Kis János Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1808. szept. 14. = KazLev. VI, 1355. lev., 82–83.

18 Kazinczy Ferenc Berzsényi Dánielnek, Széphalom, 1808. okt. 31. = BERZSÉNYI Dániel *Levelezése*, s. a. r. FŐRISZ Gergely, Bp., EditioPrinceps, 2014 (Berzsényi Dániel Összes Munkái; a továbbiakban: BDLev), 9. lev., 16–17; Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1808. okt. 31. = KazLev. VI, 1368. lev., 109.

19 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1808. nov. 12. = *Uo.*, VI, 1372. lev., 122–123.

20 Berzsényi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1808. dec. 13. = BDLev, 10. lev., 17–19.

21 Kazinczy Ferenc Berzsényi Dánielnek, Széphalom, 1808. dec. 23. = *Uo.*, 12. lev., 20–29.

22 Kis János Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1808. dec. 24. = KazLev. VI, 1390. lev., 166.

23 Kazinczy Ferenc Berzsényi Dánielnek, Széphalom, 1808. dec. 27. = BDLev, 13. lev., 29.

24 E találkozás leírásának elemzése: VADERNA Gábor, *Egy csók és más semmi: Berzsényi Dániel 1810-es pesti kirándulása*, Holmi, 15(2004), 1217–1234.

25 A kiadástörténetről részletesen: BDÖM I, 184–202.

től vett át.²⁶ Így végső soron megvan Berzsenyi 1808-as eredeti kötete (amit Csetri Lajos – Merényi Oszkár nyomán²⁷ – „összövegnek” nevezett), illetve a végeredmény, az 1813-ban megjelenő kötet.²⁸ Ami a kettő között történt, arról csak szórványos adataink vannak, például Kazinczy már említett hibalistája vagy Berzsenyi egy-két reakciója.²⁹

Berzsenyi kötete viszonylag nagy irodalmi sikert jelentett; erről tanúskodik, hogy verseinek sorait igen gyakran idézték mottóként a legkülönbözőbb kötetekhez.³⁰ Talán ezért is volt szükséges egy második, bővített kiadás megjelentetése. 1816-ban az addigi három kötetre osztott kompozíciót Berzsenyi egy negyedik kötettel egészítette ki (mely jórészt episztolákat tartalmazott), Helmecki pedig egy hosszás előbeszédet kanyarított a nyelvújításról a kötet elé. Berzsenyi azonban addigi verseit is helyyel-közzel korrigálta – a mi verseinket is érinteni fogja ez az utómunkálat.³¹

A kiadástörténet kapcsán a Berzsenyi-irodalomban három kérdést szokás felvetni.

1) Először is az alkotói módszer kérdését. Azt eddig is lehetett sejteni, hogy Berzsenyi sokáig csiszolta saját szövegeit, Csetri Lajos még azt is megkockáztatja, hogy az 1803 utáni szünet a *nonum prematur in annum* horatiusi elvének neoklasszicista szigorúan vételéből származik (tudjuk, volt ilyesmire példa a magyar irodalomban: a leghíresebb eset Rájnis Józsefé, akinek *A' Magyar Helikonra vezérlő kalaúza* már legkésőbb 1773-ben készen volt, ám csak 1781-ben jelentette meg azt).³² Hogy Berzsenyi folyamatosan alakította szövegeit, eddig két okból sejtettük: egyfelől az 1808 és 1813 közötti munka folyamatából, másfelől éppen *A' Magyarokhoz* fennmaradt szövegváltozatai mutattak fel valamiféle „munkát” (erre a regényes filológiai történetre még vissza fogunk térni). Bár az a mai napig vitatott, hogy Kazinczy keze nyoma javított vagy rontott-e szövegeken, talán ez nem is annyira fontos, ha azt vesszük, hogy Berzsenyi mégiscsak autorizálta 1813-as és 1816-os szövegkiadásait. (Nem véletlen, hogy közvetlen vagy közvetett módon a mai napig az utóbbi szokta adni a kiadások alapszövegét.)³³

26 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt), M. Irod. Lev. 4r 44. sz. alatt található a gyűjtemény, melyhez utóbb a Berzsenyi–Kazinczy-levelezést is hozzákötötték.

27 BERZSENYI Dániel *Versei: Az 1808. évi összöveg*, kiad., bev., jegyz. MERÉNYI Oszkár, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1938 (a továbbiakban: BERZSENYI 1938).

28 BERZSENYI Dániel' *Versei*, kiadá HELMECZI Mihály, Pest, Trattner, 1813 (a továbbiakban: BERZSENYI 1813).

29 A legjelentősebb ezek közül: Szemere Pál beszámolója Berzsenyi 1810-es útjáról – lásd Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Pest, 1810. ápr. 27. = *KazLev.* VII, 1726. lev., 401, 404–405; ill. Szemere néhány hónap múlva összefoglalja Kazinczynak, hogy Berzsenyi mit javított a Pestre visszaküldött csomóban – lásd Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, h. n. [Pest], d. n. [1810. dec. 27.] = *uo.*, VIII, 1900. lev., 231–240.

30 *A' Magyarokhoz*-óda öt versszakát például e kiadványban: *Magyar Theátrumi Almanák 1814-ik Esztendőre*, Melly Új Esztendei ajándékul a' Pesti M. Theatrumi Társaság' Javára közrebotsátott, h. n., k. n., 1814, 2. Reprintje megjelent: BENKE József *Színházelméleti írásai*, jegyz., utószó, Benke József szerepkatalógusát összeáll. KERÉNYI Ferenc, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1976 (Színháztörténeti Könyvtár, 5).

31 BERZSENYI Dániel' *Versei*, kiadta egy kalausz Értekezéssel megtoldva barátja HELMECZI Mihály, Második, megbővített kiadás, Pest, Trattner János Tamás, 1816 (a továbbiakban: BERZSENYI 1816).

32 CSETRI, *i. m.*, 21. Rájnis esetéről lásd BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 2003⁴, 260.

33 Onder Csaba 1998-as Matúra-kiadása például az 1816-os szöveget közli, s jegyzetapparátusában

A tanult neoklasszicista költő önkorrekciós gyakorlatával állt szemben a zseniként elképzelt Berzsenyi, aki pusztán ihletből teremtette verseit, s azok utólagos megdolgozása csak rontott azok szövegén (például Németh László így gondolta). Csetri Lajos volt az, aki egy huszárvágással lépett túl a problémán, amikor azt állította, hogy az 1808-as Berzsenyi valójában jobb, mint az 1813-as, ám ennek nem vagy nemcsak Kazinczy neoklasszicista felfogása az oka, hanem a költő világnézeti változása és az ebből fakadó poétikai következmények.

2) Másik kérdésként az szokott felmerülni, hogy kik avatkoztak be Berzsenyi szövegeibe és miként, mit erőszakoltak rá kiadói és mit fogadott el ő maga. E kérdéssel tulajdonképpen nyitott kapukat döngötünk, hiszen Berzsenyi 1816-ban újra kiadta verseit, s az a tény, hogy érdemben nem változtatott rajta, jelzi, hogy egyetértett annak szövegével. Persze az más kérdés, ha a költőt nem tekintjük olyan embernek, aki maga képes dönteni verseiről: nyilván ezért is értette az utókor olyan könnyen Berzsenyire Kis János 1803-as levelének azt a részletét, mely a „tudatlan Copista gyermeki hibáiról” beszélt. Hiszen a gyermek, a különc, a magába forduló zseni – mind olyan képzetek, melyek felvethetik a versek átírásának a „költői szándék”-tól független átdolgozásának kérdését. Ezekkel az elbeszélésekkel azonban van egy alapvető gond: olyan kevés információ áll a rendelkezésünkre Berzsenyi életéről, a versek születéséről, a közreműködők köréről és tanácsaik tartalmáról, hogy az ezzel kapcsolatos állítások se nem igazolhatók, se nem cáfolhatók.

3) És végül a verssorrend kérdése. Berzsenyi 1808-as kötete egy szerzői kötetkompozíciót hagyományozott ránk. Kazinczy jelentős átalakításokat javasolt (tőle származik a könyvekre osztott struktúra), majd ezt Berzsenyi tovább módosította. Így alakult ki az 1813-as kompozíció, amelynek újabb korrekciójával jött létre az 1816-os változat. Már az első posztumusz összkiadás, Döbrentei Gáboré felvetette az életrajzi kronológia lehetőségét, sőt a versek első életrajzi sorrendjét is közzétette jegyzeteiben.³⁴ Toldy Ferenc szintén kísérletet tett erre, de ő is feladta a küzdelmet,³⁵ amit majd aztán a 20. században Merényi Oszkár kiadások sorában folytat tovább, és ő lesz az, aki valamilyen tökéletesnek tekintett formára csiszolja a kronológiai rendet az 1979-ben megjelenő kritikai kiadásban.³⁶ Merényi datálásai filológiaiilag meglehetősen ingatag alapokon állnak, s olykor egészen hajmeresztő érvelésekkel is előhozakodik egy-egy költemény keltezése kapcsán. S itt az szinte a kisebbik probléma, hogy Merényi mily nagyvonalúsággal kerüli meg azt a kérdést, hogy a költő életéről jószerével semmit sem tudunk, ahhoz képest, hogy mindemellet azt is feltételezi, hogy ezek a költemények valamikor „elkészültek”. Ezért lesz aztán a kritikai kiadás talán legnagyobb módszertani problé-

ennek hitelessége mellett érvel: BERZSENYI Dániel, *Versek*, s. a. r. ONDER Csaba, Bp., RaabeKlett, 1998 (MATÚRA Klasszikusok).

34 BERZSENYI Dániel' *Összes Művei: Költelem 's folyóbeszéd*, Közrebocsátá meghagyása szerint DÖBRENTÉI Gábor, Harmad kiadás kéziratban maradt még nem ismertekkel, Buda, Magyar Királyi Egyetemi sajtóval, 1842.

35 Lásd BERZSENYI 1864.

36 E kérdésről részletesen írtam korábban: VADERNA Gábor, *Berzsenyi Dániel verseinek kiadástörténete: Egy új kritikai kiadás dilemmái*, Somogy, 2008/2, 56–66.

mája az, hogy miközben a versek sorrendje (és az alattuk közölt datálások) valamilyen gondolati fejlődéstörténetet sejtetnek, azonközben a legtöbb költeménynek 1808-ban vagy 1813-ban még/már egészen más volt a szövege, mint amit a bőven 1808 előtti datálások mutatnak.

A fenti három probléma közül leginkább az elsőt fogjuk érinteni a továbbiakban, de közvetve a másik kettőhöz is hozzászólunk. Eddig az 1808–1813–1816 soron lehetett elvezetni a költeményeket, s mostantól van három újabb versünk, ahol felírható az 1803–1808–1813–1816 sorozat is. „Verskéziratai 1808 előtti időkből – sajnos! – nincsenek” – kezdi Horváth János a filológiai helyzet ismertetését.³⁷ Ez a helyzet változott meg most, hogy – szerencsére! – előkerültek újabb kéziratok, pontosabban elveszettek hittek bukkantak elő. Így pedig lehetőségünk van arra, hogy újragondolhassunk néhányat a Berzsenyi-filológia nyitott kérdései közül.

A pannonhalmi kézirat

A továbbiakban versenként haladva fogjuk átnézni, hogy miképpen változtak meg a szövegeink, s e változásokat miként lehet értékelni. Előtte közöljük a pannonhalmi kézirat verseit. Az átírat betűhív, s jelöli Kis János javításait is. A versszakok számozása tőlem van. Fontos információ a későbbiekre nézvést, hogy a versek címet nem tartalmaztak, csak szövegük volt egymás után írva. (Amikor címmel jelöltem e verseket, tulajdonképpen magam is csaltam egy kicsit, hiszen ezeknek ekkor még nem volt címük.)

- [1.] Már keleten pirulnak az egek,
A' virradó hajnal mosolyog,
's a' tündöklő³⁸ aranyos fellegek.
Közt³⁹ ragyogó fáklája⁴⁰ lobog.
- [2.] A' patsirta hangitsálva repdez,
Vig örömét⁴¹ zengve ki önti,⁴²
A' kis fetske 's elefánt örvendez,⁴³
's a' fel jövő⁴⁴ Napot köszönti.⁴⁵
- [3.] Ujjúlt öröm⁴⁶ ujjúlt életerő
Száll mast minden teremtésekre.

37 HORVÁTH JÁNOS, *Berzsenyi és írőbarátai*, Bp., Akadémiai, 1960, 20.

38 eredetileg: tündöklő

39 eredetileg: Közt

40 eredetileg: fáklája

41 eredetileg: örömét

42 eredetileg: önti,

43 eredetileg: örvendez

44 eredetileg: jövő

45 eredetileg: köszönti.

46 eredetileg: öröm

Tsak az örök⁴⁷ homályba heverő.
 Bagoly siet bus rejtekekre.
 [4.] Nem mosolyog néki a' szép reggel,
 Sem az élet' harmoniája.
 Kedvesb néki a' szomorú éjjel,
 Mint az Egek ditső pompája.
 [5.] Így van minden, változhatatlan⁴⁸ rendel,⁴⁹
 Ki van szabva éltünk⁵⁰ pállája,
 Egyik rokan a' fél-Istenekkel,
 Másiknak tsak por a' hazája.
 [6.] A rab Lelkek örök⁵¹ setétségben.⁵²
 Bolyognak a' denevérekkel,
 'S nem nézhetnek a' ditső nap-fénybe.
 Örök⁵³ éjjhez szokott szemekkel.
 [7.] A' nagy Lélek önként az étherbe.
 Héjjáztátja szabad szárnyait.
 'S nem tartja itt fojtva por-közbe.⁵⁴
 Az égi tűz' nemes Lángjait.
 [8.] Nem tébolyog Góth épületeken.
 Az éjjeli vak madarakkal;
 Fellebb evez a' nagy Álpeseken.
 A' Nap felé uszó sasokkal.

[1.] Romlásra indult, hajdan erős, Magyar,
 Nem látod Árpád vére miként fajul,
 Nem látod a' boszszús Egeknek
 Ostorozó kezeit Hazádon!⁵⁵
 [2.] Sok századoknak vér-zivatarja-közt⁵⁶
 Rongált Budának tornyai állanak
 Ámbár ezerszer vak tüzedben,⁵⁷
 Véreidet magadat tiportad.

47 eredetileg: örök

48 eredetileg: változhatatlan (th.)

49 eredetileg: rendek.

50 eredetileg: éltünk'

51 eredetileg: örök

52 eredetileg: sötétségben.

53 eredetileg: Örök

54 eredetileg: por-kötélbe

55 eredetileg: Házádon! (th.)

56 eredetileg: vér-zivatarja-közt

57 eredetileg: tüzedben,

- [3.] Elszórja, hiddel, szám-ki-vetett ősi.⁵⁸
 Erköltsöd' átka 's mastani vesznitért
 Romlott fajútság, 's nem sokára.
 Értz-falain viperák süvöltnek.⁵⁹
- [4.] Nem ronthatott-el tégedet, óh Magyar!
 A' vad Tatár Khán⁶⁰ Xerxesi tábora
 'S világot ostromló Töröknek.⁶¹
 Nap-keletet leverő hatalma
- [5.] Nem vertt-le téged Zápolya öldöklő⁶²
 Századja, 's Bethlen' vérbe merült kora.,
 Rákótzí' vérengző haragján.
 'S rettenetes tüze⁶³ közt⁶⁴ meg-álltál.
- [6.] Mert régi Erkölts, Spártai férjfi kar
 Küzdött,⁶⁵ vezérelt fergetegid⁶⁶ között⁶⁷
 Birkózva győztél Herculesként
 Achaji kard rezegett kezében.
- [7.] Mast lassu méreg lassu halál emészt
 'S Mint egy⁶⁸ kevély bükk. mellyet az
 északi Szélvész le nem ront, benne termő
 Férgék erős gyökerit meg-örlik.
- [8.] Bátran merül mast a' buja ifjuság
 Undok bűnében 's úszva folárkodik;
 Még gyenge a' Szűz már kátzéros,⁶⁹
 'S gerjedező⁷⁰ tüzeit⁷¹ kínálja.
- [9.] A' férjfi, oh bűn! már ma kereskedik
 Szép párja' testével; maga alkuszik
 Gazdag folárral, 's gyenge társát.
 Fajtalanúl teregetni hagyja.

58 eredetileg: ősi.

59 eredetileg: süvöltnek.

60 eredetileg: Khán Tatár

61 eredetileg: Töröknek.

62 eredetileg: öldöklő

63 eredetileg: tüze

64 eredetileg: közt

65 eredetileg: Küzdött

66 eredetileg: fergetegid

67 eredetileg: között

68 eredetileg: Nézd a' /'S Mint egy/ (Már az eredeti kéziratban két változat lehetett egymás mellett, majd Kis döntött.)

69 eredetileg: kátzéros,

70 eredetileg: Gerjedező

71 eredetileg: tüzeit

- [10.] Vallástalanság rút szüleményei,⁷²
 Erköltstelenség 's minden utálatos
 Fertelmek áradnak Hazánkra
 Régi Nemes Magyarok' porára.
- [11.] Fegyverre termett szép deli ifjuság
 Kard-forgatásban nem gyakoroltatik
 Nem tud nyeregben, nem tud ugró
 Gyors⁷³ paripán le-ragadva szökni⁷⁴
- [12.] Oh más magyar kar menyköve⁷⁵ villogott
 Atilla ditső hartzai közt,⁷⁶ midőn.
 A' fél világgal szembe szállott
 Nemzeteket tapodó haragja.
- [13.] Más néppel ontott bajnoki vért Hazánk'
 Szerzője Árpád a' Duna' partjain⁷⁷
 Oh más Magyar kar verte vissza
 Húnyadival Mahomet' hatalmát.
- [14.] Akkor vitéz hirt 's bajnoki érdemet.
 Szerzett az ifju Pérides' utjain.
 Mast imé, oh szégyen!⁷⁸ mivé lett
 Módi-majom, gunyolásra méltó
- [15.] Átok reátok Harpia⁷⁹ fajzati.
 Erköltseinket vesztegető fenék!
 Fessen le hiv Gvádányi⁸⁰ tolla,
 Nemzetemet tsufoló⁸¹ bolond korts!
- [16.] De jaj tsak így jár minden az Ég alatt!
 Forgó viszontság járma alatt nyögünk⁸²
 Tündér⁸³ szerentsénk változandó
 Hol mosolyog, hol utálva néz ránk.

72 eredetileg: szüleményei,

73 eredetileg: Gyórs

74 eredetileg: szökni

75 eredetileg: menyköve

76 eredetileg: közt,

77 eredetileg: partjain

78 eredetileg: szegény!

79 eredetileg: Charpia'

80 eredetileg: Grádányi'

81 eredetileg: tsufoló

82 eredetileg: nyögünk

83 eredetileg: Tündér

- [17.] Felfogat a' nagy századok ejele
 Mindent; le omlott a' hires Ilion,
 'S A'⁸⁴ büszke Cárthagó'⁸⁵ hatalma
 Mint az erős Babilon le romlott.
- [18.] Vólt olly idő már mellybe nemes Hazánk
 Fénylő ditsósség poltza felett virúlt
 Jön olly idő még, mellybe gyászos.
 Hamvaiból gyülevész⁸⁶ kavartz kél.

- [1.] Ki vagy te, fényes Tsillag az Ó világ'.
 Setét⁸⁷ ködében⁸⁸ századok' éjjele.
 Nyugszik te rajtad, még is égő
 Artzulatod közibénk⁸⁹ sugárzik.
- [2.] Oh bölts Királyunk, Nagy Lajosunk te vagy
 Ki győzhetetlen Bajnokaid között⁹⁰
 Phæbust⁹¹ imádtad, 's Thrónusodra.
 Phæbus⁹² örök⁹³ sugarat⁹⁴ ragyogtat.
- [3.] Ki vagy te, Bajnok, 's rettenetes Király
 Gyémánt Sisakban Mennyei fény között⁹⁵
 Ki ugy ragyogsz a' régiségben.
 Mint az arany színü⁹⁶ hold az éjjben
- [4.] Corvin! ki ditsó Attyai' nyomdokin.
 Árpád' virágzó fegyverivel vivott,
 Midőn az országos Dunának,
 Partjaiból Helicont idézett.
- [5.] – – Halljad szerettem Nemzetem! énekét
 Buzgó Musámnak, mennyei szózatok
 Zengnek körültem, 's Atillának
 Lelke sugall kebelembe lángat

84 az utóbbi kettő helyett eredetileg: A' (A behúzás az utólagos betoldás miatt csúszott el.)

85 eredetileg: Chárthagó'

86 eredetileg: gyülevész

87 eredetileg: Sötét

88 eredetileg: ködében!

89 eredetileg: közibénk

90 eredetileg: között

91 eredetileg: Phœbust

92 eredetileg: Phœbus

93 eredetileg: örök

94 eredetileg: sugarát

95 eredetileg: között

96 eredetileg: színü

- [6.] A' bölts 's vitéz kar, mint az idő 's⁹⁷ halál
 Mindenhatóság' fegyverivel tsatáz.
 Ő néki a' bértz-bástya tsak por.
 'S rósa-levél⁹⁸ Boreas' kezében.
- [7.] Két Nagy királyunk nyert koszorús⁹⁹ nevet
 A' régiségben, mindenik a' szelid.
 Musák' barátja, mindeniknek.
 Músa' szelid keze törtt¹⁰⁰ borostyánt.
- [8.] Egy Nagy Lajos' bölts szárnya alatt Hazánk.
 Rómát¹⁰¹ 's Athénát latta fel-állani
 Attila roppant városában.
 Márs, tudomány, hatalom virágzott.
- [9.] 's mikor ragyogtak tornyaid, oh Buda!
 Felsőgebben mint mikor a' ditső
 Király 's Apolló' tisztelője.
 Bölts Hunyadink¹⁰² kezein virágzál¹⁰³
- [10.] Mint hajdon a' Nagy Delius' oszlopit
 's Delphius tsudáját a' Zenit¹⁰⁴ és Nadir
 Bámúlta, 's a' fáradt szarándok
 Ormainál iszonyodva állt-meg.
- [11.] Sok meszsi ország' Böltsői Bajnoki
 Jöttek Hazánknak látni ditsőségét¹⁰⁵
 's Tsudálva nézett Éropa.¹⁰⁶
 Nemzeteket-leverő erőnkre.
- [12.] 's egyszerre e' Nép melly Hunyadink alatt
 A' leg kevészebb¹⁰⁷ poltzra emelkedett,
 A' bútaságban veszni indúlt
 Két meg-utált Tseh király' kezében.
- [13.] A' tudományok nemzik az Isteni,
 Böltsset 's erősebb lelkü Vezéreket.
 Ők nemzik a' Márs' Pallosával.
 Birni tudó fejedelmi Lelket.

97 utóbbi kettő helyett eredetileg: idős

98 eredetileg: rósa-tevél

99 eredetileg: kosony [?]

100 eredetileg: törtt

101 eredetileg: Rómáts (th.)

102 eredetileg: Hunyadaik'

103 eredetileg: virágzék

104 eredetileg: zenit

105 eredetileg: ditsőséget

106 eredetileg: Éropa.

107 eredetileg: kevészebb

- [14.] A' durva Nép közt¹⁰⁸ alszik az emberi.
 Leg szebb tehetség, nem születik¹⁰⁹ soha.
 Socrates ottan Cicéronak
 Nem szabad ott nemesen buzogni.
- [15.] Cátó temérdek lelke le-görbed¹¹⁰ ott,
 Brutus' halálát néma homály fedi.
 Nints ösztön¹¹¹ a' virtusra, romlott.
 Kortsodás zavar öszve¹¹² mindent.
- [16.] Hazám! ha ditső hajdani fényedet.
 Ohajtod Árpád 's Attila Napjait.
 A' bölts Minervát áldozattal.
 És örökös¹¹³ koszorúkkal ébreszd.¹¹⁴

A' Reggel

A három vers közül ennek a szövegéhez ragaszkodik a leginkább Berzsenyi. Az 1803-as változat szinte teljesen ugyanaz, mint az 1808-as és az 1813-as. Íme a szövegek (a korábbi változattól való jelentősebb eltéréseket félkövérrel emeltem ki, miként az eredetiben Kis feltételezhető beavatkozását is; nem jelöltem a nyelvjárási és ortográfiai változatokat):

	Pannonhalma (1803) ¹¹⁵	MTA KIK (1808) ¹¹⁶ A Reggel.	Első kiadás (1813) ¹¹⁷ A' Reggel.
1.	Már keleten pirulnak az egek, A' virradó hajnal mosolyog, 's a' tündöklő aranyos fellegek. Közt ragyogó fáklája lobog.	Már keleten pirulnak az Egek A' virradó Hajnal mosolyog 's A tündöklő aranyos fellegek Közt ragyogo faklája lobog	Már keleten pirúlnak az egek, A' virradó hajnal mosolyog, 's a' tündöklő aranyos fellegek Közt ragyogó fáklája lobog.
2.	A' patsirta hangítsálva repdez, Víg örömét zengve ki önti, A' kis fetske 's elefánt örvendez, 's a' fel jövő Napot köszönti.	A' patsirta hangítsálva repdez Víg Örömét zengve ki önti A kis fetske s elefánt örvendez S a feljövő napot köszönti	A' pacsirta hangicsálva repdez, Víg örömét zengve kiönti, A' kis fecske 's elefánt örvendez, 's a' feljövő napot köszönti.

108 eredetileg: közt

109 eredetileg: születik

110 eredetileg: le-görbed

111 eredetileg: ösztön

112 eredetileg: öszve

113 eredetileg: örökös

114 eredetileg: ébreszd.

115 PFK, 10a. E. 27/1. 3. sorozat, 1. lev., 1r–v.

116 MTA KIK Kt, M. Irod. Lev. 4r 44. sz., 136r–v.

117 BERZSENYI 1813, 130–131.

	Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808) A Reggel.	Első kiadás (1813) A' Reggel.
3.	Ujjult öröm ujjult életerő Száll mast minden teremtesekre. Tsak az örök homályba heverő. Bagoly siet bus rejtekekre.	Ujjult öröm ujjult élet erő Száll mast minden teremtényekre Tsak az örök homályba heverő Bagoly siet bus rejtekekre	Újult öröm, újult életerő Száll most minden teremtényekre: Csak az örök homályban heverő Bagoly siet bus rejtekekre.
4.	Nem mosolyog néki a' szép reggel, Sem az élet' harmoniája. Kedvesb néki a' szomorú éjjel, Mint az Egek ditső pompája.	Nem mosolyog néki a' szép reggel Sem az élet harmoniája Kedvesb néki a' szomorú éjjel Mint az egek ditső pompája.	Nem mosolyog néki a' szép reggel, Sem az élet' harmoniája: Kedvesb néki a' szomorú éjjel Mint az egek' dicső pompája.
5.	Igy van minden, változhatatlan rendel, Ki van szabva éltünk' pállája, Egyik rokan a' fél-Istennel, Másiknak tsak por a' hazája.	Igy van minden változhatlan rendel. Kivan szabva eltünk pállája Egyik rokon a' félistenekkel Másiknak tsak por a' hazája	Így van minden! változhatlan renddel Ki van szabva éltünk' pályája; Egyik rokon a' félistenekkel: A' másiknak por a' hazája.
6.	A rab Lelkek örök setétségben. Bolyognak a' denevérekkel, 's nem nézhetnek a' ditső nap- fénybe. Örök éjhez szokott szemekkel.	A' rablekkek örök sötétségben Bolyongnak a' denevérekkel Nem nézhetnek a' ditső nap- fényben Örök éjhez szokott szemekkel.	A' rablekkek örök setétségben Bolyongnak a' denevérekkel; Nem nézhetnek a' dicső nap- fénybe Örök éjhez szokott szemekkel.
7.	A' nagy Lélek önként az étherbe. Héjjáztátja szabad szárnyait. 's nem tartja itt fojtva por-közélbe . Az égi tűz' nemes Lángjait.	A' nagy lélek önként az etherben Héjjáztatja szabad szárnyait Nem tartja itt fojtva porkötélben Az égi tűz nemes lángjait	A' nagy lélek önként az aetherben Héjjáztatja szabad szárnyait, Nem tartja itt fojtva porkötélbe Az égi tűz' nemes lángjait.
8.	Nem tébolyog Góth épületeken. Az éjjeli vak madarakkal; Fellebb evez a' nagy Álpeseken. A' Nap felé uszó sasokkal.	Nem tebolyog goth épületeken Az ejjeli vak madarakkal Fellebb evez a' nagy Álpeseken A' nap fele uszó sasokkal.	Nem tébolyog goth épületeken Az éjjeli vak madarakkal: Feljebb evez a' nagy álpeseken A' nap felé uszó sasokkal.

Ismeretesek Kazinczy kifogásai az 1808-as változattal kapcsolatban. Előbb ennyit ír: „p. 62. lin. 3. fellegek || közt, Schnitzer.”¹¹⁸ Itt a soráthajlást kifogásolja az első szakasz 3–4. sorában. Utóbb még Szemere Pál révén is szerzünk információt arról, hogy Kazinczy mit javított ki a költeményben a következő körben: „A' Reggel. Nem mosolyog néki a' (bús) szép reggel . . . (Feljebb) Fellebb evez a' nagy Álpeseken A' (Nap) nap felé (repülő) úszó sasokkal.”¹¹⁹ Itt zárójelek között látjuk a Kazinczy-féle változtatásokat, melyek a Kazinczy-átiratba lehettek beírva, s Berzsenyi visszajavításait közli hozzá Szemere. A költő ugyanis e versének eredeti szövegéhez olyannyira ragaszkodott, hogy szinte egyáltalán nem fogadta el Kazinczy javaslatait: a szép reggel és a nap felé úszó sasok

118 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1808. dec. 23. = BDLev, 12. lev., 28.

119 Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, h. n. [Pest], d. n. [1810. dec. 27.] = KazLev. VIII, 1900. lev., 237.

maradtak a versben. Azt nem lehet tudni, hogy ki változtatta meg az 1813-as kiadásra az ötödik versszak utolsó sorát erről: „Másiknak tsak por a' hazája” – erre: „A' másiknak por a' hazája.”

A nagy változtatás nem is ebben a fázisban történik, hanem a versek második, 1816-os kiadásában. Ennek oka szintén tudható. 1815 májusában megjelent egy kritika Petz Lipót tollából a Wiener allgemeine Literatur-Zeitungban, ahol a következő kifogást olvashatjuk:

Ausserdem trifft man auf mehrere Stellen die sehr unangenehm überraschen und das ganze Gedicht verunstalten, die mehr von dem kalten Ordner als dem fühlenden Dichter hingesetzt zu seyn scheinen zB. S. 130 das Gedicht a' Reggel:

Már keleten pirulnak az Egek
A' virradó hajnal mosolyog
's a' tündöklő aranyos fellegek
Közt ragyogó fáklyája lobog.
A' pacsirta hangicsálva repdez
Víg örömet zengve kiönti
A' kis fecske 's elefánt örvendez
's a' feljövő napot köszönti.
So röthet sich im Osten der Himmel,
Die dämmerende Morgenröthe lächelt,
Und zwischen den glänzenden Goldwolken
Flammt ihre strahlende Fackel.
Die Lerche fliegt zwitschernd herum,
Und ergiefst im Gesang ihr Entzücken,
Die kleine Schwalbe und der Elephant fruet sich
Und grüfst die aufsteigende Sonne.

Welch eine üble Figur macht nicht hier der Elephant!¹²⁰

Berzsenyi csak később tudja meg, hogy ki volt ismeretlen recenzense, s 1816. november 10-én Takácsi Horváth Jánosnak írott levelében üzen is neki: „Irja meg neki hogy azon két gáncsolt verseket: Már keleten s a t. és : Szenelője mellett s a t. megigazitottam. Mert azokat én is helytelennek éreztem.”¹²¹ Láttuk, korábban Berzsenyi ragaszkodott e verse szövegéhez, Petz kritikája, úgy tűnik, mégis elevenébe vágott. 1816-ra így módosult a szöveg első fele:

120 A szöveget Helmecci Mihály küldte el a költőnek egy levélbe másolva. Lásd Helmecci Mihály Berzsenyi Dánielnek, Pest, 1815. aug. 28. = BDLev, 209. lev., 437–438. Az eredeti megjelenési helye: [Leopold PETZ,] *Berzsenyi Daniel' Versei. Kiadá Helmecci Mihály. Pesten Trattnernál. 1813. Daniel Berzsenyi's Gedichte. Herausgegeben von Michael Helmecci. (Mit dem Brustbilde des Dichters.)*, Wiener allgemeine Literatur-Zeitung 1815, Nro. 38, 605–606.

121 Berzsenyi Dániel Takácsi Horváth Jánosnak, Nikla, 1816. nov. 10. = BDLev, 231. lev., 470. A másik említett költemény a *Barátimhoz*.

Első kiadás (1813) A Reggel.	Második kiadás (1816) ¹²² A Reggel.
Már keleten pirúlnak az egek, A' virradó hajnal mosolyog, 's a' tündöklő aranyos fellegek Közt ragyogó fáklyája lobog.	
A' pacsirta hangicsálva repdez, Víg örömet zengve kiönti, A' kis fecske 's elefánt örvendez, 's a' feljövő napot köszönti.	
	Nézd a' napnak derülő sugára Mint ébreszti a' természetet, Mint önt új bájta' virág' fodrára 's mint zendíti a' zöld ligetet.
Újult öröm, újult életerő Száll most minden teremtményekre: Csak az örök homályban heverő Bagoly siet bús rejtekekre.	Nézd új öröm 's ujult életerő Száll hegyekre száll most völgyekre, Csak az örök homályban heverő Bagoly siet bús rejtekekre.

Váczy János úgy vélte, hogy Kazinczy erre a költeményre gondolhatott, amikor Kis tanítványának nevezte Berzsenyit, majd megjegyezte: „Berzsenyinek ez egyik leggyengébb műve kétségkívül össze sem hasonlítható a másik két, Kazinczyhoz küldött művével.”¹²³ Horváth János ennél sokkal lelkesebben fogadta a költeményt:

A reggel [...] valósággal a felvilágosodás szimbolikus költeménye: nem egy valamely reggel az, hanem *a* reggel, a világosság (az ész) győzelme a sötétségen, s ennek „rabelkein”, baglyokon és denevéreken, az éjjeli „vak madarakon” – mikkel szembe a „nagy lélek” a nap – mikor „gót épületeket” említ, melyekben az éj vak madarai tébolyognak, talán a „sötét” középkort érti.¹²⁴

Csetri Lajos volt (ismét) az, aki továbblépett a triviális világosság–sötétség ellentét elemzésén (ami Váczy-nak kevésbé, Horváth-nak jobban tetszett), s a költemény korábbi változatára (1803–1813) ügyelve értelmezte a költeményt: „A vers első fele viszont nemcsak a felvilágosodás szimbólumának tekinthető reggel, a világosság ismertetőjegyeit és kíséreléseit sorolja fel, hanem – ha az Isten dicséretét kifejtetten nem tartalmazza is – a fizikoteológia divatjával kialakult leíró költői toposzok számtalan

122 BERZSENYI 1816, 128–129.

123 VÁCZY, *i. m.*, 73.

124 HORVÁTH, *i. m.*, 96; VARGHA Balázs, *Berzsenyi Dániel*, Bp., Gondolat, 1959, 29.

elemét is hordozza.¹²⁵ E világkép szerint – melyhez a *Fohászzkodás* című verset lehetne még társítani – Isten teremtményei, így a természeti elemek (állatok és egyebek) mind Isten dicsőségét hivatottak kifejezni.¹²⁶ Ehhez tehetjük hozzá a következőket: Az indító szemléleti kép (a hajnal és a vele szemben az odvába húzódó bagoly) sentenciává alakul (5. szakasz), hogy aztán a természet kettőssége (pacsirta–bagoly, világosság–sötétség) úgy értelmezze az emberi létezést, hogy a képi elemek tobzódása is megmarad (denevér–sas). Sőt e második részben szereplő két madár ellentétét kétszer is felidézi, így nemcsak a témának kapjuk meg párhuzamos kifejtéseit, de a képek is ismétlődnek. A világosság–sötétség nyitó ellentéte, mely kiegészült a kicsi–nagy ellentéttel (kis fecske és elefánt), a második részben fenn és lenn ellentétévé alakul. Csakhogy míg a kicsi és a nagy a természetet ünnepelte, addig a fenn és a lenn már képileg is hozzá tud idomulni a sötét–világos párhoz. A platonikus víziót idéző képek alapján egy olyan helyzet jelenik meg, ahol egyesek képesek lehetnek felülemelkedni, míg mások „vak madárként tébolyognak romok között”. Azt azonban nem mondja meg a vers, hogy kik emelkedhetnek felül, kik azok, akik félistenné válhatnak (Platónnál ugyebár a szerelmesek, a költők és a filozófusok voltak a szerencsések).

Amikor az 1816-os változatban az első két versszak helyett Berzsenyi egy újat alkotott, akkor a képeknek e belső dinamizmusát voltaképpen redukálta. Az új változat 2. szakaszában ezért is cseréli ki a fizikoteológiai tézismondatot („Száll most minden teremtményekre”) egy olyan képre, mely a fent és lent ellentéte irányába tolja el a versnyitányt is („Száll hegyekre száll most völgyekre”). A bagoly, aki korábban az ünneplő pacsirta, fecske és elefánt ellenpárja volt, most a fel- és leszálló „életerő” ellentéte lesz.

A kritikai kiadás Friedrich von Matthisson hatását fedezi fel a költeményben, egész pontosan a záró sorok megfelelőjét találja meg a *Die höchste Weihe* című költeményben:

Trinkt auf hoher Alpenwinde
Mit dem Adler Heimmelsglanz.¹²⁷

Van azonban a német tájleíró lírának egy olyan hagyománya is, mely közelebb áll a Csetri által is emlegetett fizikoteológiához, s ilyenformán a vers közelebb kerülhet Barthold Heinrich Brockes (1680–1747) vagy Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) költészetéhez,¹²⁸ mint a konkrétan kimutatott Matthisson-lírához. Ráadásul az álla-

125 CSETRI, *i. m.*, 93.

126 A *Fohászzkodás* értelmezéséhez lásd MARTINKÓ András, *Berzsenyi időszerűsége egy időszerűtlen költeménye tükrében: A Fohászzkodás körbenjárása* = M. A., *Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 55–96. A jegyzetek: 447–455; VADERNA Gábor, *Berzsenyi Dániel és a vallás: Tanulmány (szövegközléssel)* = „Az ideál mindazonáltal megőrződik”: *Tanulmányok Bécsy Ágnes tiszteletére*, szerk. HORVÁTH Kornélia, OSZTROLUCZKY Sarolta, Bp., Gondolat, 2013, 299–326.

127 BDÖM I, 409. A vers – bár megjelent a *Musen-Almanach* 1797-es évfolyamában – nemigen szerepelt Matthisson korabeli gyűjteményes kötetében.

128 Bettina CLAUSEN, „*Sie kam mir für, wie eine Königin*”: *Zur Naturlyrik des Ratsherrn Barthold Heinrich Brockes = Hamburg im Zeitalter der Aufklärung*, szerk. Inge STEPHAN, Hans-Gerd WINTER, Berlin–Hamburg, Dietrich Reimer-Verlag, 1989, 161–184; Carsten ZELLE, *Das Erhabene in der deutschen Frühaufklärung: Zum Einfluß der englischen Physikotheologie auf Barthold Heinrich Brockes’ Irdisches*

tok képe is távolabbra mutathat, amennyiben használatuk egy olyan antropológiához kapcsolható, ahol a tiszta etikai tartalmakat a szenvedélyek megzavarják, s a letisztulás, tiszta gondolkodás eszközeként állatok szerepeltetése adódik. A jellemek körülmenyes körülírásának megtakarítása, a természet mindennapi folyásába illeszkedés (semmiképpen sem csoda révén) ebbe az irányba halad: nem a végletekkel is jelezhető teljesség lesz fontos, hanem az egy-egy élőlényben testet öltő alapvető tulajdonságok.¹²⁹

S végezetül Csetri arra is magyarázatot keres: vajon miért épp ezt a versét küldte el Berzsenyi Kazinczynak? Véleménye szerint azért, mivel három műfajt szeretett volna felmutatni (a fenséges ódát, a heroikus ódát és a fentebb dalt), s e hármát az a költői szerep köti össze, mely „a »musarum sacerdos«, a római ódák kultikus-fenséges költőjének utódjaként mutatják be Berzsenyit legigazibb s egyben legelőször feltámadt hajlamaiban”.¹³⁰ Mindez azt jelenti, hogy a fentebb dalban a felülemelkedés lesz a számára fontos, miként az 1803-as gyűjtemény másik két versében a bárdköltői szerepmodellből ez szintén következik.

A' Magyarokhoz – a szövegekről

Berzsenyi egyik legtöbbet idézett és elemzett verse *A' Magyarokhoz* című óda, mely – joggal mondhatjuk – a magyar bárdköltészeti tradíció 19. század eleji szakaszának legfontosabb költeménye. Amilyen fontos volt e vers már a kortársak, hát még az utókor számára, olyannyira bizonytalan volt a filológiája. Eddig négy változatot ismertünk: 1) az 1808-as kézirat változatát;¹³¹ 2) az 1813-as kötetbeli verset;¹³² 3) az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának Quart. Hung. 1310. szám alatt, egy kolligátumban található variánsát¹³³ 4) és az ún. „győri változatot”.¹³⁴

Mit tudott ezekről eddig a Berzsenyi-filológia?

Az OSZK-beli változat mindenképpen régebbinek tűnt, mint a korábbi variánsok, s egy idő után – hiába, hogy e változatnak csak *terminus ante quem*je volt ismert (1808) – egyre korábbi időpontok irányába tolódott el ennek datálása. A kézirat a Révai Miklóstól Horvát Istvánhoz, majd onnan a nemzeti könyvtárba kerülő gyűjteményes anyagban maradt ránk. Ismeretlen kéztől való, de Merényi Oszkár helyesírási és stílárís érvek alapján arra a következtetésre jutott, hogy ez a másolat közvetlenül Berzsenyi kéziratáról készült.¹³⁵ Ebben a kolligátumban amúgy 1794 és 1803 közötti iratok talál-

Vergnügen in Gott, Arcadia 25.3 (Januar 1990), 225–240.

129 Lásd ennek teoretikus megalapozásához: Gotthold Ephraim LESSING, *Értekezések a meséről*, ford. KÁRPÁTHY Csilla = G. E. L. *Válogatott írásai*, vál., utószó BALÁZS István, Bp., Gondolat, 1982, 35–98.

130 CSETRI, *i. m.*, 97.

131 MTA KIK Kt, M. Irod. Lev. 4r 44. sz., 113r–115r.

132 BERZSENYI 1813, 58–60.

133 Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 1310, 64ar–64bv. Első közlése: HÁHN Adolf, *Berzsenyi első ódája*, Aradi Közlöny, 1886. ápr. 25., Melléklet, 2.

134 Erről eddig úgy tudtuk – Merényi nyomán –, hogy a II. világháborúban megsemmisült. Lásd BDÖM I, 436.

135 *Uo.*, 260.

hatók, bár ettől még ezek előtti és ezek utáni kéziratok is ide keveredhettek – hiszen azt sem tudjuk, hogy mikor rakták össze az anyagot. Mindenesetre, mivelhogy a kéziratok itt jóval korábbiak, mint 1808, a Berzsenyi-kutatók merész datálásokra ragadtatták magukat – Merényi Oszkár például így: „Ilyen címmel található az egyetlen megmaradt másolat *A magyarokhoz* 1796-os eredeti fogalmazványai közül.”¹³⁶ Érdemes megfigyelni ahogy a sejtés tényné szilárdul: itt már a dátumhoz kétség sem férhet, sőt az „eredeti fogalmazványokról” is tudni vélünk.

Ráadásul a kéziratnak címe is van:

Berzsenyi I. ódája
Kesergés

Talán e címadásból szűrte le azt a további következtetést Merényi, hogy ez Berzsenyinek az első verse lehetett (hiszen oda is van írva fölé), s ennek megfelelően kötetének első helyére illesztette azt.¹³⁷ Ilyenformán kitüntetett helyre került e változat, mint amely bizonyos értelemben megelőzi a későbbi költeményeket, s amely felmutatja egy nagy költői pályának hirtelen, semmiből való felemelkedését. (E gesztus – mondanom sem kell – filológiai támasztékot adott a zseniesztétikák alapján történő értelmezéshez.) Ráadásul e korai datálás illetl ahhoz az eljáráshoz is, mely egyenes kapcsolatot feltételezett a versek írásakor fennálló történelmi helyzet és a vers megírása között. Már 1877-ben szólt arról Ponori Thewrewk Emil, hogy Berzsenyi vajon mire föl hordozta magában e nagy elkeseredést:

„A magyarokhoz” czimzett hires ódájának elhelyezése: mi lelhetette a költőt, kérdezzük, hogy, a ki előtte álló ódáiban nemzeti bizodalommal és örömmel van eltelve, itt a nemzeti sülyedés által van eltelve, s majd a következőkben, minden külső esemény, vagy a költő kebelében szükségkép véghez ment változás tudva lévő motívuma nélkül, egyszerre ismét lelkesedve tekint a jövőndőbe?¹³⁸

Merényi megoldása azért volt tökéletes, mert erre is megoldást kínált. Amellett érvelt, hogy ezeket az ódákat Berzsenyi eltérő időben, ihletének különböző indítatásai alatt írta.

Abból, hogy eddig némileg szarkasztikusan ismertettem az „eredményeket”, nyilván már sejthető: amit a Berzsenyi-szakirodalom e vers filológiájáról eddig összehozott, nagyobb részét tévedés volt. Most, hogy előkerült a pannonhalmi kézirat, egészen más következtetések vonhatók le. Az első és legfontosabb ezek közül: az OSZK-változat és a pannonhalmi kézirat – egy-két kisebb helyesírási eltérést nem számítva – szó szerint megegyezik egymással. Ebből pedig az is következik, hogy az eddig 1796/7-

136 *Uo.*

137 Hogy *A Magyarokhoz* volna Berzsenyi „első ódája”, annak már az OSZK-kézirat ismerete előtt is volt hagyománya. Lásd például KÖRÖSY László, *Berzsenyi életrajza*, Figyelő, 5(1878), 291.

138 PONORI THEWREWK Emil, *Mikor írta Berzsenyi ezt az ódáját?*, EPhK, 1(1877), 188.

re datált szöveg – teljes bizonyossággal kijelenthető – 1803-as szövegállapotot mutat. (Hogy mikor kezdte írni a verset, az más kérdés – olyan, amelyre nem fogunk tudni válaszolni.) Ebből következően kártyavárként omlanak össze az eddigi érvek. Az „I. ódája” az alcímbeben ugyanis így új értelmet nyert: közel sem arról van szó, hogy ez volt a költő első verse, hanem a Kazinczynak küldött csomagban a két óda közül ez volt az első. A pannonhalmi gyűjtemény ugyebár nem tartalmazott címekeket, s ezért aztán valaki, aki ezt a szöveget másolta (esetleg maga Kazinczy?), címmel is ellátta (a cím tehát nem is a költőtől van), s megszámozta őket, hogy jobban elkülöníthetők legyenek. Ez azt is mutatja, hogy a három verset – legalábbis a két ódát – egyszerre másolták át, csak a többinek a kéziratlapjai elkallódtak. S azt is érdemes kiemelni, hogy ennek alapján úgy tűnik: Kazinczy tényleg továbbította barátainak a költeményeket, akik ráadásul tovább is másolták azt. Az OSZK-kéziratot másoló kéz nem Kazinczyé, viszont a kézirat csak tőle eredhet, így feltételezhetünk egy közbenső másolatot. (Ennyit arról, hogy az OSZK-kézirat egy Berzsényi-kéziratról lett volna másolva: hiszen már Kazinczy sem közvetlenül másolta a Berzsényi-kéziratról Kis által átíratott kéziratot.) Úgy tűnik tehát, hogy Berzsényi már 1803-ban belépett az irodalmi nyilvánosságba – még ha e nyilvánosság viszonylag szűk körű lehetett is. (Persze – Merényi tévedései után legyünk óvatosak – az is lehetséges, hogy valaki közvetlenül Berzsényitől másolta a kéziratot.)

A következő változatunk az 1808-as szöveg, amelyben Berzsényi már némiképp módosított az eredetin, majd jön az 1813-as, végsőnek tekinthető változat. Íme, együtt e három (a változásokat kiemelem félkövérrel, kivéve ott, ahol egész versszakos betoldás történt; az akadémiai változat textológiai jegyzeteit – egyetlen releváns helyet nem számítva – nem közlöm):

Pannonhalma (1803) ¹³⁹	MTA KIK (1808) ¹⁴⁰ A' Magyarokhoz	Első kiadás (1813) ¹⁴¹ A' Magyarokhoz.
	Delicta Majorum immeritus lues Romane! – – –	
[1.] Romlásra indúlt, hajdan erős, Magyar, Nem látod Árpád vére miként fajul, Nem látod a' bosszús Egeknek Ostorozó kezeit Hazádon!	[1.] Romlásra indult hajdan erős Magyar! Nem látod Árpád Vére miként fajul? Nem látod a' bosszús Egeknek Ostorait nyomorult Hazádon?	[1.] Romlásnak indúlt hajdan erős Magyar! Nem látod Árpád' vére miként fajúl? Nem látod a' bosszús egeknek Ostorait nyomorúlt hazádon?
[2.] Sok századoknak vér-zivatarja-közt Rongált Budának tornyai állanak Ámbár ezerszer vak tüzedben, Vériedet magadat tiportad.	[2.] Nyoltz századoknak vérzivarja közt Rongált Budának tornyai allanak, Ámbár ezerszer vak tüzedben Vériedet, magadat tiportad.	[2.] Nyoltz századoknak vérzivarja közt Rongált Budának tornyai állanak, Ámbár ezerszer vak tüzedben Vériedet, magadat tiportad:

139 PFK, 10a. E. 27/1. 3. sorozat, 1. lev., 2r–4r.

140 MTA KIK Kt, M. Irod. Lev. 4r 44. sz., 113r–115r.

141 BERZSENYI 1813, 58–60.

Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808) A' Magyarokhoz	Első kiadás (1813) A' Magyarokhoz.
[3.] Elszórja, hiddel, szám-ki-vetett ősi. Erköltösöd' átka 's mastani vesznitért Romlott fajúltság, 's nem sokára. Értz-falain viperák süvöltnek.	[3.] El szórja hiddel mastani veszni tért Erköltsed; undok vípera fajzatok Dúlják fel e' várt melly sok ádáz Ostromokat mosolyogva nézett.	[3.] Elszórja hidd el mostani veszni tért Erkölcösöd; undok vípera fajzatok Dúlják fel e' várt, melly sok ádáz Ostromokat mosolyogva nézett.
[4.] Nem ronthatott-el tégedet, óh Magyar! A' vad Tatár Khán' Xerxesi tábora 's világot ostromló Töröknek. Nap-keletet leverő hatalma	[4.] Nem ronthatott el tégedet oh Magyar! A' vad Tatár Chán Xerxesi tábora 's Világot ostromló Töröknek Napkeletet le verő hatalma.	[4.] Nem ronthatott el tégedet egykoron A' vad Tatár Chán' Xerxesi tábora 's világot-ostromló Töröknek Napkeletet leverő hatalma:
[5.] Nem vertt-le téged Zápolya öldöklő Századja, 's Bethlen' vérbe mérült kora, Rákótzí' vérengző haragján. 's rettenetes tüze közt meg-álltál.	[5.] Nem fojthatott meg Zápolya öldöklő Századja, 's titkos gyilkosaid keze A' szent rokon vérbe ferosztó Viszszavonás tüze közt meg álltal	[5.] Nem fojthatott meg Zápolya' öldöklő Századja 's titkos gyilkosaid' keze: A' szent rokonvérbe feresztő Visszavonás' tüze közt megálltál;
[6.] Mert régi Erkölts, Spártai férjfi kar Küzdött, vezérelt fergetegid között Birközva győztél Herculesként Achaji kard rezegett kezdedben.	[6.] Mert régi Erkölts Spartai ferjfi kar Küzdött vezérelt fergetegid között Birközva győztel s Herculesként Értz buzogány rezegett kezdedben.	[6.] Mert régi erkölcs 's Spártai férjfi kar Küzdött 's vezérelt fergetegid között; Birközva győztél, 's Herculesként Ércz-buzogány rezegett kezdedben.
[7.] Mast lassu méreg lassu halál emészt 's Mint egy kevély búkk. mellyet az északi Szélvész le nem ront, benne termő Férgek erős gyökerit meg-örlik.	[7.] Most lassu méreg lassu halál emészt. Mint ¹⁴² a' kevély Tölgy mellyet az északi Szélvész le nem dönt, benne termő Férgek erős gyökerit meg örlik,	[7.] Most lassu méreg, lassu halál emészt. Nézd, a' kevély tölgy, mellyet az éjszaki Szélvész le nem dönt, benne termő Férgek erős gyökerit megörlik,
[8.] Bátran merül mast a' buja ifjuság Undok bűnében 's úszva folárkodik; Még gyenge a' Szüz már katzéros, 's gerjedező tüzeit kínálja.		
[9.] A' férjfi, oh bűn! már ma kereskedik Szép párja' testével; maga alkuszik Gazdag folárral, 's gyenge társát. Fajtalanul teregetni hagyja.		
	[8.] S egy gyenge széltől földre terítettik; Így minden Ország' támasza talpköve A' tiszta Erkölts melly ha meg vesz Róma le dül s rab igába görbed.	[8.] 's egy gyenge széltől földre terítettik! Így minden ország' támasza, talpköve A' tiszta erkölcs, melly ha megvész: Róma ledül 's rabigába görbed.
[10.] Vallástalanság rút szüleménnyei, Erköltstelenség 's minden utálatos Fertelmek áradnak Hazánkra Régi Nemes Magyarok' porára.	[9.] Vallástalanság rút szüleményei Erköltstelenség minden utálatos Förtelmek áradnak Hazánkra Régi nemes Magyarok porára.	
[11.] Fegyverre termett szép deli ifjuság Kard-forgatásban nem gyakoroltatik Nem tud nyeregben, nem tud ugró Gyors paripán le-ragadva szökni	[10.] Fegyverre termett szep deli ifjuság Kardforgatásban nem gyakoroltatik Nem tud nyeregben, nem tud ádáz Tatosokon le ragadva szökni	

142 A kéziratban a szó mellett oda van írva a végleges változat is: Nézd

Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808) A' Magyarokhoz	Első kiadás (1813) A' Magyarokhoz.
		[9.] Mi a' Magyar most? – rüt Sybarita váz; Letépte fényes nemzeti bélyegét, 's hazája' feldült védfalából Rak palotát heverő helyének;
	[11.] Eldődeinknek bajnoki köntösét 's Nyelvét meg unván rüt idegent tserélt A' nemzet' ör lelkét tapodja Gyermeki báb puha szíve tárgya.	[10.] Eldődeinknek bajnoki köntösét 's nyelvét megúnván, rüt idegent cserélt, A' Nemzet' örlelkét tapodja; Gyermeki báb puha szíve' tárgya. –
[12.] Oh más magyar kar menyköve villogott Attila ditső hartzai közt, midőn. A' fél világgal szembe szállott Nemzeteket tapodó haragja.	[12.] Oh más Magyar kar mennyköve villogott Attila véres hartzai közt midőn A' fél világgal szembe szállott Nemzeteket tapodó haragja.	[11.] Oh! más magyar kar' mennyköve villogott Attila véres harczi közt, midőn A' Félvilággal szembeszállott Nemzeteket tapodó haragja.
[13.] Más néppel ontott bajnoki vért Hazánk' Szerzője Árpád a' Duna' partjain Oh más Magyar kar verte vissza Húnyadival Mahomet' hatalmát.	[13.] Más néppel ontott bajnoki vért Hazánk Atlássa Árpád a Duna partjain Oh más Magyarral verte vissza Nagy Hunyadink Mahomet hatalmat.	[12.] Más néppel ontott bajnoki vért Hazánk' Szerzője Árpád a' Duna' partjain: Oh! más Magyarral verte vissza Nagy Hunyadink Mahomet' hatalmát!
[14.] Akkor vitéz hirt 's bajnoki érdemet. Szerzett az ifju Példes' utjain. Mast imé, oh szégyen! mivé lett Módi-majom, gunyolásra méltó	[14.] Akkor vitéz hirt ferjfi s érdemet Szerzett az ifjú Hercules utjain Mast íme oh szegyen mivé lett Módi majom gunyolásra méltó	
[15.] Átok reátok Harpia' fajzati. Erköltseinket vesztegető fenék! Fessen le hiv Gvadányi' tolla, Nemzetemet tsufoló bolond korts!	[15.] Átok reátok harpia fajzati Erköltseinket vesztegető fenék! Fessen le hiv Gvadányi tolla Nemzetemet tsufoló bolond korts!	
[16.] De jaj tsak így jár minden az Ég alatt! Forgó viszonság járma alatt nyögünk Tündér szerentsénk változandó Hol mosolyog, hol utálva néz ránk.	[16.] De jaj! tsak így jár minden az ég alatt. Forgó viszonság' járma alatt nyögünk, Tündér szerentsénk változandó Hol mosolyog, hol utálva néz ránk	[13.] De jaj, csak így jár minden az ég alatt! Forgó viszonság' járma alatt nyögünk. Tündér szerencsénk' kénye hány vet, Játszva emel 's mosolyogva ver le.
[17.] Felfogat a' nagy századok ejjele Mindent; le omlott a' hires Ilion, 's A' büszke Cárthágó' hatalma Mint az erős Babilon le romlott.	[17.] Fel fogat a' nagy századok értz keze Mindent; le romlott a' hires Ilion A' büszke Chartágó hatalma Roma erős Babilon le omlott	[14.] Felfogat a' nagy századok' érczkeze Mindent; ledült már a' nemes Ilion, A' büszke Cárthágó' hatalma, Róma, 's erős Babylon leomlott.
[18.] Völt olly idő már mellybe nemes Hazánk Fénylő ditsősség poltza felett virúlt Jön olly idő még, mellybe gyászos. Hamvaiból gyülevész kavartz kél.	[18.] Volt olly idő már mellybe nemes Hazánk A' legmagasabb poltza emelkedett, Jön olly idő mellyben el szórt ¹⁴³ Hamvaiból gyülevész kavartz kél.	

143 Egy szótaggal kevesebb van a sorban. Nyilván tollhiba történt.

Exkurzus: a győri változat ügye

Mielőtt e változatok összevetésére térnénk, érdemes még elidőzni az ún. győri változatnál. Ezt a szöveget Lám Frigyes találta a győri bencés gimnáziumban, amikor régi drámái emlékek után kutatott, s az ő révén került Gálos Rezsőhöz, aki egy nehezen követhető átíratot közölt róla az Irodalomtörténeti Közleményekben 1926-ban.¹⁴⁴ Ezek után Merényi Oszkár kérte fel a gimnázium akkori igazgatóját, Lovas Elemért, hogy küldje el neki a verset, ám Lovas csak egy átíratot küldött, amit Merényi meg is jelentetett modernizált helyesírással.¹⁴⁵ A kéziratot Merényi a második világháború után már hiába kereste, s ebből arra a következtetésre jutott, hogy annak meg kellett semmisülni.

Mi az, amit eddig tudni lehetett e kéziratról?

Gálos – az egyetlen, aki látta is a kéziratot – azt állította, hogy későbbi, 19. századi másolat lehet. A szöveg maga ugyanakkor zavarba ejtő volt, hiszen bizonyos vonásai az OSZK-változathoz álltak közel, más tekintetben viszont az 1813-as verzióra mutattak. Gálos azt is elárulta, hogy valaki néhány szakaszhoz odaírta, hogy „Kazinczyé”, ami azt mutatta, hogy valaki utólag megpróbálta rekonstruálni Kazinczy keze nyomát a költemény szövegén.

Két vélemény alakult ki erről a filológiai helyzetről a szakirodalomban. Voltak, akik szerint ez egy autentikus változat. Gálos arra jut, hogy ez a változat az 1808 és 1813 közötti munka egyik fázisa lehetett,¹⁴⁶ Merényi pedig úgy vélte, hogy ez a szöveg az a bizonyos 1803-as kéziratból ered, melyet Berzsényi Kazinczynak is elküldött Kis Jánoson keresztül. A kritikai kiadásban tehát 1803-nál szerepel, s e hely egyben visszamenőlegesen igazolja *Kesergés* datálását is.¹⁴⁷ Legutóbb Bíró Ferenc állt elő érdekes magyarázattal, aki azt feltételezte, hogy a győri csata hatására alakította a szövegét Berzsényi, s így a győri változat 1809 és 1810 közötti munkafolyamat egyik fázisaként tételezhető.¹⁴⁸ Mások kételkedtek a „munkafázis”-hipotézisben. Előbb Szajbély Mihály jelezte kételyeit, amit aztán Csetri is átvett.¹⁴⁹ Szajbély azt feltételezte, hogy inkább egy kompilált változatról van szó. Az a tény ugyanis, hogy a kézirat jóval későbbi, mint Berzsényi kora, s hogy valaki beírta, hogy mely versszakok kerültek be Kazinczy sugalmazására, már azt mutatják, hogy aki ezt a kéziratot írta, ismerte valamelyest a kiadások történetét, s egy kompiláció révén megpróbálta rekonstruálni Kazinczy keze nyomát. Szajbély óvatos: elismeri, hogy ez is csak egy felvetés, s voltaképpen csak azt kívánja jelezni, hogy akkora a filológiai bizonytalanság, hogy Merényiével egyenértékű alternatív elméletek könnyedén kidolgozhatóak.

A pannonhalmi kézirat felfedezése után egy dolog biztos: Merényi 1803-as datálása téves volt. A többi kérdés eldöntésében az lehet segítségünkre, ha előkeressük magát

144 GÁLOS Rezső, *Berzsényi „A Magyarokhoz” című ódájának kialakulása*, ItK, 36(1926), 70–75.

145 BERZSENYI 1938, 79–81.

146 GÁLOS, *i. m.*, 72.

147 BDÖM I, 440.

148 BÍRÓ Ferenc, *A nemzethál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában*, Pécs, Pro Pannonia Irodalmi Alapítvány, 2012 (Thienemann-előadások, 7), 200–201.

149 SZAJBÉLY Mihály, *Berzsényi Dániel „A Magyarokhoz” című ódájának változatai és eszmei-poétikai előzményei*, ItK, 83(1979), 371–372; CSETRI, *i. m.*, 44.

a győri változatot. Merényi azt állította, hogy az 1945-ben megsemmisült, ám mivel egyéb lappangó kéziratoknál ugyanezt írta oda, éltünk a gyanúperrel, hogy mégiscsak meglehet. Két úton indultam el a kézirat felkeresésére. Egyfelől Lovas Elemér hagyatékát néztem át, mivel adatolhatóan ő fogta utoljára kezében a kéziratot (minekutána Gálostól alig sikerült visszakönyörögni, többé nem adta ki a kezei közül). Ez a Pannonhalmán őrzött, amúgy elképesztően érdekes hagyaték azonban nem tartalmazott semmiféle nyomot. Másfelől megpróbáltam a győri bencések hajdani, nagyon gazdag múzeumi anyagának nyomába eredni. Ez az anyag a második világháború után a győri Xántus János Múzeumba (a mai Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeumba) került át – a főtér másik oldalára –, s manapság is ez az archívum őrzi azt. Felkerestem hát e múzeumot, hogy tudnak-e bármit a kézitról, ám első körben nem tudtak felvilágosítással szolgálni. Évekkel később aztán váratlanul, egy elfeledett, vegyes kéziratokat tartalmazó dobozból előkerült a kézirat (no lám, ez is ott volt, ahol lennie kellett!), s szerencsémre a muzeológusok emlékeztek korábbi kérésemre.¹⁵⁰

A kézirat valóban a 19. század második feléből származik. Fontos adalék (Gálos ezt nem mondta), hogy a kézirat másolójának keze írta oda a megjegyzést Kazinczyról. Íme, a változatok egymás mellett (mivel a másoló az 1808-as kéziratot nem ismerte, az általa másolt 1803-as és 1813-as szövegeket teszem mellé):

Pannonhalma (1803)	Első kiadás (1813) A' Magyarokhoz.	Győri kézirat (19. század második fele) A magyarokhoz
Romlásra indult, hajdan erős, Magyar, Nem látod Árpád vére miként fajul, Nem látod a' bosszús Egeknek Ostorozó kezeit Hazádon!	Romlásnak indult hajdan erős Magyar! Nem látod Árpád' vére miként fajul? Nem látod a' bosszús egeknek Ostorait nyomorult hazádon?	Romlásnak indult hajdan erős magyar, Nem látod Árpád vére miként fajul, Nem látod a bosszus Egeknek Ostorozó kezeit hazádon.
Sok századoknak vér-zivatarja-közt Rongált Budának tornyai állanak Ámbár ezerszer vak tüzedben, Véreidet magadat tiportad.	Nyoltz századoknak vérzivatarja közt Rongált Budának tornyai állanak, Ámbár ezerszer vak tüzedben Véreidet, magadat tiportad:	Sok századoknak vérzivatarja közt Rongált Budának tornyai állanak, Ámbár ezerszer vak tüzedben Véreidet, magadat tiportad:
Elszórja, hiddel, szám-ki-vetett ősi. Erkölsöd' átka 's mastani vesznitért Romlott fajultság, 's nem sokára. Értz-falain viperák süvöltnek.	Elszórja hidd el mostani veszni tért Erkölsöd; undok vípera fajzatok Dúlják fel e' várt, melly sok áház Ostromokat mosolyogva nézett.	Elszórja, hidd el, számkivetett ősi Erkölsöd átka, s mostani veszni tért Romlott fajultság, s nem sokára Ércfalain viperák süvöltnek.
Nem ronthatott-el tégedet, óh Magyar! A' vad Tatár Khán' Xerxeszi tábora 's világot ostromló Töröknek. Nap-keletet leverő hatalma	Nem ronthatott el tégedet egykoron A' vad Tatár Chán' Xerxeszi tábora 's világot-ostromló Töröknek Napkeletet leverő hatalma:	Nem ronthatott el tégedet, o magyar, A vad tatár chán xerxeszi tábora S világot ostromló töröknek Napkeletet leverő hatalma.

150 Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, Helytörténeti gyűjtemény, ltsz. nélkül. Itt köszönöm meg Nemesné Matus Zsanett, Perger Gyula és Lukácsi Zoltán önzetlen segítségét.

Pannonhalma (1803)	Első kiadás (1813) A' Magyarokhoz.	Győri kézirat (19. század második fele) A magyarokhoz
Nem vertt-le téged Zápolya öldöklő Századja, 's Bethlen' vérbé merült kora, Rákótzí' vérengző haragján. 's rettenetes tüze közt meg-álltál.	Nem fojthatott meg Zápolya' öldöklő Századja 's titkos gyilkosaid' keze: A' szent rokonvérbé feresztő Visszavonás' tüze közt megálltál;	Nem vert le téged Zápolya öldöklő Századja, s Betlen vérbé merült kora, Rákóczi vérengző haragján, S rettenetes tüze közt megálltál.
Mert régi Erkölt, Spártai férfi kar Küzdött, vezérelt fergetegid között Birkózva győztél Herculesként Achaji kard rezegett kezdedben.	Mert régi erkölcs 's Spártai férfi kar Küzdött 's vezérelt fergetegid között; Birkózva győztél, 's Herculesként Ércz-buzogány rezegett kezdedben.	Mert régi erkölcs, spártai férfikar Küzdött, vezérelt fergetegid között, Birkózva győztél, Herculesként Áchaji kard rezegett kezdedben.
Mast lassu méreg lassu halál emészt 's Mint egy kevély bükk. melyet az északi Szélvész le nem ront, benne termő Férgék erős gyökerit meg-őrlik.	Most lassu méreg, lassu halál emészt. Nézd, a' kevély tölgy, melyet az éjszaki Szélvész le nem dönt, benne termő Férgék erős gyökerit megőrlik,	Most lassu méreg, lassu halál emészt, S mint egy kevély bükk, melyet az északi Szélvész le nem dönt, benne termő Férgék erős gyökerit megőrlik,
Bátran merül mast a' buja ifjuság Undok bűnében 's úszva folárkodik; Még gyenge a' Szűz már katzéros, 's gerjedező tüzeit kínálja.		
A' férjfi, oh bűn! már ma kereskedik Szép párja' testével; maga alkuszik Gazdag folárral, 's gyenge társát. Fajtalanul teregetni hagyja.		
	's egy gyenge széltől földre terítettik! Így minden ország' támasza, talpköve A' tiszta erkölcs, mely ha megvész: Róma ledül 's rabigába görbed.	„S egy gyenge széltől földre terítettik! Így minden ország támasza, talpköve A tiszta erkölcs, mely ha megvész: Róma ledől, s rabigába görbed.
Vallástalanság rüt szüleményei, Erköltstelenség 's minden utálatos Fertelmek áradnak Hazánkra Régi Nemes Magyarok' porára.		
Fegyverre termett szép deli ifjuság Kard-forgatásban nem gyakoroltatik Nem tud nyeregben, nem tud ugró Gyors paripán le-ragadva szökni		
	Mi a' Magyar most? – rüt Sybarita váz; Letépte fényes nemzeti bélyegét, 's hazája' feldúlt védfalából Rak palotát heverő helyének;	Mi a magyar most? Rüt sybaritaváz, Letépte fényes nemzeti bélyegét, S hazája földült védfalából Rak palotát heverő helyének.
	Eldődeinknek bajnoki köntösét 's nyelvét megúnván, rüt idegent cserélt, A' Nemzet' örlelkét tapodja; Gyermeki báb puha szíve' tárgya. –	Eldődeinknek bajnoki köntösét S nyelvét megunván, rüt idegent cserélt, A nemzet örlelkét tapodja, Gyermeki báb puha szíve tárgya.

Pannonhalma (1803)	Első kiadás (1813) A' Magyarokhoz.	Győri kézirat (19. század második fele) A magyarokhoz
		Vallástalanság rút szüleményei, Erkölcstelenség s minden utálatos Fertelmek áradnak hazánkra, Régi nemes magyarok porára. ¹⁵¹
		Fegyverre termett szép, deli ifjúság Kardforgatásban nem gyakoroltatik, Nem tud nyeregben, nem tud ugró Gyors paripán leragadva szökni.
Oh más magyar kar menyköve villogott Atilla ditső hartzai közt, midőn. A' fél világgal szembe szállott Nemzeteket tapodó haragja.	Oh! más magyar kar' mennyköve villogott Atilla véres harczi közt, midőn A' Félvilággal szembeszállott Nemzeteket tapodó haragja.	O más magyar kar mennyköve villogott Atilla dicső harcai közt, midőn A fél világgal szembeszállott Nemzeteket tapodó haragja.
Más néppel ontott bajnoki vért Hazánk' Szerzője Árpád a' Duna' partjain Oh más Magyar kar verte vissza Húnyadival Mahomet' hatalmát.	Más néppel ontott bajnoki vért Hazánk' Szerzője Árpád a' Duna' partjain: Oh! más Magyarral vertevissza Nagy Hunyadink Mahomet' hatalmát!	Más néppel ontott bajnoki vért hazánk Szerzője Árpád a Duna partjain: O más magyarral verte vissza Nagy Hunyadink Mohamet hatalmát!
Akkor vitéz hirt 's bajnokí érdemet. Szerzett az ifju Példes' utjain. Mast imé, oh szégyen! mivé lett Módi-majom, gunyolásra méltó		Akkor vitéz hirt s bajnoki érdemet Szerzett az ifju Pelides utjain; Most ime, o szégyen, mivé lett Módi majom, gunyolásra méltó.
Átok reátok Harpia' fajzati. Erköltseinket vesztegető fenék! Fessen le hív Gvadányi' tolla, Nemzetemet tsufoló bolond korts!		Átok reátok Charpia fajzati, Erkölcseinket vesztegető fenék! Fessen le hív Gvadányi tolla, Nemzetemet csúfoló bolond korcs!
De jaj tsak így jár minden az Ég alatt! Forgó viszonság járma alatt nyögünk Tündér szerentsénk változandó Hol mosolyog, hol utálva néz ránk.	De jaj, csak így jár minden az ég alatt! Forgó viszonság' járma alatt nyögünk. Tündér szerencsénk' kénye hány vet, Játszva emel 's mosolyogva ver le.	De jaj, csak így jár minden az ég alatt, Forgó viszonság járma alatt nyögünk, Tündér szerencsénk változandó, Hol mosolyog, hol utálva néz ránk.
Felforgat a' nagy századok éjele Mindent; le omlott a' híres Ilion, 's A' büszke Cárthagó' hatalma Mint az erős Babilon le romlott.	Felforgat a' nagy századok' érczeze Mindent; ledült már a' nemes Ilion, A' büszke Cárthagó' hatalma, Róma, 's erős Babylon leomlott.	Felforgat a nagy századok éjele Mindent; leromlott a híres Ilion, A büszke Carthagó hatalma, Róma, s erős Babylon leomlott.
Vólt olly idő már melybe nemes Hazánk Fénylő ditsőség poltza felett virúlt Jön olly idő még, melybe gyászos. Hamvaiból gyülevész kavartz kél.		Volt oly idő már, melybe' nemes hazánk Fénylő dicsőség polca fölött virult: Jön oly idő még, melybe' gyászos Hamvaiból gyülevész kavarc kel.

151 Az idézőjelbe zárt szakaszok mellé ezt írták: „Kazinczyé”

Ennek alapján úgy látszik, hogy Szajbély Mihály sejtése állhatott közelebb az igazsághoz.

Vannak gyengébb és erősebb hipotéziseink.

A gyengébb: feltehetően valaki hozzáférhetett a pannonhalmi kéziratához. A bencés oktatásban bevett gyakorlat volt kéziratok másoltatása, akár így is hozzáférhetett egy diák a kéziratához, de az is előfordulhat, hogy valamelyik szerzetes kezdte el másolni azt. A nyitó sornak elhíresült kezdő szavait még automatikusan javította. (Itt emlékeztetnék rá, hogy az első változatot annak idején elküldő Kis János is így nevezi meg a verset, tehát a „Romlásnak indult...” olyan hívószavak voltak, melyek erősen rögzültek az irodalmi emlékezetben.) Utána ismeretlen másolónk menet közben rájött, hogy ez a versnek egy korai változata lehet, s rendelkezett azzal a tudással is, hogy Kazinczy módosított a költeményeken. (Ehhez elegendő volt Döbrentei Gábor 1842-es kiadását forgatnia, más bizonyíték nem kellett.) Az 1808-as kéziratot nem ismerte, de hogyan ismerte volna, hiszen az több száz kilométerre volt tőle, az Akadémia Könyvtárának Kézirattárában. (A Toldy-kiadás pedig elég mélyen elásta szövegfilológiai jegyzetek mögé a variánst.)¹⁵² Amikor odaért, ahol következnie kellett volna az 1813-as kiadás ismert versszakainak, észrevette a hiányt, és beírta a versbe egy jegyzettel.¹⁵³ Az én átiratomban azért vannak elcsúsztatva az 1803-as és a győri változatok szakaszai, mert a másoló nem ismerte az 1808-as kéziratot, s így nem tudhatta, hogy Berzsenyi e szakaszokat eredetileg máshová szúrta be. (Ez sajnos most nem látszik, mert a kezelhetőség kedvéért az 1808-as verziót nem tettem a másik három mellé.) Egy helyen botlott még meg a tolla másolás közben: az 1803-as változat 13. szakaszának utolsó két sorában automatikusan javított az 1813-as változatra. Ez tekinthető klasszikus másolási hibának is (*lectio difficilior!*), főleg egy olyan embertől, akinek fülében volt a költemény publikált változata.

Az erősebb hipotézis ez: Nem is feltétlenül szükséges nekünk a másolás regényes történetét feltalálnunk. Ez a szöveg nyilvánvalóan kompiláció, amit az 1803-as változat és az 1813-as kiadás egybedolgozásával hoztak létre. A másoló jelezte, hogy hol nyúlt bele a szövegbe, s még azt is, hogy mit gondolt azon szakaszokról. (Ezért is fontos tudnunk azt, hogy ő maga írta be ezt az amúgy téves attribúciót.)

A' Magyarokhoz – elemzési lehetőségek

A költemény a magyar irodalmi köztudat egyik legjelentősebb szövege – még ha változatai körül némi filológiai káosz bontakozott is ki. A továbbiakban nem annyira az eddigi befogadástörténet érdekel minket, mint inkább az, hogy az egyes változatok alakulása során történt-e olyan koncepcionális változás, mely újraírta volna a költőnek a bárdköltészethez vagy annak bármely kérdéséhez való viszonyát. A legtöbb elemzés ugyanis legfeljebb említés szintjén tért ki e kérdésre. A kritikai kiadás nemcsak a változatok idő-

152 BERZSENYI 1864, I, 178–179. Ugyebár Váczy a KazLev. III, 509. jegyzetében azt hitte, hogy a Toldy által megadott variáns (ami az 1808-as volt) megegyezik a pannonhalmi variánssal (ami pedig 1803-as).

153 Ez a lehetőség, ti. hogy a kései másoló „talán már a nyomtatott szövegből iktatta be másolt szövegébe” ezeket a szakaszokat, már Horváth Jánosnak is eszébe ötlött. Lásd HORVÁTH, *i. m.*, 113.

rendjét zavarta össze, de azzal, hogy a bizonytalan győri változatot főszöveggként közölte, míg az 1808-as verziót a jegyzetek közé rejtette, nem igazán könnyítette meg az olvasó dolgát. Csetri Lajos – akinek Berzsényi-könyve épp arról szól, hogy a korai szövegváltozatokat (az „összövegeket”) miként lehet értékelni – ugyan számot vetett a szövegek variabilitásával, de elemzése során az OSZK-változatot (melyről nem tudhatta, hogy az 1803-as szöveg másolata) egy kissé összemosta az 1808-as variánssal, s e kettőt állította szembe az 1813-ban publikált szöveggel.¹⁵⁴ Legutóbb Bíró Ferenc elemezte részletesen a költeményt, s miközben elemzése számos finom megfigyelést tartalmaz, aközben ő is az időrendbe helyezés csapdájába esik (például a győri csatának jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint amit filológiailag is alá lehetne támasztani).¹⁵⁵

A szakirodalomnak emellett van egy kimondott-kimondatlan vitája is a költemény zárlata körül, mely kérdés voltaképpen arra vezethető vissza: vajon Berzsényi milyen mértékben látta pesszimiztán nemzete jövőjét? Ismeretes, hogy gróf Széchenyi István, amikor feleségének beszámol a versről (konkrétan az 1816-os, második kiadás szövegéről), az utolsó szakaszt nem fordítja le neki, mondván, hogy azt nyilván csak a cenzúra miatt tette oda Berzsényi.¹⁵⁶ Horváth János érteni véli Széchenyit: szerinte is gondolati törés van itt, ugyanis a költemény „vészkialtás”, mely felhívja a magyarok figyelmét az erkölcsi pusztulásra; s ehhez nem illik az a mozzanat, mely az utolsó szakaszban a magyarság szükségszerű pusztulását vetíti előre. Horváth, bár ezt explicite nem mondja ki, e verset alapvetően elhibázott költeménynek tartja.¹⁵⁷ Seres József ennek kapcsán „groteszk ellentmondásról” beszél.¹⁵⁸ Merényi Oszkár nem látja ennyire szélsőségesnek a gondolati törést, szerinte az „oda költői logikája: közvetett figyelmeztetés, intés. Ha nem változik meg a nemzet, ha nem születik újjá, akkor oly véget ér, mint a többi nemzetek, amelyek hasonló bűnök miatt pusztultak el.”¹⁵⁹ Csetri Lajos volt az, aki e téren is egészen más irányba tapogatózott: szerinte Berzsényi történetfilozófiai tájékozódását kell megértenünk. A következő elemeket rekonstruálta Berzsényi gondolkodásában: a) a horatiusi mintára átvett váteszköltői hagyomány (ezt nevezzük mi bárdköltészetnek); b) rendi nemzettudat (mely elsősorban a nemesi nemzetre korlátozódik); c) „spártai típusú plutarkhizmus” (mely a „katonai demokrácia egalitárius és puritán embereszményét hordozza”);¹⁶⁰ d) a történelem körforgásának sztoikus tana. (Most kihagyjuk Csetri elemzésének azokat az elemeit, melyek a „klasszicizmus versus romantika” el- lentétére épülő leírások ellenében érvelnek, illetve a vers stílusára vonatkozó finom megfigyeléseit.)¹⁶¹ És legutóbb Bíró Ferenc szólott hozzá a kérdéshez. Szerinte a „tündér

154 CSETRI, *i. m.*, 43–84.

155 BÍRÓ, *A nemzethalál árnya...*, *i. m.*, 197–215.

156 Lásd Gróf SZÉCHENYI István *Naplói: Harmadik kötet (1826–1830)*, szerk., bev. VISZOTA Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1932 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai), 300.

157 HORVÁTH, *i. m.*, 108.

158 SERES József, *Berzsényi Dániel[.] A magyarokhoz I.* = SERES József, SZAPPANOS Balázs, *Verselemzések*, Bp., Tankönyvkiadó, 1970, 35.

159 BDÖM I, 659.

160 CSETRI, *i. m.*, 64.

161 Ehhez az elemzési irányhoz vegyük hozzá Szajbély Mihály értelmezését, amely a sztoikusok mellett Volney *A romok* című munkájának hatását mutatja ki. SAJBÉLY, *i. m.*, 373–377.

szerencse” és a „forgó viszonság” az éppenséggel nem arra utal, hogy eldöntött kérdés volna a magyarság bukása, hiszen mind a két kifejezés tartalmazza a lehetséges pozitív kimenetet. A fenyegető veszély ilyenformán inkább a szerencse kényének-kedvének, a *fortuna* erejének való kiszolgáltatottság.¹⁶² (E figyelemre méltó megfigyelésre később még visszatérünk.)

De nézzük a változatokat a maguk sorrendjében, pontosabban azt, hogy mi változott meg az első körben (1803 és 1808 között) és mi a másodikban (1808 és 1813 között).

Mi változott 1803 és 1808 között? Az egyik legalapvetőbb változás, hogy lett címe a költeménynek. Hogy kik is volnának ezek a magyarok, azt rögtön az első két sorba rejtett megszólítás tartalmazza: Árpád vérei a *natio hungaricára*, a nemesi nemzetre utalnak egyértelműen. A mottó Horatius III. 6. carmenjére (*Ad Populum Romanum*) utal, ahol a rómaiak romló erkölcsseit szapulja a költő. Horatius verse így zárul:

Aetas parentum peior avis tulit
nos nequiores, mox daturos
progeniem vitiosiorum.

Apánk silányabb, mint ki nevelte őt,
s mi, nála is rosszabb utódok,
fái vagyunk rohadó gyümölcsnek.¹⁶³

Nemcsak azért fontos hát e költemény, mivel bizonyos részeit már az 1803-as változat is idézi (8–9. szakaszok),¹⁶⁴ hanem mivel voltaképpen azt a vers értelmezési keretét is megadja: a nemzedékről nemzedékre romló erkölcsökre való figyelmeztetést. Persze épp a vonatkozó szakaszok – a szinte szó szerinti fordítások – kihagyása indokolhatta, hogy mégiscsak megadta a költő ihletadó forrását. Akárhogy is van: mindkét változatban igen hangsúlyosan van jelen ezen intertextus. Mindez arra mutat, hogy Berzsenyi a bárdköltészeti szerepet tudatosan öltötte magára: költeményének rögtön felütése (címe, mottója, megszólítása) ezt hivatott jelezni.

Nézzük, hogy a két változat mit mond a történelemről. Az 1803-as változat bizonyos kérdésekben konkrétabb, bizonyos kérdésekben kevésbé. A legfontosabb változás: Szapolyai, Bethlen és Rákóczi egymás mellé helyezésének eltüntetése az 5. szakaszban:

Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808)
[5.] Nem vertt-le téged Zápolya öldöklő Századja, 's Bethlen' vérbe merült kora., Rákótzí' vérengző haragján. 's rettenetes tüze közt meg-álltal.	[5.] Nem fojthatott meg Zápolya öldöklő Századja, 's titkos gyilkosaid keze A' szent rokon vérbe feröszttö Viszszavonás tüze közt meg álltal

162 BÍRÓ, A *nemzethalál árnya...*, 210–212. A Fortuna-probléma közhelyes voltához lásd SZAJBÉLY, *i. m.*, 377–379.

163 A magyar fordítás kiadása: HORATIUS *Összes művei* BEDE Anna fordításában, Bp., Európa, 1989, 97.

164 Ezeket összegyűjtötte: GULYÁS József, *Berzsenyi és Horatius: (Adalék a Romlásnak indult... eredeti szövegéhez)*, ItK, 36(1926), 319. (Gulyás persze az OSZK-változatot elemezte.)

Az eredeti változat azt a történelmi narratívát idézi fel, mely az országot sújtó veszedelmet a belső lázadás okozta anarchiának tulajdonítja. Így Szapolyai János, aki nem volt képes lemondani a trónról, Bethlen Gábor, aki a harmincéves háborúban saját nemzetársai ellen lázított, vagy II. Rákóczi Ferenc, aki évekre borította lángba a török iga alól éppen csak felszabadult hazát. Merényi Oszkár rekonstruálta, hogy Berzsényi történelmi tanulmányai során találkozhatott ezzel az „aulikus” elbeszéléssel Losontzi István tankönyvében és Karl Gottlieb Windischnél.¹⁶⁵ E narratíva konkrét forrását egyrészt már csak azért sem kell azonosítani, mivel az közhelyszerű a korban,¹⁶⁶ másrészt az sem bizonyos, hogy a költeményből való kiiktatása ezen elemeknek azt is jelzi egyben, hogy Berzsényinek megváltozott volna a véleménye e történelmi elbeszélésről. Az is előfordulhat természetesen, hogy inkább azt érzékelt: közel sem mindenki által elfogadott elbeszélésekről van szó, s mint költeményének partikuláris elemét, úgy korlátozta, hogy az anarchia mozzanatának veszélye benne maradjon versében. „Zápolya öldöklő / Századja” ugyanis legalább annyira utalhat Szapolyaira, mint a 16. században eszkalálódó történelmi katasztrófára: a török birodalom magyarországi hódításaira. Bethlen és Rákóczi helyét itt maga a probléma veszi át: a „visszavonás” történelmi problémájának kérdése.

Másutt éppenséggel konkrétabb tartalomra váltott a költemény. A második szakaszban a „sok század”-ból „nyoltz század” lesz, azaz viszonylag pontosan megadja ezzel a vershelyzet idejét: ha az államalapítástól számolunk, akkor éppen a vers írásának idejéhez, a 19. század elejére jutunk. A harmadik szakaszhoz is hozzányúl:

Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808)
[3.] Elszórja, hiddel, szám-ki-vetett ősi. Erköltösöd' átka 's mastani vesznitért Romlott fajúltság, 's nem sokára. Értz-falain viperák süvöltnek.	[3.] El szórja hiddel mastani veszni tért Erköltsed; undok vípera fajok Dúlják fel e' várt mely sok ádá Ostromokat mosolyogva nézett.

Buda váráról szólván az idő itt először fut a jövőbe, így e szakasznak kitüntetett helye van, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a magyarság jövőjéről mit is mond a vers. Az első szakaszban a magyar „romlásra indult” (tehát még nem ért oda), „Árpád vére [...] fajul” (tehát a folyamat még zajlik).¹⁶⁷ A második szakasz ezt a kettős időszerkezetet alakítja át múlt és jelen szembesítésévé: „Rongált Budának tornyai állanak” (tehát Buda – ami itt a magyarság metaforája is természetesen – még megvan, de csak rongálva). S ekkor, a harmadik szakaszban feltűnik a jövő lehetőség. Az első kidolgozásban a vár „Értz-falain viperák süvöltnek” (‘éles, metsző hangon sikítanak’), a másodikban

165 MERÉNYI Oszkár, *Berzsényi soproni tankönyveiről és első soproni olvasmányairól*, Soproni Szemle, 25(1971), 227–238; BDÖM I, 271–272.

166 Erről lásd HORVÁTH, *i. m.*, 110–111; CSETRI, *i. m.*, 56–58.

167 Lásd SERES, *i. m.*, 27.

viszont dinamizálja a múlt és jelen közötti értékkülönbséget („sok ádáz / Ostromokat mosolyogva nézett”), s a viperák itt nem annyira a pusztulás következményei lesznek, hanem maguk a viperák okozzák azt („undok vípera fajok / Dúlják fel e’ várt”). A metafora tehát helyet cserélt: a pusztulás egyik kísérőjelensége vagy tünete aktív cselekvő lett, s ilyenformán a viperák maguk a magyarok lettek.

Ezek után jön az 1803-as változatban egy arányos szerkezet: három versszakban leírja a múltat, három szakaszban a jelen elemzése következik, majd két versszaknyi összefoglalás után újraindul az időszembesítő gondolatmenet. Azzal, hogy az 1808-as változat két szakaszt kivágott, ezt az arányosságot az aszimmetria irányába mozdította el.¹⁶⁸ Persze e metszésnek lehetettek esztétikai okai is (említettük, hogy ezek a legkönnyebben felismerhető horatiusi allúziók), s Berzsenyi a férfi, katonai erények elpuhulásának itt azt az elbeszélést elevenítette fel, mely – nemcsak Horatiusnál, de például Sallustiusnál is – a nemi erkölcsök szétzüllésében láttatja egy birodalom bukását. Hogy a bujaság szemben állhat a katonai erényekkel, tehát nem új gondolat, mindazonáltal érdekes, hogy Berzsenyi úgy vélte, ez kevésbé illik versébe. Itt sem hiszem, hogy történelemképe változott meg, egyszerűen a gondolatmenet kívánt mást. De vajon miért? Két oka is lehetett ennek: az egyik, hogy az elpuhulásnak Horatiustól idézett képeinek természetesen Rómát kellett felidézniük a művelt olvasóban, s talán Berzsenyi jobbnak látta, ha nem egy imitáció révén írja bele Róma történetét versébe, hanem közvetlenül is; a másik, hogy az erköcstelenségnek nem feltétlenül voltak meg a magyar történelemre applikálható párhuzamos kliséi. Miközben Róma a nagy birodalmak szükségszerű bukásának egyik paradigmatis példája lett, aközben az elpuhulás, a harci erények elvesztése nem feltétlenül római módra történt. Ráadásul e szakaszok cseréje (1803: 8–9. szakaszból 1808: 8. szakasz) bár megbontotta az eredeti párhuzamos szerkesztést, ám lehetőséget adott a fa-hasonlat kibontására is. Így a – talán valóban – Baróti Szabó Dávidtól vett allegorikus kép két versszakban, hosszabban kifejtve kapott nagyobb súlyt:

[7.] Most lassu méreg lassu halál emészt.
Mint/Nézd a’ kevély Tölgy mellyet az északi
Szélvész le nem dönt, benne termő
Férgek erős gyökerit meg őrlik,

[8.] S egy gyenge széltől földre terítettik;
Igy minden Ország’ támasza talpköve
A’ tiszta Erkölts melly ha meg vesz
Róma le dül s rab igába görbed.

Az állapotleírást követi a hasonlat, majd a képet a sententia, mely egy újabb metaforával egészíti ki a víziót. Nem véletlen, hogy már ebben a változatban felmerül, hogy a hasonlító névmást a képiségre utaló imperatívusszal („Nézd”) váltja fel. (A pannonthalmi kéziratban szintén jelen volt e választási lehetőség, de Kis az egyik verziót egy-

168 A költeménynek a szimmetriával való játékáról lásd SZAJBÉLY, *i. m.*, 382–385.

szerűen kihúzta.) S érdekes, hogy nemcsak ezt, de a fát is kicseréli. Oly sokan írták már le, hogy Berzsenyi ezt az allegóriát Baróti Szabó Dávid *Egy le-dőltt dió-fához* című verséből¹⁶⁹ kölcsönözte, de azt a kérdést még senki sem tette fel, hogy Berzsenyi vajon miért cserélte fel a diót előbb bükkre, majd tölgyre. Hogy egy egyszótagos fa kellett neki, annak még lehettek ritmikai okai (bár azért meg lehetett volna oldani dióval is a verset), a második kidolgozás cseréje azonban mindenképp magyarázatot kíván. Talán arról lehet szó, hogy a tölgy hagyományosan a nagyság, az erő és – mivel igen sokáig él – a halhatatlanság jelképe, míg a bükknek nincsen ilyen többletjelentése.¹⁷⁰ Így a tölgy visszaül a korábbi Buda-allegóriára is: ott is egy látszólag legyőzhetetlen, érintetetlen tárgy (egy vár) rongálódott meg. S Róma ugyanezen allegória harmadik eleme: bár az elhagyott szakaszok miatt nem válik allegóriává, mégis ugyanannak a képnek ugyanazt a narratíváját hívja elő, így Róma a magyarok és a magyarokat szimbolizáló Buda képileg és történetileg értett párhuzama lesz. Nem véletlen, hogy Berzsenyi az 1808-as változatban nemcsak ide, de a vers végére is beírja a nagy birodalmak (Trója, Babilon, Karthágó) közé.

Csetri Lajos rekonstruálta azt a történelemképet, mely a virtus mibenlétét férfias, katonai erényekben ragadta meg. E tekintetben Berzsenyi egy olyan rendi eszményt követ, mely utóbb – részben az érzékenység és antropológiája hatására – fog kikopni mind a rendi, mind a bárdköltészetből. Berzsenyi költészetében persze ennek nyomai még bőven jelen vannak másutt is, s ha csak beleolvasunk az 1809-es inszurrekciós költszetbe, akkor látjuk, hogy mily gazdag irodalmi reprezentációja volt a *natio hungarica* azon képzetének, mely a saját vér feláldozásában látta mind a történelmi múlt (vérrel szerzett haza), mind az abból levezetett jelen legfontosabb legitimációját. Utalhatunk arra a kedvelt elbeszélésre, amikor Mária Teréziának a magyar rendek saját életüket és vérüket – *vitam et sanguinem* – ajánlották. Itt azonban hozzá kell tennünk még valamit: a francia háborúk nemesi felkelései az utolsó nagy pillanatai lehetettek ezen nemzeti ideológiának (mely sok tekintetben persze még jóval túlélte e korszakot). Annyi inszurrekciós költemény jelent meg, oly zavarba ejtő termékenységgel folyt a győri csata mítoszának megalkotása, hogy a kortársak mindezt nem tudhatták. Így aztán kár volna – értek egyet Csetrivel – korszerűtlennek bélyegezni Berzsenyi nacionalizmusát.¹⁷¹ Az ország területén zajló hadműveletek önmagában indokolhatták e nagymértékű reprezentációs kényszert, másfelől a megváltozott mediális lehetőségek, a nyomtatás jelentőségének rendkívüli megnövekedése, kínálatának gazdagodása (nem beszélve az olvasóközönség átalakulásáról, az általános alfabetizációról stb.) egész egyszerűen olyan helyzetet teremtett, ahol az új körülmények között nagyobb lehetőségek nyílhattak egy

169 A költemény eredetileg a Magyar Museumban jelent meg: *Első folyóirataink: Magyar Museum, I, Szöveg*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár: Források, 11), 262. A vipera-kép szintén megvan Barótinál, talán az is innen ered.

170 Merényi Oszkár szerint Horatius Carm. IV. 4, 57–60. soraira utal a kép. Ott a tölgy valóban a halhatatlanság jelképe, hiába próbálják meg kivágni, nem sikerül. És ez a legnagyobb különbség: ott nem dől ki a tölgy, Berzsenyinéél viszont igen.

171 CSETRI, *i. m.*, 55–64.

rendi (S. Varga Pál szavával) eredetközösségi narratíva kifejezésére.¹⁷² Másfelől épp az említett változások miatt vált szükségsszerűvé e narratíva valamiképpen modernizálása is. Porkoláb Tibor figyelte meg – s ez az én perspektívából a bárdköltészet erőre kapásának egyik tünete lehet –, hogy az inszurrekciós versekben „[f]eltűnően hiányoznak [...] a tényleges harci eseményekre, az adott politikai és katonai kontextusra történő utalások. A lelkesült szerzők az általánosság magas fokán zengik a bajnoki erényeket.”¹⁷³ Bár Berzsenyi *A' Magyarokhoz* szövegváltozataiban nem feltétlenül aktuálpolitikai eseményekre reagál, e változás mégis nyomot hagyott a szöveg alakulástörténetén.

Csetri az antikizáló katonai erények jelentőségének némi csökkenését látja bele az „achaji kard” „Értz buzogány”-ra cserélésébe (6. szakasz),¹⁷⁴ ám nem feltétlenül erről van itt szó. Inkább arról, hogy Róma kétszeri betoldásával párhuzamosan Berzsenyi a háttérbe húzott egy másik mítoszt, ti. a trójai háborút. Ezért cseréli le Hercules fegyverét (no meg talán azért, mert miért is került volna éppen akháj kard a kezébe), s ezért lesz, hogy a tökéletes hősként, a magyarok múltjának metaforájaként megjelenő Hercules még egyszer vissza fog térni az 1808-as verzióban, ahol Akhilleuszt váltja (14. szakasz). Inkább van tehát megint arról szó, hogy e latinizálás Róma központi szerepét emeli ki.

S ugyanígy nem tulajdoníthatunk különös jelentőséget annak sem, hogy az 1808-as változatban megjelenik a magyar nyelv ügye a 11. szakaszban:

[11.] Eldödeinknek bajnoki köntösét
's Nyelvét meg unván rút idegent tserélt
A' nemzet' ör lelkét tapodja
Gyermeki báb puha szíve tárgya.

Ám ez csak felvezetése a háromszakasznyi (12–14. szakasz) ismételt összevetésnek, ahol jelen és múlt képei villannak egymásra. Hiszen nemcsak a nyelv, hanem „bajnoki köntös” is megjelenik itt, s ezzel keretbe helyezi az újabb indulatos beszédet. A 15. szakaszban ugyanis gróf Gvadányi Józsefről esik szó, s az utalás nyilván a szerző *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* (1790) című művére vonatkozik, ahol Zajtai, a peleskei nótárius Pesten és Budán járván folyamatosan a nemzeti nyelv és a nemzeti öltözet elhagyása miatt bírálja a divatot követő magyarokat a város legkülönbözőbb tereiben. (Berzsenyi számára – ezt is tudjuk másunnan – emellett a magyar tánc volt még a nemzeti jelleg egyik legfontosabb kifejezője, de itt nem említi, Gvadányinál pedig az eddigiek mellett még a nemzeti ételek kerülnek szóba.) Amikor tehát Berzsenyi beemeli a versbe a nyelv és öltözködés váltásának kérdését, akkor tulajdonképpen ismét csak explicitté teszi azt, ami korábban egy utalásba rejtve jelent meg: itt, a gondolatmenete végén konkretizálja, hogy mit is ért a „fajulás” alatt. Az általános erkölcstelenség vádja tehát az állandónak

172 Lásd ehhez PORKOLÁB Tibor, *Szemponatok a francia háborúk inszurrekciós költészetének textológiai és filológiai vizsgálatához = Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2014 (Csokonai Könyvtár, 55), 207–210.

173 *Uo.*, 196.

174 CSETRI, *i. m.*, 63–64.

tételezett nemzeti sajátosságok elhagyásaként jelenik meg, s Gvadányi citálása talán azt a nemzetkonceptiót is felidézheti, ahol a nemzeti sajátosságok – akár a ruha, akár a nyelv – fel- és levetetők (bár ez semmiképpen sem tanácsos). Mindez azt jelenti, hogy az elkorcsosulás – a divat módi majomként való követése – egyéni döntés eredménye volt, s nem annyira a magyar történelemben rejlő szükségszerűség. Nyilván ebből a szempontból lehet megérteni a vers hangvételének indulatosságát, s talán ezért is veszi ki az elpuhulásnak a római narratíváját: nem a bujaság dönti romba az országot, hanem nyelv és öltözék cseréje.¹⁷⁵ Sőt, talán azt is meg lehetne kockáztatni, hogy Berzsenyi beszélője itt magával a peleskei nótáriussal azonosul: az az indulat, mellyel a 14–15. századok megszólalnak, emlékeztet Zajtai kirohanásaira, aki rendre dührohamot kapott, amikor az erkölcstelen viselkedés különböző példáira lelt. Érdekes, hogy manapság már Gvadányi szövegét leginkább ponyvaszöveggként olvassuk, s ez az értékelés már a kortársak között is megjelent (nyilván ezért nem tetszett Kazinczynak sem Gvadányi szerepeltetése), míg Berzsenyi költeménye – satirikus hangja mellett is – komoly társadalmi problémák kifejezőjeként értelmezte a szöveget. Persze meglehet, hogy Berzsenyi más szövegre utalt itt, mint amire Kazinczy vagy mi gondoltunk. Ritkában idézett munkája Gvadányinak az 1790-es diétán tapasztalt nemzetietlen viselkedési formák heves bírálata, *A' mostan folyó ország gyűlésnek satyrico criticé leírása* 1791-ből.

Nézzük mindezek után a költemény zárlatát:

Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808)
[16.] De jaj tsak így jár minden az Ég alatt! Forgó viszonság járma alatt nyögünk Tündér szerentsénk változandó Hol mosolyog, hol utálva néz ránk.	[16.] De jaj! tsak így jár minden az ég alatt. Forgó viszonság' jarma alatt nyögünk, Tündér szerentsénk változandó Hol mosolyog, hol utalva néz ránk
[17.] Felfogat a' nagy századok ejele Mindent; le omlott a' híres Ilion, 's A' büszke Cárthagó' hatalma Mint az erős Babilon le romlott.	[17.] Fel fogat a' nagy századok értz keze Mindent; le romlott a' híres Ilion A' büszke Chartágó hatalma Roma erős Babilon le omlott
[18.] Vólt olly idő már mellybe nemes Hazánk Fénylő ditsósség poltza felett virúlt Jön olly idő még, mellybe gyászos. Hamvaiból gyülevész kavartz kél.	[18.] Volt olly idő már mellybe nemes Hazánk A' legmagasabb poltza emelkedett, Jön olly idő [még] mellyben el szórt Hamvaiból gyülevész kavartz kél.

Berzsenyi javított egy képzavart: „Felfogat a' nagy századok ejele” helyett „Fel fogat a' nagy századok értz keze” lett. Ez talán elírás volt már az 1803-as kézirat másolatában is, amit Kis nem vett észre. Megmarad viszont a 16. szakaszban a „Forgó viszonság” és a „Tündér szerentse”. Ez szorosan kapcsolódik ahhoz a rendi nemzetképzethez, melyet

175 Gvadányi nacionalizmusához lásd Bíró, *A felvilágosodás korának...*, i. m., 294–304.

fentebb említettünk, annak közhelytárát mozgósítja: a Fortuna, mely nagy birodalmakat dönt romba, a virtussal áll szemben, mely nagy birodalmakat emelt.¹⁷⁶ Ha ezen hagyomány irányából nézzük a problémát, akkor semmilyen ellentmondás nincs a versben korábban szereplő állításokkal szemben, nem kerül szembe egymással a nemzetet féltő indulat és Fortuna hatalmának említése. Előfordulhat ugyanis, hogy ezt a három szakaszt úgy kellene értenünk, mint amely e két kibékíthetetlen erő közé helyezi vissza hazánk sorsát. Korábban már szó esett a nagy birodalmakról, erények és erények elvesztése került egymással szembe – itt ez általános történelemfilozófiai elvvé válik.

Kérdés marad továbbra is, hogy mennyiben tekinthető végzet- vagy sorsszerűnek e történelemfilozófiai elv. Az utolsó előtti szakasz a nagy birodalmak bukásának narratíváját idézi fel, s ezt teszi tényszerűvé az utolsó versszak. Akárcsak a költemény elején, itt is a jövő időre fut át a bárd tekintete („nagy századok értz kezét” ő hivatott megérteni és láttatni), s immár tényként jelenti be a teljes pusztulást. A múlt itt már nem a (romlásnak/romlásra induló és fajuló) jelennel ellentéteződik, hanem a kérlelhetetlenül elkövetkezendő jövővel. Az utolsó szakasz változásai két irányba mutatnak. Egyfelől e strófa dinamizálja, cselekvővé teszi a pusztulást. Hazánk nem „Fénylő ditsőség poltza felett virült”, hanem „A’ legmagasabb poltza emelkedett”, tehát nemcsak elszenvedte a dicsőséget, hanem tevőlegesen alakította is azt. A jövőben pedig „gyászos / Hamvak” helyett „el szórt / Hamvak” lesznek, tehát nyilván valaki ténylegesen szét is szórta vagy elrontotta, feldúlta azokat.¹⁷⁷ Másfelől az utóbbi csere a részvét lehetőségét is kiiktatja, s helyén csak a történelmi szükségszerűség marad. A korábbi indulatok helyébe itt ugyanis a tárgyyszerűség lépett. A nemzet prédikatori lendületű ostorozása nem állíthatta meg a történelem folyamatát, s ahhoz képest rezignáltan lehet megállapítani a végeredményt: a magyar nemzet el fog tűnni. Az 1803-as kézirat egyik ismeretlen másolója nem véletlenül adta a *Kesergés* címet a költeménynek: ő értette a versnek ezt a keserű végkicsengését.

Mi történt ehhez képest 1810 és 1813 között?

Kazinczy 1808. november 12-én így írt Kis Jánosnak: „A’ Delicta majorum is sokkal csekélyebb, mint a’ millyet vártam. Horátnak ideájit szorosbban követhette, ’s alkalmazhatta volna a’ Magyarokra. De óh melly szép a’ legnagyobb része! Újabb Poétáink közt egy sincs, a’ ki Berzsényit utól érje.”¹⁷⁸ Azt persze nem tudhatjuk, emlékezett-e Kazinczy arra, hogy az öt évvel korábbi változatban Berzsényi még szorosabban követte Horatiust, s azért javasolja-e éppen ezt. Azt azonban sejthetjük, hogy mi nem tetszett neki az 1808-as változatban. Berzsényinek e kifogásokat szedi össze:

p. 31. Delicta maior[um].

Strophe 9. Az utolsó sor nagy sütés volt. Pótold-ki.

Str. 10. lin. 1. ifjúság vétkes pronuntiatio.

– Atila vagy Attila, soha nem Atila.

176 Ehhez lásd J. G. A. POCK, *The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton, Princeton UP, 1975, 31–48.

177 Az elszórt kifejezés értelmezéséhez lásd MARTINKÓ, *i. m.*, 94.

178 Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, Széphalom, 1808. nov. 12. = KazLev. VI, 1372. lev., 122.

Str. 14. Módi majom, gunyolásra méltó. Ez meg nem maradhat.

Str. 15. Gvadányi tréfának jó: de nem illy felséges ódaba.

útálva – leromlott és leomlott a' penultima strophában.

Egy illy erőt és nagyságot lehellő ódában nem maradhat sütés, mert az gyengeséget mutat. Pedig a' gyengeség meghazudtolja az erőt. 's a' nagyságra lobbantó óda nevetés-
ges lessz.¹⁷⁹

Berzsenyi szót fogadott. A mottót elhagyta, a 9. szakaszt, ahol a „sütés”,¹⁸⁰ és a 10. szakaszt, ahol a verstani hiba volt, kihagyta, a „módi majom” és Gvadányi eltűntek a végső változatból, az *utálva*, a *leromlott*–*leomlott* páros át lett alakítva. Egyedül Atila került a Kazinczy által kifogásolt alakban a végső változatba, itt Berzsenyi nem változtatott (át kellett volna írnia a sort, mert a szó második szótagja nem lehetett volna hosszú). Persze – legalábbis Csetri Lajos így sejtette – Berzsenyi változtatásai mögött sokszor más is húzódott, s nemcsak Kazinczy tanácsainak vakon követése. Nézzük hát meg egy kicsit közelebről, hogy mi történt a költeménnyel.

A mottó talán azért is maradt el, mivel a létrejött kötetben a vers már nincs rászorulva. Berzsenyi költeményei oly sok horatiusi reminiscenciával bírnak,¹⁸¹ hogy ennek a megfejtése szinte felesleges is. A kötet kompozíciójában is elnyerhette e vers a maga értelmét, s így nem volt annyira fontos a bárdszerep hangsúlyozása – az a többi vers alapján is következett. Az első nyolc szakasz már készen állt. Csak a 4. strófában változtat egy kicsit, amikor az „egykoron” szó beszúrásával hangsúlyosabbá teszi az időszembesítést. A tölgyfa-allegória után beszúrt definíciós versszak („Mi a magyar most?”) ismét ennek a hangsúlyozását mutatja. Két korábbi szakaszt cserél itt fel Berzsenyi:

MTA KIK (1808)	Első kiadás (1813)
[9.] Vallástalanság rút szüleményei Erköltstelenség minden utálatos Förtelmek áradnak Hazánkra Régi nemes Magyarok porára.	
[10.] Fegyverre termett szep deli ifjuság Kardforgatásban nem gyakoroltatik Nem tud nyeregben, nem tud ádáz Tatosokon le ragadva szökni	

179 Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1808. dec. 23. = BDLev, 12. lev., 26.

180 A „sütés” kifejezés értelmezéséhez lásd *uo.*, 724.

181 Berzsenyi és Horatius viszonyáról lásd KALNECSIK Lajos, *Berzsenyi és Horáczius metaforáiról*, Bp., „Merkur” Könyv- és Könyomdai Műintézet, 1897; KERÉNYI Károly, *Az ismeretlen Berzsenyi*, Bp.–Debrecen–Pécs, A debreceni Ady-társaság, 1940 (Magyar Éjszakák, 11).

MTA KIK (1808)	Első kiadás (1813)
	[9.] Mi a' Magyar most? – rút Sybarita váz; Letépte fényes nemzeti bélyegét, 's hazája' feldúlt védfalából Rak palotát heverő helyének;
[11.] Eldődeinknek bajnoki köntösét 's Nyelvét meg unván rút idegent tserélt A' nemzet' ór lelkét tapodja Gyermeki báb puha szíve tárgya.	[10.] Eldődeinknek bajnoki köntösét 's nyelvét megúnván, rút idegent cserélt, A' Nemzet' örlelkét tapodja; Gyermeki báb puha szíve' tárgya. –

A „most” kiemelése azért is lényeges, mert a költemény címzettjének helyzetét is értelmezi. A címbe szereplő határozott névelő lesz így hangsúlyos: a vers azokhoz beszél, akik „rút sybarita váz”-ként élnek. Eltűnik a vallástalanság vádja, és az 1808-as változat 10. szakaszának kihagyásával a harci erények elvesztésének problémája is gyengül itt. (Persze később még jelen van Atilla, Árpád és Hunyadi János, akik képviselik a régiek harci erényeit.) Sybaris említése egyfelől e problémának a másik oldalát mutatja meg: nem azt mondja el, hogy mi veszett el, hanem a következmény felől tekint vissza (a sybariták elpuhult népe nem volt képes megvédeni hazáját). Ez a méltán sokat idézett versszak egy fantasztikus paradoxonnal nagyítja fel az erkölcstelenségből fakadó pusztulást, hiszen ahol a hazát már feldúlták, ott palotákat is csak bajosan lehet építeni (e romokat inkább már csak a képzelet látja palotának). És természetesen Sybaris említése egy újabb megbukott birodalom és egy újabb leromlott város példáját teszi Magyarországra és Buda mellé.

Ezzel az átalakítással a vers szerkezete ezúttal a szimmetria irányába mozdul: két szakasznyi a tölgy-allegória, két szakasznyi annak értelmezése, majd jön két szakaszban a „most”-tal szembe helyezett „más magyar” a múltból. Ennek az 1808-as változatban még meglévő képi szétfeszítését (*Hercules versus módi majom*) viszont kihagyja, mint láttuk, Kazinczy tanácsára. Így itt már jön is a sententia:

MTA KIK (1808)	Első kiadás (1813)
[16.] De jaj! tsak így jár minden az ég alatt. Forgó viszonság' jarma alatt nyögünk, Tündér szerentsénk változandó Hol mosolyog, hol utalva néz ránk	[13.] De jaj, csak így jár minden az ég alatt! Forgó viszonság' jarma alatt nyögünk. Tündér szerencsénk' kénye hány vet, Játszva emel 's mosolyogva ver le.
[17.] Fel forgat a' nagy századok értz keze Mindent; le romlott a' hires Ilion A' büszke Chartágó hatalma Roma erős Babilon le omlott	[14.] Felfogat a' nagy századok' érczkeze Mindent; ledúlt már a' nemes Ilion, A' büszke Cárthágó' hatalma, Róma, 's erős Babylon leomlott.

MTA KIK (1808)	Első kiadás (1813)
<p>[18.] Volt olly idő már mellybe nemes Hazánk A' legmagasabb poltzra emelkedett, Jón olly idő [még] mellyben el szórt Hamvaiból gyülevész kavartz kél.</p>	

A „De” szócska így némiképpen átértelmeződik: 1803-ban és 1808-ban még inkább az érzelmi állapotot kifejező indulatszó, 1813-ban már ellentétet kifejező kötőszó, mely a régiak és újak közötti ellentétet értelmezi. Voltaképpen magyarázatot ad arra, hogy miért történik így: a „tündér szerencse” és a „forgó viszonság” tehet mindenről. Az viszont beszédes, hogy Berzsenyi kiveszi az utolsó, jövőbe futó szakaszt, mely e történelmi víziót a magyarság sorsára is kiterjesztette volna. E változtatás nagy jelentőségű, mert így nyitva hagyja a költeményt, s nem lehet tudni pontosan, hányadán is áll a magyarság e kérdéssel. Mert egyfelől lehetséges, hogy a sententia lezárja lehetőségeinket, minden birodalom véget ér egyszer (s mindegyik ugyanúgy), s ím, a magyarság is erre a sorsra jut. (Ezért kellett a „most” kiemelése, mely voltaképpen azt a kérdést tisztázta, hogy a vers nyitányában „romlásnak indult” s csak éppen most „fajul”-ó nemzet már „rút sybarita váz”). Másfelől viszont az is lehetséges, hogy e folyamat visszafordítható. Bíró Ferenc már idézett észrevételére utalnék: a szerencse és a forgó viszonság „kénye hány-vet”, ami akár „játszva” fel is emelhet – egy barokk toposzra utal itt a költemény a szerencse forgandóságáról.¹⁸² Trója, Karthágó, Róma és Babilon történelmi példái ezen értelmezés szerint nem a történelmi determinációt fejezik ki, hanem intő példái a történelem egyik lehetséges kimenetelének. Ez persze attól roppantmód fenyegető opció, mivel a magyarok „most” éppen nincsenek túl jó állapotban.¹⁸³ (Természetesen a Fortuna versus Virtus korábban emlegetett ellentéte továbbra is működik.)

A költemény értelmezésének nagy dilemmája (visszafordítható-e a magyarok útja elődeik erkölceihez vagy sem) kettős megoldásban van tehát jelen, a válasz nem dönthető el egyértelműen. Ilyenformán Széchenyi és Horváth János értelmezése, valamint Csetri és Bíró is elfogadható, Berzsenyi pedig annak a típusú magyar bárdköltészetnek lesz egyik első alakja, mely éppen e dilemmát hagyja nyitva (Vörösmarty költészetére lehet itt utalni példaként). Egy olyan beszélő jelenik meg e költészetben, aki „mintha hangnemével maga fogalmazná meg, maga képviselné az »elszórt ősi erkölcs« átkát”,¹⁸⁴ s aki képes arra, hogy a jövőbe futtassa a problémát. A bárdköltészet megszólalásának e prófétai iránya – miként minden profetizmus – paradoxonra épül: amennyiben a nemzet nem hallgat a próféta-bárdra, szavai teljesülnek, amennyiben hallgat rá, a figyelmeztetés célt ér és a bárd teljesítette történelmi küldetését (jó útra vezette nemzetét).

182 BÍRÓ, *A nemzethalál árnya...*, i. m., 210–212.

183 A cél a folyamat megállítása, vö. CSETRI, i. m., 69.

184 *Uo.*, 78.

Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás

E vers 1808-as változatát Kazinczy elhagyásra javasolta, így kötetben nem is jelent meg. Az 1808-as változatot Toldy Ferenc publikálta először.¹⁸⁵ Az 1803-as – eleddig teljes mértékben ismeretlen – változat három versszakkal többet tartalmaz, de a költeményt egyéb pontokon is átírta Berzsenyi. Íme, a változatok (az 1803-as variáns javításait elhagyom, a sorok tagolását egységesítem, a különbségeket a szokásos módon jelzem):

Pannonhalma (1803) ¹⁸⁶	MTA KIK (1808) ¹⁸⁷ Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás.
<p>[1.] Ki vagy te, fényes Tsillag az Ó világ'. Setét kódében! századok' éjjele. Nyugszik te rajtad, még is égő Artzulatod közibénk sugárzik.</p>	<p>[1.] Ki vagy te fényes Tsillag az Ó világ' Sötét kódében? Szazadok éjjele nyúgszik te rajtad, mégis égő Artzalatod közibénk sugárzik</p>
<p>[2.] Oh bölts Királyunk, Nagy Lajosunk te vagy Ki győzhetetlen Bajnokaid között Phæbust imádtad, 's Thronusodra. Phæbus örök sugarat ragyogtat.</p>	
<p>[3.] Ki vagy te, Bajnok, 's rettenetes Király Gyémánt Sisakban Mennyei fény között Ki úgy ragyogsz a' régiségben. Mint az arany színü hold az éjjben</p>	<p>[2.] Ki vagy te Bajnok, 's rettenetes Király? Gyémánt sisakban mennyei fény között Ki úgy ragyogsz mint Pharus égő Lángja az éjj' sivatag homályán.</p>
<p>[4.] Corvin! ki dítő Attyai' nyomdokin. Árpád' virágzó fegyverivel vívott, Mídön az orszagos Dunának, Partjaiból Helicont idézett.</p>	<p>[3.] Corvín, ki Héró Attyai nyomdokin Árpád szerentsés fegyverivel vívott, Mídön az orszagos Dunanak Partjaiból Helicont idézett.</p>
<p>[5.] – – Halljad szerettem Nemzetem! énekét Buzgó <u>Musámnak</u>, mennyei szózatok Zengnek körültem, 's Atilának Lelke sugall kebelembé lángat</p>	
<p>[6.] A' bölts 's vitéz kar, mint az idő 's halál Mindenhatóság' fegyverivel tsatáz. Ő néki a' bértz-bástya tsak por. 's rósa-level Boreas' kezében.</p>	<p>[4.] A' bölts s vitez kar, mint az idő 's halál, Minden hatóság fegyverivel tsatáz Ő neki a' bértz bastya tsak por 's Ro'sa level Boreas kezében</p>

185 BERZSENYI 1864, I, 87.

186 PFK, 10a. E. 27/1. 3. sorozat, 1. lev., 4v–6v.

187 MTA KIK Kt, M. Irod. Lev. 4r 44. sz., 101v–103r.

Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808) Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyas.
[7.] Két Nagy királyunk nyert koszorús nevet A' régiségben, mindenik a' szelid. Musák' barátja, mindeniknek. Músa' szelid keze törtt borostyánt.	[5.] Két nagy Királyunk nyert koszorús Nevet A régiségben: mindenik a' szelid Mú'sák barátja 's mindeniknek Mu'sa szelid keze törtt borostyánt.
[8.] Egy Nagy Lajos' bölts szárnya alatt Hazánk. Rómát 's Athénát latta fel-állani Attilla roppant városában. Márs, tudomány, hatalom virágzott.	[6.] Egy Nagy Lajos bölts szárnya alatt Hazánk Rómát 's Aténát latta fel állani, Attilla roppant Városában Márs, tudomány, hatalom virágzott
[9.] 's mikor ragyogtak tornyaid, oh Buda! Felségesebben mint mikor a' ditső Király 's Apolló' tisztelője. Bölts Hunyadink' kezein virágzál	[7.] 's mikor ragyogtak tornyaid Oh Buda! Felségesebben, mint mikor a' ditső Király' 's Apollo tisztelője' Bölts Hunyadink Kezein virágzál
[10.] Mint hajdon a' Nagy Delius' oszlopit 's Delphius tsudáját a' Zenit és Nadir Bámulta, 's a' fáradt szarándok Ormainál iszonyodva állt-meg.	[8.] Mint hajdan a' nagy Delius oszlopit Delfus tsudait napkelet alkonyat Bamulta 's a' faradt szarandok Ormai közt iszonyodva állt meg
[11.] Sok meszsi ország' Böltssei Bajnoki Jöttek Hazánkknak látni ditsőségét 's Tsudálva nézett Éuropa. Nemzeteket-leverő erőnkre.	[9.] Sok meszsi Ország Böltssei Bajnoki Jöttek Hazánkknak látni ditső egét Rémülve nézett a' Világ ránk 's Nemzeteket <i>tapodó</i> erőnkre.
[12.] 's egyszerre e' Nép mely Hunyadink alatt A' leg kevélyebb poltzra emelkedett, A' bútaságban veszni indúlt Két meg-utált Tseh király' kezében.	[10.] 's Egyszerre e' Nép mely Hunyadink alatt A' leg kevélyebb poltzra emelkedett; A' durvaságban veszni tért 's ment Két meg utált Tseh Király kezébe.
[13.] A' tudományok nemzik az Isteni, Böltsét 's erősebb lelkü Vezérekét. Ők nemzik a' Márs' Pallosával. Birni tudó fejedelmi Lelket.	[11.] Pallás 's Apolló nemzik az istenibb Böltsét s erősebb bajnoki¹⁸⁸ lelkeket Ők nemzik a' Márs pallosával Birni tudó fejedelmi embert.
[14.] A' durva Nép közt alszik az emberi. Leg szebb tehetség, nem születik soha. Socrates ottan Cícéronak Nem szabad ott nemesen buzogni.	[12.] A' Durva nép közt sorvad az emberi Leg szebb tehetség, nem születik soha Ott Socrates, 's nagy Tulliusnak Nem szabad ott nemesen buzogni

Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808) Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás.
[15.] Cátó temérdek lelke le-görbed ott, Brutus' halálát néma homály fedi. Nints ösztön a' virtusra, romlott. Kortsodás zavar özve mindent.	[13.] Cátó temerdek lelke le görbed ott Nem áldhat a' föld bölts fejedelmeket Nem támad ott Titus s Trajanus; Durva Nerók vasigaja büntet
[16.] Hazám! ha ditső hajdani fényedet. Ohajtod Árpád 's Attila Napjait. A' bölts Minervát áldozattal. És örökös koszorúkkal ébreszd.	

E költemény aztán nem is került a Berzsenyi-korpusz legtöbbet emlegetett darabjai közé. Csetri Lajos is Kazinczy ízlését dicséri, hogy elégetésre ítélte azt.¹⁸⁹ Mindenesetre érdemes két szinten is összehasonlítást végeznünk: egyrészt megnézni azt, hogy mi változott a két változat között, másrészt azt, hogy e változás mennyiben kapcsolható a másik két 1803-as költemény szövegtörténetéhez.

Ami a legfeltűnőbb: egy arányos-szimmetrikus szerkezet kibillentése és aszimmetrikussá tétele. Az 1803-as változatban az első négy szakaszban mutatja be a két címszereplőt (szónoki kérdés után megszólítja előbb az egyiket, aztán újabb szónoki kérdés után a másikat), majd az 5. szakaszban Attila lelkétől kér támogatást (Attila voltaképpen mintegy a Múzsza helyére áll). A 6–7. szakaszban azt taglalja, hogy miként lehet az öröklétig eljutni: a két király bölcsességgel és vitézséggel egyaránt rendelkezik, mégis a Múzsák biztosítják az öröklétet (azaz a költészet tartja fenn az emlékezetet). A 8–9. szakaszokban a két király ismét megjelenik: ezúttal az *urbanitas* eszményét dicséri, amennyiben mind a két uralkodó várost, szellemi-kulturális központot alapított. (Emlékezzünk rá, hogy a város – mint birodalmi központ – milyen fontos volt *A' Magyarokhoz* különböző változatiban!) A 10–11. szakaszok e nagyságot a külvilág szemével mutatják meg. A 12. szakaszban áll be a váratlan fordulat: a nép „bútaságban veszni indult”. A 13–15. szakaszok e bukást elemzik: ha korábban a tudományok (művészetek) emelték magasra e népet, most éppen itt bukik el. Azt az érvet idézi itt a költemény, mely szerint az ízlés csiszoltságán, a művelődésen áll vagy bukik egy nemzet sorsa. Végül az utolsó szakaszban a bárd a hazát szólítja meg: „ha ditső hajdani fényedet” szeretné vizontlátni, akkor Minervát kell követni.

Az 1808-as változat jelentősen eltér ettől a jobbára párhuzamos szerkesztéstől. A korábbi 2. szakasz kimarad, így a kettős megszólítás is eltűnik. Ebből következik, hogy Nagy Lajos és Mátyás már nem egyenrangúak, hanem egy fejlődési sort képeznek. (Ezek után az 1808: 6–7. szakaszok, ahol a két király ismét feltűnik, szintén fejlődési sorként olvashatók.) Mátyás megemelését jelzi az is, amiként a róla szóló sorokat átírja:

189 CSETRI, *i. m.*, 86.

Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808)
[3.] Ki vagy te, Bajnok, 's rettenetes Király Gyémánt Sisakban Mennyei fény között Ki ugy ragyogsz a' régiségben. Mint az arany színü hold az éjjben	[2.] Ki vagy te Bajnok, 's rettenetes Király? Gyémánt sisakban mennyei fény között Ki úgy ragyogsz mint Pharus égő Lángja az éjj' sivatag homálya.

A Hold fényének tompaságával szemben Pharus lángjai vakítanak el, ráadásul nem a régiséget ragyogják be e lángok, hanem a sivatagot. (Ilyenformán a király nagyságát a környezet alacsonyága is kiemeli.)

A nemzet megszólítása, az 1803: 5. szakasz elmarad (miként majd a végéről is el fogja hagyni e szakasz párhuzamát, az utolsó versszakot). A továbbiakban viszont követi az eredeti felépítést, s nem olyan sokat változtat. A Zenit és Nadír cseréje talán azért történt meg (1803: 10. és 1808: 8. szakasz), mivel a képet áttemelte a *Fohászkodás*ba. Az 1803: 11. és 1808: 9. szakaszban a „ditsőség” váltása a „ditső egét” változatra inkább sejteti azt, hogy az 1803-as változat másolója tévesztett (az egyszerűbb változatra olvasta át a jellemző Berzsenyi képet). Ezeknél fontosabb, hogy a képeket és eseményeket Berzsenyi igyekezett konkrétabbá tenni. Például az imént említett szakaszban:

Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808)
[11.] Sok meszsi ország' Böltsei Bajnoki Jöttek Hazánknak látni ditsőségét 's Tsudálva nézett Éropa. Nemzeteket-leverő erőnkre.	[9.] Sok meszsi Ország Böltsei Bajnoki Jöttek Hazánknak látni ditső egét Rémülve nézett a' Világ ránk 's Nemzeteket tapodó erőnkre.

A csodálatból rémület lett, Európa az egész világgá tágult, a nemzeteket nemcsak leigázzuk, de le is tapodjuk. Az idegenek perspektíváját alapvetően alakítja hát át: nemcsak felnéznek egy nagy nemzetre, hanem fenyegetve is vannak általa. A következő szakasz így változik meg:

Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808)
[12.] 's egyszerre e' Nép melly Hunyadink alatt A' leg kevélyebb poltzra emelkedett, A' bútságban veszni indúlt Két meg-utált Tseh király' kezében.	[10.] 's Egyszerre e' Nép melly Hunyadink alatt A' leg kevélyebb poltzra emelkedett; A' durvaságban veszni tért 's ment Két meg utált Tseh Király kezébe.

A butaságból durvaság lesz. A tudás itt is a háttérbe szorul a hatalomhoz képest, hiszen a durvaság nemcsak műveletlenséget jelent, hanem emellett életmódra is utalhat.

A magyarok bukása itt viszont már nem egyszerűen „indúlt”, hanem befejezett tényként van előadva: „veszni tért”. A folyamat helyére a végleges állapot került, s talán ezt fejezi ki, hogy nem a cseh királyok (II. Ulászló és II. Lajos) „kezában” indult veszni, hanem a cseh királyok „kezébe” ment (azaz nemzetietlen, érdemtelen királyokat választott magának).

E változások mögött megfigyelhető egy hangsúlyeltolás, mely a művelődés mozzanatáról a hadi erények felé tolja el a költeményt. A következő szakaszokban ennek az ellenkezője történik. Az 1808: 11. szakasz épp arról szól, hogy Minerva és Apollo azok, akik a hadra is termett „bajnoki lelket” nemzik:

Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808)
[13.] A' tudományok nemzik az Isteni, Böltset 's erősebb lelkü Vezéreket. Ők nemzik a' Márs' Pallosával. Birni tudó fejedelmi Lelket.	[11.] Pallás 's Apolló nemzik az istenibb Böltset s erősebb bajnoki lelkeket Ők nemzik a' Márs pallosával Birni tudó fejedelmi embert.

Míg az 1808: 9. szakasz a hadi sikert emelte feljebb, itt épp ezt húzza vissza és értelmezi, ilyenformán olyan összefüggésbe állítja a hadi erényeket és a művelődést, mintha egymás ellen kijátszhatók volnának. Arra az elképzelésre tér át az 1808-as változat, mely ezen erények egyensúlyában látja a siker titkát, ám teszi mindezt úgy, hogy lemond a vers korábbi szimmetriájáról.

Szemben *A' Magyarokhoz* különböző változataival, a városalapítás kérdése itt csak mutatója a kulturalitásnak, e versben a „fejedelmi lélek/ember” kérdése érdekelte Berzsenyit. Az 1803: 14–15. és 1808: 12–13. szakaszokban ennek megfelelően példák sorakoznak:

Pannonhalma (1803)	MTA KIK (1808)
[14.] A' durva Nép közt alszik az emberi. Leg szebb tehetség, nem születik soha. Socrates ottan Cicéronak Nem szabad ott nemesen buzogni.	[12.] A' Durva nép közt sorvad az emberi Leg szebb tehetség, nem születik soha Ott Socrates, 's nagy Tulliusnak Nem szabad ott nemesen buzogni
[15.] Cátó temérdek lelke le-görbed ott, Brutus' halálát néma homály fedi. Nints ösztön a' virtusra, romlott. Kortsodás zavar öszve mindent.	[13.] Cátó temérdek lelke le görbed ott Nem áldhat a' föld böltz fejedelmeket Nem támad ott Titus s Trajanus; Durva Nerók vasigaja büntet

1803-ban Szókratész és Cicero a bölcsességet szimbolizálják (ők állnak szemben a durva néppel), majd Cato és Brutus következik. Azt persze pontosan nem tudhatni, hogy

melyik Cato és melyik Brutus említették itt, ám akárkiről lett legyen is szó, személyük egyértelműen arra a republikánus politikai nyelvre utal, melynek eszménye a korai köztársaság volt Rómában. E beállításban Lucius Iulius Brutus (?-i. e. 509) a korai köztársaság első consula éppen úgy a kérelhetetlen erény példája (Liviusnál olvashatjuk), mint kései leszármazottja, Caesar gyilkosa, Marcus Iunius Brutus (i. e. 85-i. e. 42), aki életét is feláldozta azért a közösségi eszményért, melyben hitt (többek között Plutarkhosznál olvashatjuk ennek legismertebb elbeszélését); az idősebb Cato (i. e. 234-149) ugyanúgy a nemes erények tisztaságát és az ezzel társult bölcsességet idézi fel, mint dédunokája, az ifjabb Cato (i. e. 95-i. e. 46). Mindenesetre a két név egymás mellett szerepeltetése inkább az ifjabb nemzedékre utalhat, hiszen mind a ketten a köztársaság (a polgári szabadság) bukásának hatására követtek el öngyilkosságot (erre vonatkozik Brutus halálának említése a versben), s mind a ketten megkésétt és hatástalan figurák voltak a széles körben terjedő korrupció világában, akiknek halálával a közösségért önmagát feláldozó, az elveihez mindvégig hű államférfi tűnt el.¹⁹⁰ Az ehhez kapcsolódó elbeszélések Plutarkhosznál olvashatók (nem mellesleg Plutarkhosz Ciceróról is ír és – igaz, közvetve – Szókratészről is kiderül ez-az), bár természetesen nem feltétlenül kell e narratívákat kizárólag Plutarkhosznál keresni: Suetonius császárelőtrajzai mellett nyilván szóba jöhetnek még kisebb történetírók (Eutropius, Cassius Dio) vagy akár ifjabb Plinius Traianus-panegyricusa. Berzsenyi versének 1808-as változatában Szókratész és Cicero még megvannak, de a köztársaságiakat megkurtítja, és jelentős császárokat vonultat fel a helyükön. Cato ugyan megmarad – egy etikai koncepció szimbóluma ő, s ezért gyakran tűnik fel a bárdköltészetben –, Titus és Traianus a két jó uralkodó sokkal egyértelműbben vonatkozik magyar analogonjaira. Velük szemben – és a „Durva nép” párhuzamaként – „Durva Nerók vasigaja büntet”, az erkölcsi romlás az uralkodói szintet is eléri, itt már nemcsak a durva nép fenyeget, hanem a zsarnokok hatalma is.

Az 1808-as változat e ponton véget is ér. Kihagyja a második olyan versszakot, mely a magyarokat szólítja meg. Azon óhajtás itt elmarad, hogy a nemzet fordítsa vissza e folyamatot, a rabság („vasiga”) tényével zár a költemény, s ezek szerint a züllési folyamat már le is zárult. Nem áll már rendelkezésre az a vigasztaló lehetőség sem, hogy vissza lehet nyerni a „ditsó hajdani fény”-t, hogy eljönnek még „Árpád ’s Attila Napjai”, immár hiába ébresztjük a „böltss Minervát”, a kultúra sem menti meg nemzetünket. Az 1803-as változat optimista végkicsengése ilyenformán éppen az ellenkezőjére váltott.

A kérdés már csak az, hogy lehet-e bármit mondani ennek alapján Berzsenyi történelemképének vagy legalább hangulatának változásáról. A válasz egyszerű: nem sokat.

190 Erről lásd Fania Oz-SALZBERGER, *Scots, Germans, Republic and Commerce = Republicanism: A Shared European Heritage, II, The Values of Republicanism in Early Modern Europe*, eds. Martin VAN GELDEREN, Quentin SKINNER, Cambridge, Cambridge UP, 2002, 197-226. Itt: 207.

Amennyiben együtt olvassuk az 1803-as verseket, akkor talán a versek e miniciklusából egy gondolatmenet is felsejlik. A' *Reggel* fizikoteológiai tájköltészetének parabolisztikus képi világa (sötét–világos, kicsi–nagy állatok) platonikus érvelésbe megy át, ahol az igazság és tudás elérésének szárnyalása ellentétezi a vak denevérként bolyongást. A visszatérő és átértelmeződő képek már itt magukban rejtik a párhuzamos kifejtés problémáját. A másik két versben szintén megjelenik a platonikus „túlnézés” mozzanata, ám itt már nem témaként, hanem vershelyzetként. A bárd mind a két költeményben a hazát figyelmezteti: A' *Magyarokhoz* e korai verziójában az erkölcsi romlásnak különböző dimenzióit jeleníti meg, hogy aztán keserűen állapítsa meg a bukás eljövendő szükségszerűségét, míg a *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* nagyon hasonló problémákat feszeget (az erkölcsök itt is szétszülnek), ám a záró szakasz lehetségesnek tartja a visszafordulást „Árpád 's Attila Napjai”-hoz. A két óda ilyenformán nem pusztán felmutatja, hogy a közösségi költészetben miként lehet alkalmazni egy világgépet, de a két költemény ugyanannak a kérdésnek alternatív oldalait is megmutatja.

Érdekes, hogy a következő körökben mi történik e versekkel.

A' *Reggel* nem változik meg, csak egy kritika hatására írja át hiperbolikus képeit az 1816-os kötetre. A *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* esetében Berzsenyi inkább a „fejedelmi ember”-re koncentrálna immár, s az új zárlat szentenciózus mondatai¹⁹¹ immár tényként mutatják be, ami a korábbi változatban még csak lehetőség volt. A' *Magyarokhoz* ezzel szemben egészen más utat járt be bő tíz év, 1803 és 1813 között: itt sikerült ugyanis Berzsenyinek megoldania azt, ami 1803-ban még csak két egymás mellé helyezett óda révén történt meg – egy versen belül tartotta egy dilemma mindkét lehetséges kimenetelét. Hogy a magyarság végképp elzüllik, s ezért majd eltűnik a föld színéről, vagy pedig épp a bárd szavára ébred öntudatra, s változtat viselkedésén, itt egyaránt nyitott lehetőség marad. Nem véletlenül lett e költemény a magyar bárdköltészet egyik alapító szövege: Berzsenyi ugyanis poétikailag meg tudta oldani, hogy a bárd beszédhelyzetében lévő szükségszerű belső feszültséget színre vigye.

A bárdnak mindig igaza van, még akkor is, amikor nincs igaza – költészete révén így istenülhet meg a költő.

191 Ezt Csetri is észrevette, vö. CSETRI, *i. m.*, 89–90.

SZILÁGYI MÁRTON

**Beleznay Miklósné Podmaniczky Anna Mária irodalmi szalonja:
legenda és valóság**Mezei Márta emlékének¹

Beleznayné Podmaniczky Anna Máriát az intézményesülni kezdő magyar irodalom egyik első mecénásaként őrzi az irodalmi emlékezet. Pedig az ő állítólagos 18. század végi, pesti irodalmi szalonja kapcsán komolyan vehető forrásunk alig van, így konkrétan és adatszerűen aligha állítható erről az informális intézményről bármi is, mégis gyakran említik tényként ezt a helyet és alkalmat a korszakról szóló irodalomtörténeti szakirodalomban. Mondhatnánk, ami mégis a legerőteljesebben megőrizte az emlékét, az az 1794–1795-ben három számot megért magyar nyelvű folyóiratnak, az Urániának az ajánlása. Persze ez sem túl konkrét, mi több, a szöveg egyáltalán nem nevezi meg a címzett érdeként a szalont, csupán a következő részbe láthatjuk bele ezt a képződményt: „Kinek. / helyes. Ízlését. / fel-emeltt. Munkáiban. / betsüli. az. Esmérő. / Nagy. Szívét. / sok. fel-segéltt. Érdem. / háláadóan. tiszteli. / Házát. / a'. tiszta. Vidámság'. Hajlékát. / a'. tsínos. Társalkodás'. Piattzát. / a'. Haza-fi. / nemes. Kérkedéssel. mutatja. / és. Örömmel. keresi. / Az. Idegen.”² Ha ettől a nehezen értelmezhető, enigmatikus utalástól eltekintünk, akkor a folyóirat ajánlása hiány nélkül beilleszthető a főúri mecénásoknak szóló dedikációk közé, amely még a 18. század végén is formulaszerűen ismétlődő elemekből állt össze, s a megfogalmazás tipikussága mögött aligha vagy csak igen nehezen fedezhetők föl a megtisztelés okainak eltérő lehetőségei.³ Ebből a dedikációból nem tudjuk meg azt sem, hogy Beleznayné Podmaniczky Anna Mária anyagi támogatását oda kell-e értenünk az Uránia mögé – más adatunk pedig nincs a folyóirat gazdasági hátterére, így sem állítani, sem cáfolni nem tudjuk ezt a felsejülő kapcsolatot. Egy dolog lehet csupán biztos: a folyóirat két szerkesztőjének, Kármán Józsefnek és Pajor Gáspárnak a kapcsolatrendszerébe ezek szerint beletartoztak a Podmaniczkyak is.

* A szerző az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének tanszékvezető egyetemi tanára. A tanulmány az MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült (vezetője Debreczeni Attila), és az OTKA K 108831. sz. pályázat támogatásával jött létre.

1 Mezei Márta hívta fel a figyelmemet annak idején egy, az Uránia újrakiadásáról írott kritikájában, hogy a jegyzetekben nem szenteltem kellő figyelmet a folyóirat és Beleznayné kapcsolatának: It, 82(2001), 472–476. Igaza volt. A hiányt most megpróbálom pótolni, s ezt a kísérletemet az ő emlékének ajánlom.

2 Szövegét lásd a folyóirat kritikái kiadásában: *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Könyvtár: Források, 6; a továbbiakban: *Uránia*), 9–12.

3 A hagyomány korábbi rétegeiről lásd PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp.,–Eger, Kossuth–EKF, 2013.

E kapcsolatrendszer szerencsére jobban megismerhető, bár adataink itt is igen csak töredékesek. Kármán családját és a Rádayakat több nemzedékre visszanyúló familiárisi-patrónusi viszony fűzte össze. Kármán József nagyapja, Kármán András minden bizonnyal Ráday Pál költségén vagy támogatásával volt peregrinus Utrechtben, s aztán lelkészként ő is temette el Rádayt. A losonci gimnázium igazgatójává vált Kármán András ott volt Ráday Pál özvegyének, Kajali Klárának a temetésén is a szónokok között. Kármán András gyermekei szintén egy Rádaynak (Ráday Gedeonnak) a támogatásával jutottak ki peregrinációba. A két fiú közül András az apját követte a losonci gimnázium élén, József pedig losonci prédikátor lett. Id. Kármán József 1792-es nemesítése is nyilván Ráday Gedeon támogatásával volt lehetséges – legalábbis igen feltűnő, hogy a Kármánok megnevesítése mennyire párhuzamosan zajlott le a Rádayak főnemessé válásával.⁴ Ennek a családi kapcsolatnak megvolt a jelentősége Kármán József életében is, hiszen az ő pályája is a köznemességből immár az arisztokráciába emelkedő Ráday család kapcsolatrendszerében indult el.⁵ A témát jól összefoglaló Gálos Rezső 1954-es könyve óta fölbukkant ehhez egy újabb adat is. Régóta ismeretes tény, hogy Kármán közreműködött valamilyen formában az Első Magyar Játékszíni Társulat körül,⁶ de immár arra is van egykorú levéltári dokumentum, hogy ekkortájt a színész-társulatban „ViceDirector”-nak nevezték. Márpedig ez a minősítés szinte formalizált, a struktúrába is beilleszkedő közreműködést sugall (III.) Ráday Pál, a társulat támogatója és igazgatója mellett.⁷

Emellett a Kármánra vonatkozó, aprócska adatok közül említendő még a Prónayakkal való dokumentálható kapcsolat (egy véletlenül fönmaradt, pár soros Kármánlevél emlegeti például az acsai szép napok emlékét). Ez az ismeretség egyébként az Uránia előfizetési listáján is megmutatkozik.⁸

Ha ezeket az adatokat egymás mellé rendezzük, akkor a Pest megyei protestáns főnemesség három meghatározó családjához (Ráday, Podmaniczky, Beleznay) jutunk el mint az Uránia szerkesztői körül felrajzolható kapcsolatrendszer elemeihez. Ráadásul úgy tűnik, ez a fajta ismeretségi és kapcsolati háló inkább Kármánhoz köthető, s nem

4 Máig érvényes módon foglalta össze ennek kapcsolatnak a legfontosabb tényeit: GÁLOS Rezső, *Kármán József*, Bp., Művelt Nép, 1954, 141–150.

5 Lásd az újabban megjelent tanulmánykötetet: *A Ráday-család a magyar kultúrában: 300 éve született Ráday Gedeon*, szerk. BEREZC Ágnes, Bp., Ráday Gyűjtemény, 2014 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 10).

6 „Oly állapotban vala Gróf Rádai Pál Igazgatása alatt a' Játzó Társaság, hogy azt méltán egy dülő építményhez lehetett hasonlítani, mellyet hogy a' végső omladéktól megmentsen, aztat Kármán József Úr vállalival támogatta. Ezen másutt említett jó szívű Hazafi, gyakorta a' Gróf Igazgatónak, kit olykor házi kötelességei Pestről el-távoztatattak [!], a' Társaságnál személyét viselte.” ENDRÓDY János, *A' magyar játék-szín*, II, Pest, Trattner, 1792, XLI.

7 Erre lásd SZILÁGYI Márton, *Adalékok Kármán József és az Első Magyar Játékszíni Társulat kapcsolatához: Ismeretlen Kármán József-szöveg Sehy Ferenc hagyatékából = Kolligátum: Tanulmányok a hetvenéves Bíró Ferenc tiszteletére*, szerk. DEVESCOVI Balázs, SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, Bp., Ráció, 2007, 412–423, különösen: 423.

8 Egy rövid, ezt bizonyító udvariassági levélkét idéz: GÁLOS, *i. m.*, 179. A folyóirat első számához csatolt előfizetési listán egyébként két Prónay lány szerepel: „Báró Pronay Priska és Honorata Kisasszonyok”. *Uránia*, *i. m.*, 22.

a másik szerkesztőhöz, Pajor Gáspárhoz. Az 1795 után Pest megyében, Szentendrén letelepedő Pajor későbbi életéről ugyanis viszonylag sok mindent tudhatunk, s az a feltűnő, hogy körülötte a későbbiekben egyáltalán nem ragadható meg a Pest megyei protestáns arisztokráciával való kapcsolattartás.⁹ Az arisztokratává válás mindegyik itt emlegetett család esetében újkeletűnek tekinthető: Ráday Gedeon 1782-ben lett báró, 1792-ben gróf; a Podmaniczkyakat szintén 1782-ben emelték bárói rangra; a Beleznyayak 1800-ban szereztek még a bárói címet, s 1805-ben a grófit.¹⁰ Tehát nem tradicionális arisztokrata családokról van szó, hanem a köznemesi státusból éppen ezekben az években kiemelkedő famíliákról, s ilyenformán a Beleznyayné nevéhez köthető szalon is inkább köznemesi normákból látszik levezethetőnek, s nem a főúri szokásrend vagy mentalitás kísérőjelenségeként.

A Beleznyayak felemelkedése Beleznyay János altábornagy katonai sikereivel kezdődött, s komoly lökést adott neki a fiú, Beleznyay Miklós tevékenysége: először ugyancsak a katonai szolgálat, majd utóbb a magyar református egyház főgondnokaként kifejtett munkásság. Beleznyay Miklós unokaöccse, Sámuel könyvgyűjtőként is ismert volt: könyvtárát 1795-ben bocsátották árverésre.¹¹ A családról való részletesebb ismereteink egyik forrása a nyomtatásban hozzáférhető temetési búcsúztatók anyaga.¹² Ezek közül is a két, Beleznyay Miklós temetésére készített nyomtatvány méltó figyelemre.¹³ Az elsőből, amely Beleznyay Mihálynak, a fivérnek a búcsúverse, jó képet kaphatunk arról, hogy a család milyen komoly beágyazottsággal rendelkezett a korabeli fő- és köznemességbe: a rokonságba tartoztak többek között a Grassalkovichok és az Orczyak is. Ezek után a Podmaniczkyakkal való összeházasodás sem tekinthető véletlennek és esetlegesnek, a Pest megyei protestáns főnemesség egyik gyakori stratégiájáról van szó.¹⁴ Beleznyay Miklós 1787-es halála után az özvegye Pestre költözik – s aztán állítólag

9 Erre lásd a következő életrajzi áttekintést: SZILÁGYI Márton, *Az irodalmi ambícióktól a társadalmi beépülésig: Pajor Gáspár életpályája* = Sz. M., *Határpontok*, Ráció, Bp., 2007, 29–58. Az újabb eredményekről: Uő, *Egy különös házasság Szentendrén: Pajor Gáspár konfliktusai egy levéltári forrás tükrében*, Studia Comitatusia: A Ferenczy Múzeum Évkönyve, ú. f., 1(2014), 9–16; BALOGH Piroksa, SZILÁGYI Márton, *Pajor Gáspár beadványa Pest vármegyéhez 1799-ből, uo.*, 207–227.

10 Erre lásd KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002, 18–24.

11 BARCZA József, *Egy felvilágosodás kori magyar főúri könyvtár árverése*, MKsz, 82(1966), 145–152.

12 MERÉNYI-METZGER Gábor, *A Beleznyay család tagjairól megjelent sírversek és temetési gyászbeszéddek*, MKsz, 113(1997), 322–326.

13 *Búcsúztató versek[.]* melyeket néhai M. B. test-vér bátyjának, méltóságos generális Beleznyay Miklós úrnak utolsó tisztességének meg-adására kevés órák alatt készített Beleznyay Mihály Obrist leitinánd 's melyeket ugyan Pilisen az Évangélikusok Templomiban Böjt-elő Havának Xidik napján MDCCCLXXXVIIedik esztendőben élő nyelvel el-mondott TÜRÖS Péter az Ó-Budai Reformáta Eklé'siának Prédikátora, Győr, Streibig Jó'sef betűivel, [1787]; *Halotti prédikáció*, melyet néhai méltóságos generális Beleznyay Miklós úrnak, a' Duna-mellyéki Venerabilis Superintendenztiának Fő Curátorának, utolsó tisztességének meg-adására, Böjt elő Havának Xidik Napján MDCCCLXXXVIIedik esztendőben Pilisen, az Évangélikusok Templomában, nagy számú Nemességnek, 's minden renden lévő Halgatóknak jelen létekből élő nyelvel el-mondott PÉTZELI Jó'sef Rév-Komáromi H. C. lévő Prédikátor, Győr, Streibig Jó'sef betűivel, [1787] (a továbbiakban: PÉTZELI).

14 Erről bővebben KERÉNYI, *i. m.*, 18–19.

itt, a pesti házban alakul meg a szalon, amelyre az Uránia ajánlása vonatkozik. Vagyis Beleznayné szalonja már nem a Pest megyei protestáns arisztokráciának Pest körüli „gyűrű”-jében képzelendő el (a Rádayak péceli, a Prónayak acsai, a Podmaniczkyak aszódi, a Beleznayak pilisi és a Rudnyánszkyak vácdukai kastélyai, amelyek mind 18. századiak, egy szuburbiumként elgondolható hálózatot alkottak).¹⁵ Mégis az immár városi szalonról inkább legendák vannak forgalomban: az Uránia megalapításának problémájához hozzákapszolván bukkan föl például az a soha nem adatolt állítás, hogy éppen itt születik meg a folyóirat alapításának ötlete. Ennek a kijelentésnek a státusza és hitelessége onnan ítélhető meg, ha végigkövetjük az útját az első említéstől az öntudatlan átvételeken át a közhellyé szilárdulásig. Jól beleillik ugyanis abba vélekedésbe, hogy az Uránia a Pest megyei protestáns főnemesség körében született meg. Igaz, ennek ellentmond, hogy az előfizetők listája némileg másról árulkodik (vannak ugyan benne Pest megyei protestáns arisztokraták, de azért nem túl nagy számban, mi több: sem Podmaniczkyakat, sem Rádayakat nem találunk itt), s a folyóirat valóban dokumentálható, egyetlen anyagi támogatása sem ilyen körből érkezik majd, hanem a katolikus gróf Festetics Györgytől.¹⁶

A szalon emlegetése a szakirodalomban ahhoz is hozzákapszolóódik, hogy a folyóiratot a nőknek szánták. Ez sem látszik kételymentes összefüggésnek: a folyóirat nőket megszólító jellege ugyanis egyfelől ideologikus szándéknak tűnik, s nem a valós, női olvasókat megcélzó szerkesztési elveken alapul, másfelől pedig felbukkanása voltaképp korjelenség, amely a korszak német nyelvű folyóiratait ismerve nem egyedülálló.¹⁷ Ha megnézzük ezeknek az igencsak sokáig forgalomban lévő, Waldapfel József kiváló könyvén át¹⁸ egészen Fábri Annának a magyar szalonéletről szóló monográfiájáig¹⁹ elérő elképzeléseknek az eredetét, akkor azt látjuk: Toldy Ferenc 1843-as, Kármánt újrafelfedező és kánonba iktató előadásában még nyoma nincs ennek az állításnak.²⁰ Toldy legfőbb informátorának, a Kisfaludy Társaság 1840-es évekbeli elnökének, Schedius Lajosnak a hagyatékában egyetlen, Kármánra és Urániára vonatkozó feljegyzése maradt fenn, de ebben sincs nyoma efféle utalásnak.²¹ Az első dokumentálható felbukkanása Toldy 1854-es könyvében található,²² s innen szinte szó szerinti formában került át 1867-es irodalomtörténetébe, ott már gyönyörűen kiépült formában – s persze úgy, hogy nem tudni, ugyan mi lehetett Toldy forrása ehhez az állításhoz:

15 Erről bővebben *uo.*, 19.

16 Az erről árulkodó perdöntő forrás: KOSTYÁL István, *Kármán József levele gróf Festetics Györgyhez az Urániáról*, OSZK Évkönyve, 1959 (1961), 316–320.

17 SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998 (Csokonai Könyvtár), 285–286. Lásd még DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 429–487.

18 WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780–1830*, Bp., MTA, 1935, 98–108.

19 FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten*, Bp., Magvető, 1987, 73–79.

20 D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, *Kármán J. és Fanni emlékezetek = KÁRMÁN József írásai és Fanni hagyományai*, kiad. D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Pest, 1843; a szöveg elemzése: SZILÁGYI, *Kármán József...*, i. m., 15–26.

21 *Vö. uo.*, 27–56.

22 TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1854, II, 218–220.

Messzeható eszme volt az, uraim, melyet Kármán József egy emlékezetes írói estvélyen indítványozott Schedius Lajosnál 1793-ban: Pestnek irodalmi központtá tétele. [...] Az eszme jónak találtatott elméletben, de ki legyen az egyesítő. Az indítványozó lelkes fiatalembernek ismertetett, a fényes házak szerették mint világ fiát, de írói tehetségét nem ismerték. Nem csatlakozott senki Schediuson és Pajoron kívül, kik az irodalomban magok is még nevetlenek, mint ő. De generális Belezsnayné mélyebben nézett az érett lelkű ifjúba, mint a tekintélyes férfiak, és segedelmét ígérte.

S Toldy szerint ezután alapított meg az Uránia.²³ Itt van meg először minden olyan elem, amely azután tényként épült be a szakirodalomba: a Schedius Lajosnál bejelentett szándék, amely természetesen Kármánhoz kötődik (noha amúgy két szerkesztője volt az Urániának), s mivel ehhez nem lehetne hozzákapcsolni Belezsnayné szalonját, ott van a második fázis is, amikor Belezsnayné felkarolja az ötletet. Az persze erősen zavaró lehet, hogy Toldy mindezzel nem az 1843-as újrafelfedezés alkalmával áll elő – amikor a lehetséges tanúk közül legalább Schedius Lajos életben van, s így föl lehetne tételteni személyes hitelét az állítás mögött –, hanem jóval később, amikor már senki sem tud kezeskedni a közlés igazságtartalmáért. S ha ez a kétely nem lenne elegendő: az is zavarba ejtő kissé, hogy az ilyenformán mecénásként feltűnő Belezsnayné körül általában semmiféle kulturális törekvésnek az anyagi támogatását nem tudjuk kimutatni, vagyis hozzá eleve nem kapcsolódik olyan kulturális mecenatúra, amelybe az Uránia támogatása beleférne. Egyetlen ennek ellentmondó nyomunk van, ám az is csak látszólagos: Kazinczy 1790-es *Hamlet*-fordításának az előszava említi Belezsnayné, aki kedveli a tudományokat, s ha a magyar nyelv gazdájaként feltűnő színjátszás megerősödik, reménybeli támogató lehet.²⁴ Tehát ez a szöveghely is csupán mint majdan lehetséges mecénást emlegeti az özvegyet. Sőt, attól a Pest megyei, protestáns főnemesi körtől, amely még köznemesi mentalitásban nevelkedett, idegennek látszanak az efféle gesztusok. Noha a Rádayaknál (sőt még Belezsnay Sámuelnél is) megragadható egyfelől a könyv- és éremgyűjtés mint szenvedély, illetve a fiatalabb nemzedékben már ott van a színház támogatása (mint III. Ráday Pálnál), de magyar nyelvű folyóiratok pénzelése még ott sem fordul elő.²⁵ Egyáltalán nem meglepő, hogy az Uránia anyagi támogatása dokumentálhatóan gróf Festetics György esetében figyelhető meg, ugyanis abba az egészen más típusú kulturális mecenatúra-felfogásba, amelyet ő képviselt,²⁶ ez valóban teljes mértékben beleillett. S innen nézvést nem tűnik véletlennek, hogy az Uránia

23 TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története: Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig (1867)*, kiad. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987, 308–309. Az állítás szinte szövegszerűen megismétlődik a következő tanulmányában is: Uő, *Irodalmi társasköreink emlékezete Bessenyeitől Kisfaludy Károlyig*, BpSzemle, 3(1875), 8/XVI, 3. Erre Főrizs Gergely figyelmeztetett, segítségét köszönöm.

24 „[...] két gazdag, és a tudományokat annyira betsülő Özvegy, ZICHYNE' s Generalis BELEZSNAYNÉ, egy PIRKERIG: *Őnállóan megjelent fordításkötetek*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, BODROGI Ferenc Máté, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei), 195. Kiemelés és kihagyás az eredetiben.

25 SZILÁGYI, *Egy különös házasság...*, i. m., 43–45.

26 Erről alapvetően lásd KURUCZ György, *Keszthely grófja: Festetics György*, Bp., Corvina, 2013.

ajánlása sem céloz Beleznayné emlegetésekor az anyagi támogatás megköszönésére – mert ilyen talán nem is volt. Amennyire persze ez egyáltalán megítélhető.

Toldy novellisztikussá kerekített, s leginkább a tőle megfogalmazott nagy irodalomtörténeti vízió koherencia-igényéből levezethető állításai komoly karriert futottak be a szakirodalomban. Említhetnénk akár Vay Sarolta novellisztikus fikcióját is.²⁷ Ám még voltaképp Fábri Anna egyébként hézagpótló monográfiájának vonatkozó fejezetét is a Toldy megalapozta elképzelés nagy fantáziával megalkotott kitöltése és továbbszínezése határozta meg. Fábri kiváló korismerettel azt is megpróbálja megadni, hogy ha már volt szalon, akkor kiknek kellett ott bizonyosan felbukkanniuk – s ezek után a 18. század végének számos olyan figuráját képes megnevezni, akik „talán” ott voltak.²⁸ Mindez azonban adatokkal nem bizonyítható, s itt sincs persze dokumentálva.

Mielőtt azonban megnyugodnánk abban, hogy Beleznayné szalonjáról csak a legendák állnak a rendelkezésünkre, s nincs semmi megfogható ismeretünk annak kereteiről és tartalmáról, érdemes számot vetni mégiscsak egy lehetséges forrással. Kazinczy Ferenc önéletrajzi feljegyzései és naplói, amelyeket immár kritikai kiadásban is használhatunk, ebből a szempontból is kiaknázandó kútforrás jelentenek. Jelentőségük annál is nagyobb, mert Kazinczy megjegyzéseinek egy része legalábbis pontosan datálható, egykorú feljegyzés, s nem utólagos visszaemlékezés. A *Pályám emlékezetének* vonatkozó része még egy kései visszatekintés összegzése, amely az 1790-es évre vonatkozik: „Sorba járánk a’ Nemzet’ Nagyjait, kik viszont ebédjeikhez, vacsorájikhoz, táncaikra hívának-meg bennünket. Ezeknek számokba tartozik a’ ki Pesten a’ legszebb házat tartá, özvegy Generális Beleznay Miklósné, Báró Podmaniczky Anna-Mária. Ajtaja nyitva volt minden idegennek, minden földinknek, ha születés vagy érdem oda szólíthatá.”²⁹ Ha azonban elkezdjük áttekinteni Kazinczy naplófeljegyzéseit, sokkal részletesebb és érdekesebb összefüggésekhez juthatunk. Kazinczy 1783. augusztus 9-én rögzítette a következőt: „Pestre, hogy Beleznay Miklósné által Orczynál a’ Vnótáriusságot keressem.”³⁰ Ez a dátum persze korábbi, mint az 1787-es megözvegyülés és a Pestre költözés, tehát itt nem is várható semmiféle lenyomata a szalonéletnek – azt viszont feltétlenül mutatja, hogy Kazinczy egy állás reménybeli megszerzése érdekében közbenjáróként

27 D’ ARTAGNAN [VAY Sarolta], *Régi magyar társasélet*, I. Bp., Athenaeum, 1900, 162–168, különösen: 162–163.

28 Itt pl. ilyen, voltaképpen légből kapott, megragadó névsort olvashatunk: „De voltak még nála is érdekesebb vendégek, mint például gróf Néró, ez a külön, kvietált katonatiszt: Fekete János, aki Voltaire-rel levelezett, francia verseket írogatott, istentagadó volt és epikureista, cinikus és művelt, érdekes és megbotránkoztató társalgó. Gyakorta föltűnik a gróf egykori alkalmazottja, fiának nevelője, a tudós Koppi, a lelkes franciabarát, aki, hacsak lehet, a köztársaságiakra üríti poharát. Hajnalig ül a Beleznay-ház kártyasztalainál Berzeviczy Gergely, hogy azután másnap pénzkérő levelet írjon anyjának a messzi Kakaslovnícra.” FÁBRI, *i. m.*, 76–77.

29 Az idézet a *Pályám emlékezete* I. kidolgozásából való: KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei; a továbbiakban: PE), 521. Lásd még a mű egy későbbi kidolgozásából: *uo.*, 631. Ezt a részletet egyébként – értelemszerűen még más szövegkiadásból – FÁBRI Anna is idézte, *i. m.*, 74.

30 PE, 172.

tekinthetett Beleznaynéra (aki Orczy Lőrincnél sógornőjeként lehetett pártfogó, hiszen Orczy Lőrinc első felesége Podmaniczky lány volt). Kazinczy aztán 1790. május 26-án azt jegyezte fel: „Ebéd Beleznaynénál”.³¹ Egy másik helyen ugyanerre a napról a következőket tudjuk meg: „ebéd Beleznaynénál. Ott Barkó.”³² A Barcóval való találkozás élményének azonban találni egy bővebb kidolgozását is, csak ott Kazinczy ezt az 1792-es koronázás alkalmával történt élményként írta meg – valószínűleg azonban elvéve a dátumot, mert ez alighanem 1790-re tehető:

Máj. 26dikán ebéden Generális Beleznay Miklósnénál, született Báró Podmaniczky Anna-Máriánál. Generális Barkó, Magyar-országi Commandírozó is ott. Ez nagy ellensége volt a' Magyarok' Tüzének, melly a' II. József' halálakor szikrázva lobogott, 's ő tartaték a' Titkos-Polizey Directorának, de a' mit én nem tudtam. A' Generális sértegető szókat ejte a' Magyarokról, a' Magyar öreg Asszonyság' asztalánál, és Magyarok közt. Az ő vadságát azzal adám-vissza, hogy midőn nem tudom már melly éretlen szót ejte, gonosz tisztelettel fejtegetém neki, melly elmétlenséggel szóllott. Az öreg, szálas, száraz német elnyelte a' mézes falatot. – A' mint felkelénk az asztaltól, Molnár János Pesti Luth. Predik. és titkos Polizey beinte a' billiardasztalhoz, 's kért, vigyáznék magamra; Barkó titkos-Polizey, és mától fogva szemmel fog tartani.³³

Ezek után Kazinczyt a fogság sokáig távol tartotta mindenféle társasági eseménytől, így csak szabadulása után, 1803. május 14-éről találhatunk egy idevágó, de annál informatívabb bejegyzést:

Ebéd Gener. Beleznaynénál. Ott Báró Podmaniczky Sándor és hitvese Gróf Wartenslében Claire, a' Generálisnak és Gróf Teleki [hiány jelezve – Sz. M.] nek leánya. Ott B. Prónay Gábornak [hiány jelezve – Sz. M.] Kisasszonya is Liebknecht Kisasszonnyal. Obristlieutenant Kecskés az öreg Generálisnét mulattatja 's vele kötődik. Podmaniczky nyájaskodik szép feleségével: de nem hihető hogy az olyan asszony az illy férjet szeretesse olly formán mint mutatta, lelkesebb férj kell az ilyen asszonykának.³⁴

Talán ugyanerre az alkalomra vonatkozik ez a máshol található megjegyzése is: „Bécs-be menvén 1803. Pesten czaflicskát csináltaték magamnak, 's azt felkötöttem, de vele rútl jártam: elvesztettem Generális Beleznaynénak az ebédjénél.”³⁵

31 *Uo.*, 175.

32 *Uo.*, 322.

33 *Uo.*, 95–96. Nem lehetetlen, de azért nem valószínű, hogy Kazinczy 1790-ben és 1792-ben is épp ugyanazon a napon, máj. 26-án találkozott volna Beleznaynéval Vincent Barcóval. A bővebb, 1792-es kidolgozást ezért vélem tévedésnek, no meg azért is, mert a II. József halálának emlegetése és a „Magyarok' Tüze” inkább 1790-re látszik utalni. A szöveghely értelmezése kapcsán más véleményen van: ORBÁN László, *A tinta színe = Leleplezett mellszobor: Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. CZIFRA Mariann, Bp., Gondolat, 2009, 219–220.

34 PE, 285.

35 *Uo.*, 91.

Természetesen Kazinczy idézett megjegyzései csak pillanatfelvételeket mutathatnak a Belezsnayné házában történt eseményekről, s különösen folyamatában nem tudják ábrázolni az ún. szalon tevékenységét. Ám még így is vannak tanulságai a szövegeknek. Először is: Kazinczy mindig „ebéd”-ről beszél Belezsnayné kapcsán, azaz ott tartózkodásai nem egy szalonszerű működést, hanem inkább egy vendégváró, társas ebédekkel reprezentáló, nyílt nemesi házat sejtetnek, ahol a háziasszony jelenléte elengedhetetlen az eseményen. Az ebéd mellett persze lehetett ott másféle szórakozási alkalom is: az 1790-es bejegyzés például elárulja, hogy voltak ott billiárdasztalok is – igaz, van némi alapunk kártyaasztal föltételezésére is, Fábri Anna megragadó víziójában nemhiába kapott ez olyan megtisztelő helyet: Berzeviczy Gergely egyik, 1790 körüli levelében anyjának beszámol egy tetemes kártyaadósságáról, amellyel Belezsnayné tartozik, bár arról itt nincs szó, hogy maga a végzetes és vesztes kártyaparti éppen Belezsnaynénál történt volna.³⁶ Ami pedig a jelenlévő vendégeket illeti: Kazinczy egyszer sem beszél arról, hogy itt irodalmi jellegű együttlétre lett volna alkalma, kulturális töltetű társaságot egyszer sem érzékeltetnek leírásai. Ha sorra vesszük a tőle emlegetett személyeket, akkor részben a rangjuk vagy pozíciójuk miatt számottevő potentátok vannak a meghívottak között, részben pedig Belezsnayné rokonai: az előbbiekek közé tartozik Vincent Barco, a magyarországi főhadparancsnok³⁷ és Molnár János pesti evangélikus lelkész³⁸ (akiknél Kazinczy külön felhívja a figyelmet arra is, hogy egykorú vélekedés szerint mindkettőnek köze van a titkosrendőrséghez), az utóbbiak közé sorolható Podmaniczky Sándor és neje,³⁹ valamint valamelyik Prónay kisasszony; a társasági illem miatt jelenlévő társalkodóné, Liebknecht kisasszony és a katonatiszt Kecskés pedig színezi ugyan a társaságot, de annak jellegét alapvetően nem változtatja meg.⁴⁰ Persze nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy Barco is régi ismerős, még Belezsnay Miklós tisztvárosa volt, akit Pézteli József halotti prédikációja külön is megemlített mint a temetésen jelen lévő illusztris személyek egyikét.⁴¹ A Kazinczy megjegyzéseiből sejtethető összetétel tehát egyáltalán nem mutat a kulturális értékekre különösen fogékony házigazdát – hacsak nem Kazinczyt magát tekintjük ilyen vendégnek, bár nyilván az ő esetében is nagyobb súllyal esett latba családi kapcsolatrendszere és társadalmi státusza, mint intellektuális törekvései vagy literátori érdemei.⁴² S akkor sem változik jelentősen az összkép, ha a házba valóban bejáratos Berzeviczy Gergellyel is számolunk, aki pedig szintén családi ismerős és pártfogolt volt Belezsnayné számára.

36 H. BALÁZS Éva, *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795)*, Bp., Akadémiai, 1967, 158.

37 Róla lásd a következő életrajzot: KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 (Kazinczy Ferenc Művei), 420.

38 Róla: *uo.*, 443.

39 Podmaniczky Sándor Belezsnayné testvére volt, egyébként Kazinczy sárospataki diáktársa; *vö.* PE, 935.

40 Ez még akkor is így van, ha a PE egyik személyről sem tudott semmiféle életrajzi adatot megadni, s így egyikőjük sem azonosítható megnyugtatóan.

41 PÉTZELI, *i. m.*, 43.

42 Hiszen Kazinczy először kisgyerekként, 1773-ban találkozik Belezsnay Miklóssal és feleségével, amikor a sárospataki kollégium nevében testvérével, Dienessel felköszöntik az iskola pártfogóját nevenapján. *Vö.* VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc és kora*, I–II, s. a. r. KOVÁTS Dániel, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 48.

Végső soron tehát az aligha lehet kérdés, hogy Beleznayné pesti háza valóban társasági találkozóhely volt, ráadásul igencsak huzamosan: hiszen Kazinczy 1790-es élményeitől kezdve egészen 1803-ig (a háziasszony ebben az évben hunyt el) vannak szórványos adatok arról, hogy fel lehetett keresni a vendégszerető házat, s ezt nyilván sokan meg is tették. Az már viszont erősen kérdéses, hogy joggal föltételezünk-e itt szalonszerű működést, vagy inkább csak a társas étkezések alkalmait kell belelátnunk az itteni látogatásokba. Még inkább kérdéses, hogy irodalmi töltetű szalon föltételezhető-e Beleznayné házában, s ebből levezethető-e bármiféle kulturális törekvés (például egy magyar nyelvű irodalmi folyóirat) támogatása. Az újsütetű protestáns főnemesség mentalitásába ugyanis eleve nem fért bele egy ilyen jellegű mecénatúra; miért éppen egy ilyen típusú érdeklődésnek semmi más jelét nem mutató, egykori Podmaniczky lány lett volna a feltűnő kivétel? Egyébként a szíves és sok személyre szóló ebédmeghívások minden további nélkül levezethetők voltak egy köznemesi mentalitásból, különösen, ha ehhez olyan, nagyobb anyagi erő társult, mint amit akár a Beleznayokról, akár a Podmaniczkyokról a 18. század végén már joggal feltételezhetünk. A temetési búcsúztató alapján meg aztán különösen úgy tűnik, hogy Beleznayné voltaképpen nem tett mást, mint a férje életében már kialakított szokást folytatta. Pétzeli ugyanis többek között így búcsúzott Beleznay Miklós generálistól: „Meg-hólt benne egygy barátságos Magyar, a' kinek Háza, minden Vallás' különbsége nélkül mindeneknek nyitva állott, 's a' mellyhez az itt által menő Nemesek, Hadi Tisztek, úgy mentek mint a' magokéba. Meg-hólt benne egygy barátságos Magyar, a' kinek ízetlennék tettsett az ő ebédje, ha azt valamelly Jó-akarójával, Barátyával, sőt tsak valamelly idegennel, is meg-nem oszthatta.”⁴³ Ha hitelt adhatunk Pétzeli szavainak, akkor egy ilyen hagyomány ismeretében Beleznayné házának legfőbb újdonsága a helyszínében rejlett, azaz abban, hogy ő Pesten folytatta a vendégfogadásnak ezt, a korábban a pilisi kastélyban kialakított rendjét.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy az állítólagos Beleznayné-szalonnáról továbbra sem tudunk semmi konkrétumot – de a párhuzamok és kontextusok felsorakoztatásával talán azért ehhez a problémához is közelebb jutottunk. S alighanem szegényebbek lettünk egy legendával.

TÓTH CSILLA

Polgár és irodalma

Hatás, funkció és a szerző képe Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* első kötetének recepciójában

A címben megjelölt tárgy áttekintése kettős célt követ: egyrészt Márai Sándornak az irodalmi intézményrendszerben elfoglalt helyét, másrészt a műnek a középosztály-diskurzusokban betöltött szerepét vizsgálom. Az elsősorban a művek használatára, használatörténetére összpontosító kutatás tárgya nem a történeti szerző, hanem a szerző *képe*, mivel a művek mellett ez kerül ágensi szerepbe a kulturális értelemképzés folyamataiban. Lényeges, hogy nincs közvetlen megfelelés a mű és hatása, a forma és funkció között; továbbá az is, hogy a művek konkrét történeti hatását és az írói szándékot elkülönítsük a funkció fogalmától,¹ míg az előbbiekről közvetlen szövegnyomok, tények alapján képet nyerhetünk (újságcikkek, interjúk), addig a funkció fogalma mindig spekulatív, ezért helyesebb funkcióhipotézisekről beszélni.² Az esztétikai funkció azért kerül kitüntetett szerepbe, mert a többi funkció megvalósulása is ettől függ,³ ezért az irodalom mint szimbólumrendszer és az irodalom mint társadalmi rendszer nem egymást kizáró fogalmak.⁴ Az elsősorban használatba vételnek, használatörténetnek⁵ tekintett recepció áttekintésének célja, hogy módosítsa Márai irodalomtörténeti helyét, szerepét, s árnyaltabb képet alakíthassunk ki arról, hogyan vett részt az *Egy polgár vallomásai* első kötete és a szerző képe a *polgár* fogalmának újraértelmezéséért folytatott 1930-as évekbeli vitákban. A recepció két szakaszra osztható: az elsődleges (1930–1940-es évekbeli)⁶ és a kultikus beszédmód szerinti „hazatérés” (a rendszerváltás idején lejátszódó) szakasza. Mindkét korszak a nemzeteszme–nemzeti identitás–modernizáció–középosztály gondolkörébe ágyazódó *polgárság* fogalmával ragadja meg tárgyát: „a polgárság írója” mindkét alkalommal kánonba emelő kifejezéssé vált. Az, hogy az 1930-as évekbeli kifejezés újból használatba került, elsősor-

* A szerző a PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola doktori hallgatója.

A témáról, más megközelítésben lásd legújabban, TÓTH Csilla, *A polgári identitás regénye – Az identitás kérdései Márai Sándor Egy polgár vallomásai első kötetében*, *Literatura*, 41(2015), 256–276.

1 Marion GYMNIC, Ansgar NÜNNING, *Funktionsgeschichtliche Ansätze, Terminologische Grundlagen und Funktionsbestimmungen von Literatur* = M. G.–A. N., *Funktionen von Literatur: Theoretische Grundlagen und Modellinterpretationen*, Trier, WVT, 2005, 3.

2 Winfried FLUCK, *A kulturális imaginárius*, ford. TÓTH Csilla, *Helikon*, 59(2014), 247.

3 GYMNIC–NÜNNING, *i. m.*, 7.

4 Birgit NEUMANN, Ansgar NÜNNING, *Kulturális tudás és intertextualitás: Alapfogalmak és kutatási módszerek az irodalom kontextualizálásához*, ford. TÓTH Csilla, *Helikon*, 59(2014), 187–188.

5 TAKÁTS József, *A használatörténet = Thomka-symposion: Ünnepi kötet Thomka Beáta köszöntésére*, szerk. KISANTAL Tamás, MEKIS D. János, P. MÜLLER Péter, SZOLLÁTH Dávid, Pozsony, Kalligram, 2009, 398–406.

6 TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, *ItK*, 105(2001), 316–324, itt: 316.

ban annak volt köszönhető, hogy alkalmasnak látszott a rendszerváltás utáni és a két világháború közti korszak irodalmi és politikai folytonosságának megteremtésére. A kánonalkotó klisé azonban csapdának bizonyult: ha a művet polgári szociográfiként, Márai regényeit pedig társadalmi, „polgári regényekként”⁷ olvassuk, akkor nagyban sérül a műimmanens közelítés lehetősége, ami pedig az újraképződő irodalomértési kánon fő elve volt; ha pedig szigorúan az esztétikai értékeket érvényesítő olvasat mellett tartunk ki, akkor az életmű jó része süllyesztőbe kerül. Az ellentmondás az esztétikai és a társadalmi dimenzió egymásra vonatkoztatásával oldható csak fel. A „polgárság írója” kifejezés a recepció mindkét szakaszában a képviselési irodalom hagyományához kapcsolta a szerzőt és műveit. Lényeges azonban, hogy míg ez az 1930-as években konkrét társadalmi réteget és körülhatárolható irodalmi és politikai célokat jelentett, addig ez a társadalmi-történeti meghatározottság a rendszerváltás utáni évek irodalomkritikájából teljességgel hiányzik, sőt éppen ez a hiány lesz a Márai-kép egyik meghatározó jegye. Jól látható ez a kritika alakulásából. A rétegirodalom, a polgári szociográfiként való értelmezés (Szávai János),⁸ s az ehhez kapcsolódó „urbánus” író (Nagy Sz. Péter)⁹ az 1990-es évek közepére teljesen háttérbe szorult, hogy átadja helyét egy jóval konzervatívabb szerzőképnek. Márai a polgárság írójaként a konkrét tartalmaitól megfosztott polgári liberalizmus, a polgári humanizmus, az antifaszizmus, a tömegek lázadását elutasító konzervatív kultúrkritika és értékörzés, az európaiság, a szellemi függetlenség és az individualizmus képviselője lett. Legfontosabb szellemi közegeként a polgári Újság és az európai krizeológia irodalma jelent meg a szakirodalomban.¹⁰ A műalkotás autonómiáját valló, „modernista, esztétista beszédmód”¹¹ képviselője, Szegedy-Maszák Mihály¹² az esztétikum jegyében jelölte ki az életmű súlypontjait. A kevésbé értékesnek tartott regényeket a kimagasló esztétikai értékkel bíró önéletrajzi szövegek melléktermékeinek tekintette, így a funkcionálisan a tömegkultúrához és a midculthoz tartozó regények kiestek az irodalomtörténeti vizsgálat hatóköréből, illetve létrejött az a kettős kép („igényes és kommersz”, „Janus arcú Márai”),¹³ amelyet a külföldi sikerek csak még nyilvánvalóbbá tettek. ¹⁴ Az urbánus Márai ignorálása az 1990-es rendszerváltó évek politikai célját, a parlamentáris demokrácia és a piacgazdaság megteremtése mellett a polgárosodást szolgálta. Mivel

7 RÓNAY László, *Márai Sándor*, Bp., Magvető, 1990, 189.

8 SZÁVAI János, „Polgárnak lenni?“, *Márai Sándor vallomásai*, Új Írás, 1988/1, 105–112.

9 „liberális, demokrata, polgár” = NAGY Sz. Péter, *Citoyen portrék*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 5.

10 Rónay László Márai-monográfiáját követve lásd pl. Lőrinczy Huba, Kakuszi B. Péter, Fried István ide vágó tanulmányköteteit. Legrészletesebben: LŐRINCZY Huba, *Egy spengleriánus nyugati Keleten: Istenek nyomában = Ambrustól Máraihoz: Válogatott esszék, tanulmányok*, szerk. LŐRINCZY Huba, Szombathely, Savaria University Press, 1997, 267–281; Uő, *Ortega és Márai: Adalékok egy szellemi vonzalom történetéhez* = *uo.*, 283–297.

11 ODORICS Ferenc, *Kanonikus mozgások az ezredvég magyar irodalmában*, Helikon, 45(1999), 341.

12 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Önéletrajz és regény Márai életművében*, I–II, Vigília, 1988/4, 359–364; 1988/6, 444–450.

13 GRENDEL Lajos, *Janus-arcú Márai?*, Kalligram, 2000/5, 35–38.

14 MEKIS D. János, *Pátosz, ironia, Márai-kánon* = M. D. J., *Márai és kora: Esszé, Kézirat*, Pécs, 2012–2013, 55–67.

az újra fellángoló népi-urbánus vita (paradox módon egyik lényeges ügye éppen egy Márai-mű kapcsán robbant ki)¹⁵ ismét megosztónak és terméketlennek bizonyult, a vindikációs, paraklétoszi szerephagyományt felvállaló nemzeti tudomány¹⁶ számára nem maradt más út, mint a polgár fogalmának történeti és politikai vonatkozásairól való hallgatás; a papi szereptől örökölt „védelmi megbízatás” konfliktusba került a tudomány önelvű igazságkeresésének eszméjével.¹⁷ Ahhoz, hogy feltárhassuk az *Egy polgár vallomásai* használatba vételének történetét, hatását, a szerző képének alakulását és a mű funkcióhipotézisét, vissza kell térnünk a Márai-kritika feledésbe merült irányához, a mű polgári szociográfiaként való felfogásához és az „urbánus író” képéhez. Feladatunk tehát Márai és elfeledett újságírói-írói műhelye, A Toll című folyóirat kapcsolatának és az új tárgyiassághoz való viszonyának vizsgálata lesz

Márai és A Toll

A szakirodalom ismert ténye, hogy Márai a hazatérése után az Újság állandó munkatársa volt: rendszeres vezércikkíró, a polgári értékek védelmezője, és Hitler hatalomátvételekor az elsők között lépett fel a faszizmus ellen.¹⁸ Több, határon túli hírlapban is publikált, a Prágai Magyar Hírlap és a Brassói Lapok is közölte írásait, és újságírói sikerei betetőzéseként 1936-tól a Pesti Hírlapnál foglalhatta el Kosztolányi helyét. A Tollnál betöltött, közvetlenül nem is annyira jelentős szerepe azonban homályban marad,¹⁹ s ez több szempontból fontos. Egyrészt az 1929-ben alapított folyóirat a formálódó urbánus tábor fontos orgánuma,²⁰ másrészt A Tollhoz kötődő urbánus kritikások végzik el a szerző képének kialakítását és Márai kanonizációját, hiszen A Toll és körének körülhatárolható irodalmi törekvései is voltak, ha ezt nem is hirdették meg programszerűen. Németh Andor (Márai egyik felfedezője, s 1936-ig, az író pálfordulásáig lelkes, apologetikus kritikusa)²¹ emlékirataiban az 1930-as esztendő jelentős eseményének könyvelte el a szerző hazatérését. *Az irodalom megújítása* címszó alatt így írt erről emlékirataiban: „De lássuk, mik voltak ennek az évnek az irodalmi eseményei. Az egyik: Márai Sándor hazajött Németországból, ahol eddig németül írt. [...] Most

15 Csoóri nagy vitákat kiváltó eszmefuttatása Márai 1943–1944-es *Naplójához* kapcsolódott, egészen pontosan az alábbi részlethez, „Miért vagyok urbánus? [mert] [...] mindig mindent a városi emberek adtak az emberiségnek”. CSOÓRI Sándor, *Nappali hold*, Hitel, 1990/18, 4.

16 DÁVIDHÁZI Péter, „*És ki adta néked ezt a hatalmat?*” = D. P., *Per passivam resistentiam: Válogatott hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 21.

17 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp. Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 23.

18 RÓNAY, *i. m.*, 139–156.

19 Fried István röviden utalt A Toll szerepére Márai pályáján. FRIED István, *Márai Sándor (ön)kanonizációja*, Kalligram, 2000/5, 5.

20 LACKÓ Miklós, *Népiek tegnap és ma* = L. M., *Sziget és külvilág: Válogatott tanulmányok*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1996, 170.

21 Németh Andor Máraira és Zsolt Bélára vonatkozó kritikusi munkájáról lásd: TVERDOTA György, *Németh Andor: Egy közép-kelet-európai értelmiségi a XX. század első felében*, Bp., Balassi, 2009, 204–206.

hazajött, belépett az *Újság* szerkesztőségébe, és az ország legnépszerűbb publicistájává nőtte ki magát. Ebben az időben lett az *Újság* a haladó polgárság lapja, hála Zsoltnak és Márainak.²² A „komoly művészi álmokról”²³ ábrándozó Márai az *Újság* mellett másik fontos szerkesztősége A Toll volt, amely egy napilapnál szélesebb kereteket kínált az újságíró-író számára: „Az akkor még baloldali Márai Sándor a Toll-on át indult a napilap irodalmából a folyóirati felé”²⁴ – emlékezett vissza Ignotus Pál. Az urbánusok a fiatal Ignotus szerint lényegében két csoportból alakultak: az apolitikus „filológusokból”, az esszéíró nemzedék tagjaiból (Halász, Hevesi András, Szerb, Cs. Szabó, Kerecsényi Dezső), illetve a „radikális újságírók” csoportjából, élükön Zsolt Bélával, s „ezek közé tartozott Márai Sándor, s többé-kevésbé Németh Andor is, hármójukat a „fél-önkéntes” emigráció kötötte össze, egyébként különböző irodalmi és politikai nézetekkel rendelkeztek.²⁵ Hozzájuk társultak még a polgári liberálisok, Hatvany Lajos és Szász Zoltán, vagy a „kevésbé kielezett politikai jellegű” írók közül például Karinthy és Komlós Aladár.²⁶ Ebből a két körből alakult ki tehát A Toll szerzőgárdája,²⁷ Márai a folyóirat első számában is a munkatársak között szerepelt.²⁸ A folyóirat jelentőségét jelzi, hogy a népi-urbánus vita kezdetét Ignotus Pál a folyóirat megindulásához köti.²⁹ Ezt tűnik alátámasztani az urbánus irányzatmegjelölő elnevezés fogalomtörténeti elemzése is:³⁰ maga a szó a város ideológemájára való reakcióként születik meg, s ebben igen nagy szerepe van a folyóirat korai éveiben közölt írásoknak (1929/1931).³¹

A Toll hivatalosan nem politizált, nem politizálhatott, irodalmi-kritikai lap volt. Szépirodalmi anyaga nem túl terjedelmes, de önálló irodalompolitikai törekvésekkel bírt.³² Önmeghatározásában fontos volt a liberalizmus, az újságírás ethosza, a véleményszabadság, a város védelme a vidék kultuszával szemben, továbbá a baloldali irodalom fogalma. Innen érthető Németh Andor Máraira vonatkozó megjegyzése is („az akkor még baloldali Márai”). Ez azonban nem jelentett politikai baloldaliságot,³³ a „harcosan liberális”³⁴ lap a fogalmak tisztázását tűzte ki célul, ami új irodalomfogalommal párosult. A Toll szerzői a Nyugat által képviselt, korszerűtlennek ítélt irodalomfogalom kiszélesítését tűzték ki célul. A folyóirat indulásakor a Babitscsal folytatott vita során vállalták a bulvárlap bélyegét:

22 NÉMETH Andor, *A szélén behajtva: Válogatott írások, Emlékiratok*, Bp., Magvető, 1973, 637.

23 *Uo.*

24 IGNOTUS Pál, *Csipkerózsa (Budapesti és londoni emlékek)*, 2, Haladás, 1947/5, jan. 30., 10.

25 IGNOTUS Pál, *Népiség = I. P., Vissza az értelemhez*, szerk. BOZÓKI András, Bp., Új Mandátum–Hatodik Síp Alapítvány, 1997, 191.

26 *Uo.*

27 BOZÓKI András, *Ignotus Pál és kora = Uo.*, 293.

28 A Toll, 1929/1, 23.

29 BOZÓKI, *i. m.*, 294.

30 LENGYEL András, *Az „urbánus” irányzatjelölő elnevezés kialakulása = L. A., Utak és csapdák: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Tekintet, 1994, 103–165.

31 SZÁSZ Zoltán, *A bűnös város és az ártatlan falu*, A Toll, 1929. szept. 8., 12–13; IGNOTUS Pál, *A falusi borász Pesten*, A Toll, 1929. szept. 8., 30; ZSOLT Béla, *A város a deresén*, Ujság, 1931. febr. 1.

32 NAGY Sz. Péter, *A Toll (1929–1938)*, ItK, 82(1978), 444–458, itt: 445.

33 KOMLÓS Aladár, *A Tollról = A Toll (1929–1938): Repertórium*, szerk. LAKATOS Éva, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1977, 11.

34 *Uo.*, 10.

[...] nem követhetjük a Nyugat példáját. Nem lehetünk pedánsak és unalmasak. Nem lehetünk meghunyászkodók és megalkuvók. De még pártatlanok sem [...]. Nem szégyelljük: érdeklődést és izgalmat akarunk kelteni, mert évek óta egy csomó kérdés megvitatlan maradt, s mert ezek a kérdések, melyek izgalmasak s érdekesekek, válaszra várnak [...]. A progresszív polgári haladás pártjának szószólói vagyunk [...]. Bulvárlap vagyunk. Zsurnaliszták vagyunk. A napi kérdések izgatnak.³⁵

A zsurnalizmus, az újságíró-író eszményképe Zsolt Béla és Márai Sándor önmeghatározásának része volt, és hasonló volt a Neue Sachlichkeit poétikájához. A Neue Sachlichkeit manifesztumok, folyóiratok, csoportok hiányában stílusirányzatként vagy mozgalomként nem határozható meg, de a polgári demokratikus weimari köztársaság stabilizálódásához (1924–1929) kapcsolt, pusztán ideológiai alapú definíciója meghaladott. Poétikai-esztétikai jelenségként³⁶ azonban ideológiai kötöttségektől függetlenül az 1930-as években is tovább élő jelenség, ami a magyar irodalomban is jelen volt.

Az új tárgyiasság nem jelentett egyértelműen meghirdetett művészi programot és poétikát, az irányzat képviselői a német irodalomban sem adtak ki manifesztumokat. A törekvés összekapcsolódott a Nyugattól kiszorult vagy csak csekély szerepet játszó, haladó művészeti jelenségek felkarolásával; a film, a fotóművészet, az avantgárd mellett ide számított az új tárgyiasság is. Az egyébként baloldali Bálint György irodalom és politika viszonyát taglaló cikkében a „progresszív irodalmi törekvések” között sorolja fel azt („Expresszionizmus, neue Sachlichkeit, Zeitdrama, szociális kérdés, korunk szekszuális problémái a színpadon”).³⁷ A folyóirat fontosnak tartotta az irodalom közéleti-politikai szerepvállalását, az Ady által képviselt publicisztika Zsolt Béla értelmezésében az új tárgyiasság esztétikájának példaképe: [az igazi író] „a mának ír. De amit a mának szánt, azt úgy írja meg, hogy még holnap és holnapután is és hogy esetleg még száz év múlva is hevíti a lelkeket. Ady Endre is ilyen zsurnaliszta volt, az örökkévalóság és a mindenség transzcendentális riportere.”³⁸ Az író mint riporter megjelenítése és a szőnyeg alá söpört társadalmi kérdések felvállalása az új tárgyiasság a valóság iránt elkötelezett, újfajta esztétikájáról tanúskodik. Bárdos Artúr cikke a provincializmus ellenében nemcsak nyitottabb szellemi életet követel, hanem az új tárgyiasság esztétikája nevében kritizálja a kor irodalmi életét, melyet korszerűtlennek, kora társadalmi valóságának megragadására alkalmatlannak ítél. Írásában megjelenik az irányzat lélektan-ellenessége, a nagyvárosi élet témája, a nagyvárosi ember, illetve az ahhoz kapcsolódó jellegzetes, fotografikus pontosságáig törekvő ábrázolásmód:

35 ZSOLT Béla, „Hát bulvárlap vagyunk!”, A Toll, 1929/21, szept. 8., 3.

36 A továbbiakban az új tárgyiasság újabb, poétikai-esztétikai felfogására támaszkodom, szemben az irányzat konkrét ideológiához, politikai törekvésekhez kötött fogalmával. Vö. Sabrina BECKER, *Einleitung* = S. B., *Neue Sachlichkeit*, 1, *Die Ästhetik der neusachlichen Literatur (1920–1933)*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2000, 13–64.

37 BÁLINT György, *Irodalmi és művészeti vérvádak*, A Toll, 1929/30, 26.

38 A Toll, 1929/3, 3.

Az élet már régen maga mögött hagyta Freudot, de még Adlert is; az irodalom még a lélekanalízis problémáival bíbelődik, vagy még oda is alig érkezett el.³⁹

[A külföldi képes magazinok élénk tárják] a nagyvárosi élet ezer fürge kis képét, miket az egyre élelmesebb élesebb és szemtelenebb fotografáló lencse dob élénk, a meztelen gépek és meztelen emberek hekatombáit, a szédítő új találmányok, konstrukciók csodáit és a legszédítőbb találmányt: az új embert. Pedig hol vannak ezek a fürge kis képek is a mai élet magazinjainak fürgeségétől, merészségétől és tempójától, milyen keveset markolnak fel a nagyvárosi élet dübörgő dinamikájából, milyen aprólékosak, lomhák és bátortalanok.⁴⁰

Az élet, illetve annak realizztikusságára törekvő ábrázolásmód itt is a fotó metaforájában jelenik meg, hasonló képzetkörben mozogva, mint Zsolt Béla Ady-metaforája, „a mindenség transzcendentális riportere”. Az író tehát akkor haladó, ha az újságírás módszereit használja, ha írása a valóság lenyomataként a fénykép szerepét tölti be, attitűdje pedig a tényeket változtatás nélkül közlő riportét. A Toll írói közül Németh Andor⁴¹ és Márai Sándor foglalkozott egy interjú és egy könyvismertetés keretében Egon Erwin Kischel, Németh kritikusként az új tárgyiasság és a modernitás egy lehetséges alternatívájaként méltatta Nagy Lajos *Kiskunhalom* és Kuncz Aladár *A fekete kolostor* című műveit.⁴² Németh Andor foglalkozott legkorábban a formálódó irányzattal, első ilyen tárgyú kritikája Alfred Döblin *Wallenstein* című regényéről a Bécsi Magyar Újságban jelent meg, 1923-ban.⁴³ 1927-ben Németh Andor Kisch riportstílusának jellegzetességeit már nem pusztán újságírói erényként, hanem művészi, irodalmi értéként jeleníti meg. Kisch „művészi értékű riportjai”⁴⁴ legkiemelkedőbb teljesítményeként a Redl ezredesről szóló írását értékeli:

A legfinomabb pszichológia a bűnözőről, igazi kisch-i brióval megírva, a leghidegebb tárgyilagossággal. Nincs véleménye itt sem: stílusa szinte magától talál rá a tárgyhoz illő hangra; olyan jelentés az ügyről, mint egy katonai jelentés: a mély pillantást, amivel az üldözött lelkébe lát, a beszámolót szándékosan tömör, minden fölösleges ellágyulástól irtózó, rapportszerű hangon jelenti.⁴⁵

Kisch tehát művész és újságíró egyben, aki az „az újságírói hivatást a magas művészet nivójára” emelte.⁴⁶ Az író, költő és újságíró alakját egybeolvasztó új művészfogalom

39 BÁRDOS Artúr, *Mai élet, tegnapi irodalom*, A Toll, 1929/4, 4.

40 *Uo.*, 3.

41 NÉMETH Andor, *A riporterek királya*, Literatura, 1927. aug., 272–273.

42 TVERDOTA, *i. m.*, 132.

43 NÉMETH Andor, *Wallenstein (Alfred Döblin regénye)*, Bécsi Magyar Újság, 1923. ápr. 29., 7–8. Idézi TVERDOTA, *i. m.*, 92.

44 NÉMETH Andor, *Egon Erwin Kisch a riporterek királya*, Literatura, 1927. aug., 272.

45 *Uo.*, 273.

46 *Uo.*

A Toll kritikusi-írói körének eszményképe volt, ami a korszerűség, hasznosság, a közéleti kérdések és az irodalom összekapcsolásának, az új tárgyiasság „Gebrauchswert”, illetve „Gebrauchsliteratur” kifejezésének feleltethető meg.⁴⁷

Irodalom és politika viszonyának újraértelmezése és egy új, konfrontatív irodalomfogalom bevezetése – A Toll leginkább ezekkel a törekvésekkel fémjelezhető. A lap szellemisége (az egyébként reformkonzervatív) Halász Gábor a Babits-esszéivel vitázó, *Áruló írástudók* című írásában (1928) kifejtett elveknek feleltethető meg,⁴⁸ az új nemzedék művészet és valóság, irodalom és politika kapcsolatának új útjait kereste. A társadalmi-politikai harc melletti elköteleződés azonban nem jelentett propagandairódmalmat. A Toll vezető íróit és publicistáit az a pont érdekelte, ahol a politika „sorsá, szemléletté, ízléssé, neveléssé, kultúrává és művészetté szublimálódik”,⁴⁹ tehát sokkal áttételesebb viszonyt tételtek fel irodalom és társadalom között. Az irodalmi autonómiát összegegyeztethetőnek tartották a képviselői irodalom hagyományával, az új irodalomfogalom nem zárja ki az irodalom társadalmi hasznát és értékét:

Az irodalom és a szellemi élet szempontjából döntő az, hogy semmiféle hatósági hatalom [...] ne korlátozza a szellem szabad röptét és vizsgálódásait, s amennyiben az állam támogat írókat, kiadókat, vállalatokat, ez tisztán az irodalmi értékelés zsinórmértéke alapján történjék. Minden hatalom, amely a maga politikumává akarja tenni az irodalmat, holott az irodalom legfeljebb az író által választott politikum lehet, reakciós és haladásellenes. Íme, nem zárom ki az irodalomból a politikát, sőt ellentétben az artistikum elefántcsont tornyában lakó álmodozókkal, azt tartom, hogy a vezércikk, a propagandairat is lehet irodalom.⁵⁰

Babits *Az írástudók árulása* (1928) és az *Ezüstkor* (1930) esszéje nyomán A Toll írói az „elefántcsonttorony vagy lövészárók” dilemma mentén definiálták önmagukat, illetve a folyóirat szerepét: az „öncélú, egy elefántcsonttorony, egy levegőtlen hermetikus művészet” eszméjével szemben hangsúlyozták az élet jogát, hogy „kinyomtassák betűikkel és színpadra vigyék képekben és jelenetekben”.⁵¹ Márai az irodalom aktuális feladatának elfogadásában, a puszta esztétikumtól és a propagandairódmalomtól való kettős elhatárolódásban látta a korszerű irodalom lényegét:

Nyíltan meg kell mondanom: nem hiszek a tendenczregényben, amely közvetlenül politikai célokat szolgál. [...] Az író szolgálja az örök témát, de ki kell lépnie az elefánt-

47 Az új tárgyiasság ismert technikái (dokumentarizmus, montázs, képszerűség, riportszerűség, a tények poétikája) és stílusjegyei (objektivitás, semlegesség, az ábrázolás egyszerűsége, józansága) a valóság, az ábrázolt téma iránti elkötelezettséggel, illetve az irodalmi szövegek célszerűségével, hasznával hozhatók kapcsolatba. Vö. BECKER, *Neue Sachlichkeit, i. m.*, 38–39.

48 „A szellem emberei tetteikkel és elveikkel, gondolataikkal és műveikkel egyaránt mindig, mindenütt szolgálták az »időleges« valóságot, belekapcsolódtak az életbe, és ez így volt rendjén.” HALÁSZ GÁBOR, *Áruló írástudók* = H. G., *Tiltakozó nemzedék: Összegyűjtött írások*, szerk. VÉBER KÁROLY, Bp., Magvető, 1981, 944.

49 ZSOLT Béla, „Programjának jelszava...”, A Toll, 1929/5, 4.

50 SZÁSZ ZOLTÁN, *Jobbra, balra vagy előre?*, A Toll, 1929/11, 8.

51 LAKATOS LÁSZLÓ, *Maga az irodalom*, A Toll, 1932/58, jan. 30., 7.

csonttoronyból [...]. Az író Európa-szerte katakomba életre rendezkedett be, ugyanakkor, amikor meg kell látnia korának küzdelmeit. Az irodalom anyaga a nyelv – elsőrendű problémája az írónak – nem bírja el a jelszavak uzsoráját. Ebben a kettős szerepkörben nehéz az író helyzete.⁵²

A folyóirat fogalomtisztázó programja és a baloldali irodalom fogalmának megalakítása szorosan összefüggtek. A fogalmak tisztázása mindenekelőtt a defenzívába szorult polgár védelmét, az aszimmetrikus ellenfogalmak hálójából való kiszabadítását, a hamis azonosítások (polgárság, zsidóság, kommunizmus, nagytőke) elleni harc tudatos vállalását jelentette. „A vélemények tisztázottságáért, bátorságáért, önállóságáért küzdünk” – hirdette a folyóirat beköszöntőjében Zsolt Béla.⁵³ A Toll liberális polgári folyóiratként már indulásakor elhatárolódott az irodalmi és a politikai radikalizmust azonosító szemlélettől: „Csak éppen érdekes [...] a Toll fogalomtisztázó programjának megfelelően felvetni a kérdést: miért keverik nálunk össze a művészi radikalizmust a politikai radikalizmussal”⁵⁴ – tette fel a kérdést az egyébként baloldali elkötelezettségű Bálint György *Irodalmi és művészeti vérvádak* című cikkében. Ugyanebben a számban Németh Andor (*Előszó egy irodalmi tanulmányhoz*) nyíltan harcba szállt a zsidó írók és a politikai baloldal azonosítása ellen: „amennyiben, legalább pillanatnyilag, a vidéki szellemű írók túlnyomó többsége csakugyan keresztény és jobboldali, ám anélkül, hogy a szimmetria kedvéért a fővárosi szellemű zsidó írók baloldaliak lennének”.⁵⁵ Az idézett cikkek már a fogalmak tisztázásának programja, a „fogalomzavar” elleni fellépés volt a középosztály diskurzusokhoz kapcsolódva az aszimmetrikus ellenfogalmak (úri középosztály, zsidó polgárság) ellen, ugyanakkor Németh Andor a népi-urbánus vitát is előre jelezte.⁵⁶ A polgár szó jelentése átalakult a két világháború között, az aszimmetrikus ellenfogalom tagjaként⁵⁷ stigmatizáló kifejezéssé változott, a különböző fogalmi azonosítások révén egyet jelentett a zsidóval, a liberálissal és a kommunistával – a polgár kívül maradt a keresztényként meghatározott középosztály és nemzet fogalmán.⁵⁸ A paradox előítélet része volt a Horthy-korszak közfelfogásának.⁵⁹ A fogalomtisztázás célja nemcsak a polgárság/zsidóság

52 VÉR György, *Az író ott áll a kor barikádjain, de a fegyverszünet óráiban kámzsás barátta alakul át*, Dél-Magyarország, 1935/87, ápr. 21., 14.

53 A Toll, 1929/8, 1. Továbbá: „Programja, A kritikának jogaiba való visszahelyezése, a háború után összekuszált fogalmak tisztázása, a magyar szellemi közvélemény felfrissítése a legjobb magyar írók, költők, művészek és újságírók közreműködésével.” A Toll, 1929/4, 23.

54 BÁLINT, *i. m.*, 27.

55 NÉMETH Andor, *Előszó egy irodalmi tanulmányhoz*, A Toll, 1929/30, 25.

56 TVERDOTA, *i. m.*, 1, 147.

57 Akkor beszélünk aszimmetrikus ellenfogalmakról, amikor „az öndefinícióból magából az idegen olyan meghatározása következik, amely nyelvi kifosztást jelent, gyakorlatilag pedig felér egy rablással. Ezek ellentéte egyenlőtlen szembenállást fejez ki.” KOSELLECK, *i. m.*, 8.

58 „A keresztény (vallás) konstruált oppozícióba került a zsidó (faj vagy vallás) fogalmával.” KOMORÓCZY Géza, *A zsidók története Magyarországon, II, 1849-től a jelenkorig*, Pozsony, Kalligram, 2012, 463.

59 „Mindez paradox szituációt eredményezett, a radikális kommunisták a vagyoni különbségek felszámolására törekedtek, tehát a kommunista irányzat nagyszámú zsidó vezetője és tagja Magyar-

azonosítása, a stigmatizáció elleni küzdelem volt, hanem a polgárság identifikációs alapjának a helyreállítása, visszatérés az első világháború előtti „régí” középosztály fogalmához, ami elkülönülten ugyan, de a történelmi középosztály mellett magába foglalta a polgárságot is. (Lásd Szekfű Gyula „zsombékok” metaforáját).⁶⁰

Az I. világháború utáni irodalmi élet új jelensége a keresztény kurzus és a szélső-jobb által jobboldaliként meghatározott irodalom, illetőleg zsidó szellemi mozgalomként aposztrofált baloldali irodalom ellentéte volt. Komlós Aladár Várkonyi Nándor *A modern magyar irodalom (1880–1920)* 1929-ben megjelent könyvének jobboldali elfogultságait bírálta (Várkonyi Nándor az irodalmat a nemzeti génusz kifejeződéseként fogta fel, s ez alapján erősen kritizálta a nyugatos írókat a nemzeti és erkölcsi eszmény hanyatlása miatt.) Komlós a magyar zsidóság és a magyarság közösen létrehozott kulturális kincsét, a Nyugatot és irodalmát védelmezte a baloldali irodalom fogalmának kiterjesztésével:

[...] a baloldali szellem [...] bénultan hever a magyar porondon. Éppúgy nem lehet azonban letagadni azt sem, hogy 1890-től a háborúig, tehát egy negyedszázadon át ez a szellem uralkodott Magyarországon, s hozzátehetjük: az egyéniség és a szociális igazság kultuszának, a baloldali vagy destruktív szellemnek ez a negyedszázada, Ignotus, Ambros, Ady, Babits, Móricz negyedszázada [...] színvonalban és termékenységben felveheti a versenyt a magyar művelődés bármely szakaszával.⁶¹

Babits *Baloldal és nyugatosság* (1930) című esszéjében tiltakozott a baloldaliság (progresszió) egyetlen „osztálypolitikára és osztálytudatra” való alapítása ellen,⁶² kritikája sokkal inkább az újabb nemzedék ellen irányult. Babits a baloldali irodalom lényegét abban látta, hogy az egyetemes igazságot szolgálva a művész felülemelkedik saját társadalmi rétegén, a második nemzedék azonban ezt csak konkrét társadalmi-közéleti harcok révén tartotta elképzelhetőnek, ahogy azt a reformkonzervatív Halász Gábor már korábban megfogalmazta.⁶³

országon inkább a nagybirtokos arisztokrácia és a katolikus egyház mellett leginkább az ipari és banki szférában domináns zsidókat akarta megfosztani a vagyontól. A köztudatban ennek ellenére megszületett az előítélet, hogy szerves kapcsolat létezik a zsidó származás és a kommunista elkötelezettség között. Elvileg azonban ezzel szemben kellett volna hatnia annak az előítéletnek, amely a zsidóságot a polgársággal azonosította. Mindez nem akadályozta az antiszemitizmus professzionális apostolait abban, hogy e két előítéletből egyet kovácsoljanak, kommunizmus és liberalizmus számukra egyazon zsidó összeesküvés terméke volt.” UNGVÁRY Krisztián, *A Horthy-rendszer mérége: Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*, Pécs–Bp., Jelenkor–OSZK, 2012, 38.

60 „Ez a heves nemzeti érzés volt jóformán az egyetlen kapocs, mely az életmód fönt említett külsőleges homogenitása mellett a középosztály különböző rétegeit összetartá. A liberális törvényhozás hiába mondta ki a szabad connubiumot és commerciumot, egy-egy vidéki társadalom nemesi, nyárspolgári, értelmiségi és zsidó rétegei mégis külön foltokban, egymás mellett, egymástól elkülönült zsombékokon ültek.” SZEKFŰ Gyula, *Három nemzedék*, Bp., ÁKV–Maecenas, 1989, 314.

61 KOMLÓS Aladár, *Irodalmi Napló*, A Toll, 1929/6, 31–32.

62 BABITS Mihály, *Baloldal és nyugatosság* [1930] = B. M., *Esszék, tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1978, 2, 282.

63 „Igen, fontos a harc, mert harc nélkül nincs élet és szellemi élet; fontos a párt, mert az egyéniség fe-

A baloldaliság-fogalom kiterjesztésének újabb állomása, a hamis azonosítás elleni harc egyik eszköze, az „örök baloldal” konkrét politikától eloldott fogalmának megalkotása Cs. Szabó László szerint Ignotus Pál nevéhez fűződik.⁶⁴ A *Horogkeresztes hadjárat* című, a fasizmussal szembeszálló könyvében tágran értelmezte a fogalmat, a felvilágosodás szellemével (a rációval és a kételkedéssel) és az általában vett progresszióval azonosította: „Túl alkalmi baloldalon, túl a szociális baloldalon, van egy történelmi, ha ugyan nem örök baloldal: az értelem maga. A fürkésző és nyugtalan értelem, melynek léte, hogy nem ismer korlátokat, hacsak nem hogy megbirkózzék vele, s nem fogad el konvenciót, hacsak nem, hogy kijátssza és telítse.”⁶⁵ A Toll a könyvből *Az antiintellektuális forradalom* című fejezetet közölte, melyben Ignotus Pál a fogalom legtömörebb megfogalmazását adta: „A szellem embere az, a művész és tudós és gondolkodó az, aki nem lehet egyéb, mint baloldali.”⁶⁶ A Toll munkatársai, az urbánus írók a hasonlóan egyetemes jelentésre törő irodalmi baloldal fogalmával azonosították magukat. „Közös szemlélet és közös célkitűzés nélkül is megnyilatkozott körükben az az egységes baloldali és ellenzéki magatartás, amelynek a publicisztikában legnyomatékosabban nyilván Zsolt Béla adott hangot” – emlékezett vissza a formálódó urbánus táborra Ignotus Pál.⁶⁷ Mint látható, a különbség nem az irodalmi progresszió és az irodalmi baloldal általános értelmű használatában rejlik: Babits felfogásától eltérően az urbánusok az irodalmat konkrét társadalmi-közéleti használatra, a politikát sem kizárva értelmezték. Általánosító, a progresszióval rokon értelmű használatával az urbánusok megfosztották a fogalmat konkrét ideológiai tartalmától, hogy ezzel is hatástalanítsák az antiszemita beszédmódot.

A vizuális kultúra és tömegmédiá felkarolása az új tárgyiasság fontos ismérve volt. Az irányzat az irodalmi szövegeknek társadalmi hatást tulajdonít, így azok használati értékkel bírnak. Az új tárgyiasságtól nem idegen a politizáló, társadalmi funkciókat betöltő szövegfogalom, az irodalom fegyverként szolgálhat az ideológiakritika szolgálatában, a szellemi arisztokratizmus, a konzervativizmus ellen, így például a tiszta esztétikum elve ellen.⁶⁸ Ezzel függ össze a tömegkultúra eltérő megítélése: az új tárgyiasság szerint az irodalomnak nem a kiválasztottakhoz, hanem a tömegekhez kell szólnia. Az irányzat nyitott volt a tömegkultúra felé, de nem azonosult vele. A szerzőt a nyomtatott irodalmi tömegtermék előállítójának tekintették, ez azonban nem szóraztató irodalmat jelentett, hanem sokkal inkább azt a célt fejezte ki, hogy az irodalmat a társadalomra hatással lévő demokratikus tömegmédiummá kívánták tenni.⁶⁹ Az 1920-as évek Németországában vált nyilvánvalóvá, hogy a modern ipari társadalom az irodalomban a romantika óta megszokott eszképzizmussal, illetve haladásellenességgel

gyelmezését jelenti minden csatlakozás és fontos a világnézet, mert nélküle nem ismerhetnők meg az igazságot sem.” HALÁSZ, *i. m.*, 945.

64 Cs. SZABÓ László, *Egy polgár vallomásai*, A Toll, 1934/5, 185.

65 IGNOTUS Pál, *Horogkeresztes hadjárat*, Bp, 1933, 19.

66 IGNOTUS Pál, *Az antiintellektuális forradalom*, A Toll, 1933/4, 83.

67 IGNOTUS, *Népiség*, *i. m.*, 191.

68 BECKER, *i. m.*, 1, 211–212.

69 BECKER, *i. m.*, 53.

szemben csak a felvilágosodás perspektívájából írható le.⁷⁰ Hevesy Iván,⁷¹ a kor egyik jelentős fotóművésze kritikát írt A Tollban a képes magazinok új műfajáról, a képűjségről, ahol a „képszerkesztés új művészete” kapcsán az új vizuális kultúra nemzetköziségét hangsúlyozta.⁷² A művészetnek tekintett film már a folyóirat indulása évében állandó rovatot kapott,⁷³ ahol a némafilmet felváltó hangosfilmet a kritikus éppen azért marasztalta el, mert így a műfaj elveszítheti azt az önállóságot, amit a színpadtól való elszakadásnak köszönhetett. A „talkie”, a hangosfilm térfoglalása azért is káros, mert elveszik a fő kifejezőeszköznek tekintett montázs lehetősége.⁷⁴ A Toll törekvései azonban csak részben írhatók körül az új tárgyiasság esztétikájával.

Márai A Toll állandó munkatársai közé számított, Zsolt Bélával és Hevesi András-sal, Ignotus Pállal és az álnéven szereplő Hatvany Lajossal együtt.⁷⁵ A lap indulásától, 1929-től kezdődően 1934-ig publikált itt, túlnyomórészt a virágkorban, 1929–1930 folyamán.⁷⁶ A folyóirathoz valószínűleg Németh Andor révén került, aki a Bécsi Magyar Újságban írt először a publicista Márairól, s később a kritikus berlini kiküldetése idején kapcsolatba is léptek egymással.⁷⁷ A folyóirathoz vezető másik kapocs Komlós Aladár lehetett, akivel párizsi évei alatt levelezett,⁷⁸ és aki kezdetektől fogva értő kritikusa volt.⁷⁹ Márai itt közölt írásai a szellemi élet aktuális problémáival foglalkoztak, hozzászólt az Ady és Bródy Sándor újraértékelése körüli vitákhoz is. Jelentősebb cikkei a magyar irodalmi élet provincializmusát támadták. *Záporpróba* című írásában az elmúlt év irodalmi életének eseménytelenségét, a főváros szellemi tespedését, az *Export, import* című írásában a budapesti színházi kultúra sekélyességét bírálta, *Ad vocem ember* címmel pedig saját formálódó esztétikáját védelmezte. Mindhárom szöveg tartalmaz az új tárgyiasságra utaló stiláris és szemléleti elemeket, így például megjelenik a szimultán technika („Figyeljük csak meg: lógnak bennünk készen ilyen klisék, mint »vacsorázni a Szigeten«, vagy »lovaspóló«, vagy »Pen Club magyar osztálya«”).⁸⁰ Az *Export, import* című glosszát átszövi az irodalom tömegtermelésként való megjelenítése, a magyar

70 *Uo.*, 54.

71 Hevesy Iván nemcsak a film- és a fotóművészet teoretikusa volt, hanem fotóművész is. Legfontosabb fotográfiai témájú művét (*A modern fotóművészet*, 1934) saját fényképeivel illusztrálta, képei azonban nem váltak a fotóművészeti kánon részévé. 1931 és 1934 között készítette legtöbb fényképét, az ő és felesége, Kálmán Kata műveiből a kecskeméti Magyar Fotográfiai Múzeum rendezett retrospektív kiállítást 1999-ben. Vö. *Hevesy Iván és Kálmán Kata könyve*, szerk. HEVESY Anna, HEVESY Katalin, KINCSES Károly, Kecskemét, Magyar Fotográfiai Múzeum–Glória, 1999.

72 HEVESY IVÁN, *Atlantisz*, A Toll, 1929/6, 43–44.

73 „A film – művészet. Művészet, aminek első elismerése a kritika.” SIKLÓS Ferenc, *Filmkritikák*, A Toll, 1929/20, 40.

74 „Mert a beszéd megakadályozza a filmet saját lényegének kifejtésében, éppen abban, ami a filmet önállóvá, művészetté emelte.” SIKLÓS Ferenc, *Meghalt egy művészet?! – Itt a talkie*, A Toll, 1929/24, 37.

75 NAGY Sz. Péter, *Citoyen portrék*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 40.

76 Írásainak listája: *A Toll (1929–1938) repertórium*, i. m., 89–91.

77 TVERDOTA, i. m., 135.

78 RÓNAY, i. m., 51.

79 Komlós Aladár Márairól szóló kritikái: *Bébi, vagy az első szerelem*, Nyugat, 1928, II. 695–696; *Idegen emberek*, Nyugat, 1931, 121–122; *Músonon kívül*, Nyugat, 1931, 831–832; *Márai*, Nyugat, 1935/1, 32–37.

80 MÁRAI Sándor, *Záporpróba*, A Toll, 1929/12, 11.

színpadi export piacképtelenségéről így írt: „A kartell kénytelen valamilyen módon likvidálni a készletet, mely gondosan szárított vígjátéktémák, bohózat-vázlatok alakjában a raktáron fekszik, s a gyártást, persze súlyos áldozatok árán, át kell állítani színpadi termékekre [...]”⁸¹ Márai számára A Toll elsősorban szellemi műhelyként volt jelentős, de ez nem közvetlenül az itt publikált írásaival bizonyítható. Nem itt bontakozott ki ugyanis valóban jelentős tárcaművészete, tárcanovelláinak, rajzainak válogatott kötete, a *Bolhapiac* főként az Újságban és a Brassói Lapokban közölt írásaival alapult. A Toll csak egy-egy részletet közölt a *Zendülők*ből és az *Egy polgár vallomásaiból*⁸² – ez utóbbiból jóval több folytatás jelent meg a Brassói Lapokban és egy fejezet a Nyugatban is. A szövegközlések alapján érthető, hogy A Tollról nem esik szó még a szerző teljes életműve megragadására törekvő monográfusoknál sem, hiszen a lap fent vázolt irodalmi programját Márai nem közvetlenül publicisztikájával teljesítette be, hanem az *Egy polgár vallomásaival* és a műhöz kapcsolódó szerzői képével. Vitathatatlan, hogy Márai szerzői imázsát főként A Toll kritikusi és maga a történeti szerző alakították ki (interjúk, fotók) a folyóiratban körvonalozódó irodalomfogalommal és célirányos fogalomtisztázó programjával összhangban. Márai és a folyóirat kapcsolatának legfontosabb eredménye az *Egy polgár vallomásai* első kötetéhez kapcsolt szerzőkép létrejötte volt.

2. A szerző képe

A szerző képe nem korlátozódik egy műre, az odaértett vagy posztulált szerző⁸³ fogalmával szemben több mű is hozzárendelhető.⁸⁴ Sandra Heinen a fogalom történetiségét hangsúlyozza: a szövegek befogadása során létrejövő odaértett szerző történeti jelenség, a szerző képe textuális, paratextuális és extratextuális elemekből kialakított konstrukció, történetileg és kontextuálisan változó, s mivel nem kizárólag szövegbeli jelenség, ezért alkalmas az olyan irodalomtörténeti vizsgálatra, amely kultúratudományi perspektívát igényel.⁸⁵ Heinen felhívja a figyelmet arra, hogy az irodalomtörténet értelmezési keretei úgy változtak, hogy a 18. század óta a szerző és élete is bekerült a recepció folyamatba.⁸⁶ A szerző képének vizsgálata azért különösen indokolt, mivel az *Egy polgár vallomásai* nyomán létrejött szerző-konstrukció az életmű minden egyes további darabjának értelmezését meghatározta, s minden mű tovább is árnyalta ezt a meghatározó szerzőképet. Márai szerzői képe a mű, a kritikusok és a történeti szer-

81 MÁRAI Sándor, *Export, import*, A Toll, 1929/17, 33.

82 MÁRAI Sándor, *Zendülők (regényrészlet)*, A Toll, 1930/11, 5–9; Uő, *Egy polgár vallomásai (regényrészlet)*, A Toll, 1930/4, 139–144.

83 Alexander NEHAMAS, *The Postulated Author, Critical Monism as a Regulative Ideal*, *Critical Inquiry*, 8(1981), 133–149.

84 Sandra HEINEN, *Das Bild des Autors: Überlegungen zum Begriff des „impliziten Autors“ und seines Potentials zur kulturwissenschaftlichen Beschreibung von inszenierter Autorschaft*, *Sprachkunst*, 33(2002)/2, 337.

85 Uo., 340.

86 Uo., 341.

ző összjátéka eredményeként alakul ki, s az 1930-as években szorosan kapcsolódik a polgári irodalom igényéhez. Az aszimmetrikus ellenfogalmak harcában a defenzívába kényszerült polgár, a szélsőbal és a szélsőjobb közé szorult polgári liberalizmus kérdése már az 1920-as évek végén kifejezést nyert: a polgárság – mindkét szélsőség törekvései folytán – a polgári berendezkedés keretei között is halálra ítélt réteg.⁸⁷ A Toll által hirdetett, Márai publicisztikájában és önképében is fontos szerepet játszó, a politikai szélsőségektől való egyenlő távolságtartás, a *par excellence* polgári álláspont⁸⁸ azonban nem jelentett apolitikus magatartást. Míg a hosszú 19. század a modernizáció lendülete és az államhatalom által képviselt tolerancia, az állampolgári jogegyenlőség elvével karöltve elősegítette a modern polgári identitás létrejöttét, amely felülírta a vallási, származási kötöttségeket, mindez válságba került az első világháború és a Tanácsköztársaság bukása után. A nacionalizmus erősödése folytán a zömében asszimiláns polgárság identitása alapjaiban kérdőjeleződik meg, hiszen a modernizáció és az asszimiláció fénykorában, sőt már a reformkorban a polgári életelvek, életgyakorlat, maga a polgársághoz tartozás vált identitásalkotó kritériummá. A polgári identitástudat teljes válságba került a háború után, a korábban vallott nemzeti, társadalmi, vallási identitáskategóriák az írás jelenében egymást kizáró opciókká váltak,⁸⁹ a polgárság hiányként jelent meg.⁹⁰ A hiány alakzata hívta elő a magyar irodalom képviselői hagyományának megfelelően a polgári irodalom fogalmát, amelynek tartalma és politikai irányultsága a korszak középosztály-diskurzusai tükrében tárható fel. A polgár ezek szerint nem statikus fogalom: a kor sajtóvitái (pl. a liberális Cobden középosztály-ankétja) azt mutatják, hogy a kettős struktúra (az aszimmetrikus ellenfogalmak) révén a középosztályból kirekesztett polgárság vagy visszatérést sürgetett az első világháború előtti középosztály-fogalomhoz, vagy szélesebb, modernebb középosztály-fogalomban gondolkodott.⁹¹

87 „Eddig arról volt szó, hogy a munkásság a polgári társadalmon belül követelte a munkabérének fölemelését, munkaidejének leszállítását, a munkanélküliek segélyezését, az agg vagy beteg munkások biztosítását megillető vívmányokat. Ma másról van szó. Ma a munkás a polgári társadalom megszüntetését követeli. »Ez a harc a végső...«” HATVANY Lajos, *A polgár választúton* = H. L., *Emberek és korok: Regényes korrajzok, naplók, cikkek*, Bp., Szépirodalmi, 1964, 367; a háború után az európai polgárság] „kétségbeesetten menekszik a fegyverek felé. Válogathatunk a legkülönfélébb militarizmusokban, a fasizmusokban, a fehér terrorokban, a ku-klux-klanokban, ébredésekben, actionokban, szervezetekben. Bó polgári választék [...]” *Uo.*, 359.

88 „Ez a polgári álláspont; önmaga lényegének mindenáron való konzerválása, ez az aktív szembehelyezkedés balra is meg jobbra is”. LIGETI Ernő, *A polgári gondolat körül*, A Toll, 1929/35, 15.

89 „A mondott téves látáson alapult a régi híres dilemma, hogy zsidók vagyunk vagy magyarok. Mintha csak zsidók, vagy magyarok lehetnénk! Pedig mind a kettő voltunk, ha nem is egyenlő arányban.” KORÁL Álmos [KOMLÓS Aladár], *Zsidók választúton* [1920] = *A zsidóság útja: Esszék, 1848–1948*, szerk. KÖBÁNYAI János, Bp., Múlt és Jövő, 2000, 177. „A magyar fajta szupremációja, a polgári szabadság, a zsidó egyenjogúsítás fogalmai értelmetlenekké halványultak el. 1914-ig tudtam magamról, hogy magyar vagyok, polgár és zsidó. Mi maradt meg e tizenkét év előtti biztos tudatomból?” HATVANY, *i. m.*, 367.

90 „Örök és reménytelen polgári ellenzékbe szorultam egy olyan országban, ahol nincs polgárság [...]. Szövetségeseim nincsenek sehol. Csak tragikus-igaz, hogy csekélyszámú sorstársaim vannak.” *Uo.*

91 Így például az 1932-es *Polgári Kiáltvány* a polgárság fogalmát nem rendies értelemben használta,

A polgári irodalom megteremtésére irányuló sürgető igény az urbánusok körében jelentkezett, és összekapcsolódott a polgárosodás folytatásának programjával, ugyanakkor nyilvánvaló ellentmondás feszült a polgári kultúra egyetemesség-igénye és a rétegirodalomként felfogott, reprezentációs célokat szolgáló irodalom között. Zsolt Béla 1932-es *Polgárság és irodalom* című előadásában a polgári irodalmat rétegirodalomként határozta meg: „osztályok szellemiségének inspirációjából született s hozzájuk szól vagy értük emel szót”.⁹² Tézise szerint Magyarországon nincs polgári művészet, a polgárságnak szóló művészet kiszolgálja az alacsony igényeket, „nem egyéb, mint kolportázsregény, a színpadi vígjáték és a filmszcenárió”⁹³ „fülbehúzó cigánya fogyasztójának”.⁹⁴ Zsolt számára a polgári dráma megteremtője; „az osztályából kinőtt polgár”, Ibsen művészete a polgári művészet ellentmondásosságát példázza, hiszen az igazi művészet – Babits felfogásához hasonlóan – Zsolt szerint is túllép a társadalmi osztályokon. A polgárságot, az urbánusokat a kultúra területén folytatott szimbolikus harc kényszerítette arra, hogy a népiekhez hasonlóan rétegirodalomként, képviselési irodalomként határozzák meg irodalmukat, miközben a polgári kultúra egyetemesség-igényének⁹⁵ alapján álltak: „Mi polgárok nem is olyan régen még erélyesen tiltakoztunk volna az ellen, hogy polgárivá szűkítsük a kultúra egyetemesnek vélt fogalmát.”⁹⁶ A polgári kultúra terjedése kulturális társadalmassulási folyamathoz vezetett, amelynek lényege éppen az volt, hogy képes volt a rendi, vallási, regionális különbségek áthidalására, ezért beszélhetünk a nemesség, a parasztság polgárosodásáról a magyar

nyitottabb, a tömegtársadalmak irányába mutató, a munkásság irányába nyitott polgár diskurzust kezdeményezett, „Polgárok! [...] Ne engedjétek elferdíteni és megcsonkítani a polgár fogalmát. Mindenki polgár, aki hű fia ennek a társadalomnak, aki egyéni és osztályérdekeit harmóniába tudja hozni a nemzeti és emberi közösség érdekeivel, amelyhez elszakíthatatlan szálakkal van odafűzve minden egyes ember sorsa.” „Polgárok! [...] Hirdessétek, hogy a polgár fogalma nem osztályfogalom. Nem szétválasztja, hanem összetartja a társadalom különböző rétegeit az emberi szolidaritás jegyében. Polgár a munkás is, aki bár testi munkával keresi kenyerét, a technikai civilizáció és a céltudatos szervezkedés útján egyenlő szellemi és erkölcsi színvonalra emelkedett a volt középosztállyal, amely a polgár fogalmát megteremtette és az újkor szabadságáramlatának előharcosa, a haladás eredményének életre keltője és hordozója, legalkalmasabb arra, hogy az alulról feltörekvő és felülről lefele kényszerülő rétegeket magába olvasztva egyesüljön velük a közös munkában a közös a cél felé.” KARINTHY Frigyes, LENGYEL Menyhért, Dr. NAGY Lajos, PÜNKÖSTI Andor, SERÉNYI Gyula, *Polgári Kiáltvány a társadalom megmentéséről*, Bp., Magyar Polgári Blokk, 1932, 3. A dőlt betűs részek az eredeti szöveg kiemelési. A Magyar Polgári Blokkról röviden: L. NAGY Zsuzsa, *A budapesti liberális ellenzék, 1919–1944*, Bp., Akadémiai, 1972, 39.

92 ZSOLT Béla, *Polgárság és irodalom*, Magyar Hírlap, 1932/30, febr. 7., 9. (Alcím: *A miskolci Helikon estéjén Zsolt Béla ezzel a címmel tartott előadást, amelyből a következő lényeges részeket közöljük*)

93 Uo.

94 Uo., 10.

95 A polgári kultúra „eleve az általánosan érvényes kultúra forradalmi igényével lépett fel. Az összes korábbi rend kultúrájától eltérően a polgári kultúra nem kívánja a többi rendé mellett a maga kiváltságos társadalmi törvényét is érvényre juttatni, hanem az összes rendre nézve kötelező felsőbbrendű és igazi kultúra magasabb rendű igényével s egyben mindenkihez szóló meghívásával lépett elő.” FRIEDRICH H. TENBRUCK, *A polgári kultúra = A kultúra szociológiája*, szerk. WESSELY Anna, Bp., Osiris–Láthatatlan Kollégium, 2003, 60.

96 HEVESI András, *Nép vagy polgári kultúra*, A Toll, 1933/8, 17.

történelemben.⁹⁷ A polgári irodalom közvetett módon hozzájárult a polgári kultúra két világháború közti diffúziójához, ez a kérdés azonban már az irodalmi mű hatásához tartozik.

Márai szerzői képének kialakítását döntően A Tollhoz kapcsolódó urbánus kritikások végezték el. Ez a folyamat már jóval a mű megjelenése előtt elkezdődött, s ez is lényeges érv amellet, hogy Márai esetében célszerűbb a szerző képét vizsgálni, mintsem az egy műhöz kapcsolódó odaértett vagy posztulált szerző fogalmát. Komlós Aladár már korábban, az *Idegen emberekről* írt, Nyugat-beli kritikájában megpróbálta összehangolni Márai művészetét A Toll által is képviselt irodalomeszménnyel. Márait az új tárgyiasság irányzatához besorolva újságíró-íróként aposztrofálta: „éber és kíváncsi idegei, bravúros és gyors írókészsége őt is újságíró-íróvá teszik, aki mindenkinél alkalmasabb a tér és a kor exotikumainak a felidézésére”.⁹⁸ A szerző képe szorosan összefüggött a polgárságról kialakult képpel, az idegen eredetű polgárságról alkotott társadalmi reprezentációval. Márai Sándor nemcsak legjelentősebb művével vált osztálya reprezentánsává, hanem a róla kialakított szerzői képpel is. Ennek igen lényeges eleme volt Márai és a magyar zsidó kispolgárság írójának, Zsolt Bélának az együttes szerepeltetése. Mindketten az Újság zsurnalisztái voltak, s származásuk felvállalásánál fogva reprezentálták az asszimiláns polgárságot. 1931-ben A Toll recenzense (valószínűleg Németh Andor) Zsolt és Márai műveinek egyidejű külföldi megjelenése kapcsán olyan íróként jelenítette meg őket, akiknek „gondolatvilága, törekvései [...] szoros rokonságban vannak a nyugati metropolisok elitjének és fiatalságának szellemével”,⁹⁹ s akik ezt a progresszív szellemet a hivatalos irodalomból kiszorítva A Toll hasábjain képviselik. Közös bennük, hogy a hazai sekélyes konzervatív ízléssel, a Nyugattal és a tömegirodalommal szembehelyezkedve „nemzetközi látásuk” révén képesek a nyugati metropoliszok, London és Párizs irodalmi ízlését képviselni: „Az akadémikusoknak és a modernség akadémikusainak nem elég vértelenek, a betű vigéceinek nem elég nyájasan szórakoztatóak.”¹⁰⁰ Elszigeteltségük a hazai irodalmi életben újszerű, a szépírás és az újságírás összetartozásán, az irodalom társadalmi hasznosságán alapuló irodalomkoncepciójukkal magyarázható: „A Panorama-kból kihagyják őket, az írói rangot elvitatják tőlük, csak mert mint a legtöbb ma élő nagy költő és belletrista: egyúttal kiváló újságírók, cikkírók is [...]”.¹⁰¹ A két író összetartozása tehát fontos volt a folyóirat számára, mivel emblematikusan jelenítették meg A Toll irodalompolitikai törekvéseit. Zsolt és Márai együtt képviselte a polgári irodalmat, a polgári regényt. Az *Egy polgár vallomásai* második kötetének megjelenésekor a Szocializmus recenzense Márait Zsolt Bélával együtt a polgári szellem testőreinek és az új tárgyiasság képviselőinek nevezte: *A három testőr. Zsolt Béla – Márai Sándor – Körmendi Ferenc*. „A három testőr. Irány

97 GYÁNI GÁBOR, *Fejezetek a polgárság hazai történetéből*, Múltunk, 2000/3, 60.

98 KOMLÓS ALADÁR, *Idegen emberek: Márai Sándor regénye*, Nyugat, 1931/2, 121.

99 ZSOLT ÉS MÁRAI, A Toll, 1931/3, 83.

100 A két szóban forgó regény Márai *Zendülők* és Zsolt Béla *Házassággal végződik* c. művei. Az előbbi *Les Révoltés*, Marcel Largeaud fordításában, utóbbi *It ends with Marriage* címmel, Louis Rittenberg fordításában.

101 ZSOLT ÉS MÁRAI, A Toll, 1931/3, 83.

Neue Sachlichkeit. Ettől eltekintve, megegyeznek abban, hogy nem hasonlítanak egymásra.¹⁰² Zsolt Béla *Kínos üggyről* szóló kritikáját Németh Andor így vezette be: „Ahol Zsoltról beszélnek, ott percek alatt Márai is szóba kerül, mert csakugyan vetélytársak, nagyjából ugyanazzal a közönséggel, aminek mélyebb oka sajátos irodalomszociológiai helyzetük.”¹⁰³ Zsolt a zsidóság, a „pesti polgár” Kabos Ede, Kóbor Tamás, Bródy Sándor, Molnár Ferenc nyomdokain járó regényírója, Márai pedig a „szolid, felvidéki úri család leszármazottja a hontalan, az emigráns s a gyökértelen intellektuel”.¹⁰⁴ Összekötő kapocsként Németh Andor azt a sorsot, származást érti az irodalomszociológiai helyzet alatt, amely legegyszerűbben az asszimiláns író fordulattal fejezhető ki, s amely megfelelő alapot teremtett az újságíró-írói politikai tette, egy adott társadalmi réteg irodalmi képviselőjére. Németh Andor mondata felhasználja ugyan a kor sztereotípiáit (vidéki úrifíú, pesti polgár), de a két szerző egymás mellé helyezésével mégis a korabelinél sokkal integránsabb, nyitottabb középosztály-koncepciót sugall, visszatérést az asszimiláció korának középosztály-felfogásához. Az asszimiláns, polgári írók együttes megjelenítése A Toll törekvéseihez köthető, része volt a folyóirat fogalomtisztázó programjának, zsidóság és polgárság hamis azonosítása elleni küzdelemnek és a polgárság rehabilitálásának a diszkurzív térben. A népszerű, képes, a (modern értelemben vett) középosztályi olvasóközönséget megcélzó Színházi Élet könyvnapi cikke kifejezetten a két író egybetartozásának kifejezésére és ezzel a polgárság két eltérő eredetű rétegének együtt láttatására törekedett: „A könyvnapi sátrak asztalán ott fogja látni mindenki egymás mellett Márai Sándor és Zsolt Béla új könyvét [...]”. A cikk nyilatkozatokkal és fényképekkel is népszerűsítette a szerzőket, Márai saját osztályához való tartozását hangsúlyozta: „Az *Egy polgár vallomásai* első kötetében egy osztály – s a magam – gyermekkorát akartam megírni. A második, befejező kötetben szerettem volna megrajzolni a háború utáni Európa vázlatos körképét.”¹⁰⁵ A kétoldalas cikk tipográfiai elrendezése is jelentőségteljes: a két író bemutató szöveg alatt az egyik oldalon Márai, a másik oldalon Zsolt Béla fényképét láthatjuk, az alábbi feliratokkal: „Márai Sándor a szerkesztőségi szoba íróasztalánál [...]”; „[...] a szomszéd szobában Zsolt Béla dolgozik”. A két fotó által megjelenített tér megegyezik, ami az ábrázolt alakok felcserélhetőségét, társadalmi azonosságukat, egyenrangúságukat sugallja. A két író a képviselői irodalom hagyományának alapján való összekapcsolása (osztályuk, rétegük reprezentánsai-ként) nemcsak irodalmi, hanem politikai tett is volt, amely a polgárságnak a diszkurzív térben való rehabilitálását tűzte ki célul. Mindketten az Újság zurnalisztái voltak, származásuk felvállalása és az osztályukhoz való kötődés írói önképük szerves része volt. „Mint ahogy egy múzeum gyűjteményében egy gombostűre szúrt lepke egy egész speciest és nemcsak egy találmásra kiválasztott individuumot jelképez, úgy az a polgár, akinek vallomásait összegyűjtöttem, nemcsak én vagyok, nem egy polgár, hanem a

102 „A polgári szellem testőrei.” Csömöri József, *A három testőr. Zsolt Béla – Márai Sándor – Köröndi Ferenc*, Szocializmus, 1935/4, 187. Alcímként: *A három testőr. Irány Neue Sachlichkeit. Ettől eltekintve, megegyeznek abban, hogy nem hasonlítanak egymásra.*

103 NÉMETH Andor, *Zsolt Béla, Kínos ügy*, A Toll, 1935, jún. 8, 140.

104 *Uo.*, 140–141.

105 *Márai Sándor és Zsolt Béla a Polgár vallomásairól és a Kínos üggyről*, Színházi Élet, 1935. jún. 2–8, 68–69.

polgár”¹⁰⁶ – nyilatkozta Márai egy interjúbán. Zsolt publicistaként a fogalmi tisztázás programjának megfelelően elsősorban liberális demokrataként határozta meg önmagát („Most is hangsúlyozzuk: Tisza István gróf alapította magyar liberáldemokrata polgári lap vagyunk és nem egy felekezet szószólói vagy védelmezői”),¹⁰⁷ szépíróként azonban a képviseleti irodalom hagyománya értelmében kizárólagos témája a budapesti magyar zsidó kispolgárság társadalomrajza volt.¹⁰⁸ Összetartozásuk a magyarországi németiség és zsidóság közös sorsát, az asszimiláns sorsot jelképezte. Az *Egy polgár vallomásai* nemcsak egyszerűen a felvidéki cipszer polgárság 1867–1914 közötti történetét meséli el, hanem az asszimiláns polgárság útját is, és ebből a szempontból a magyar zsidó polgárság éppúgy magáénak tekintette a művet. A neológ Múlt és Jövő a korszak közös modernizációs teljesítményét hangsúlyozta:

Ennek a valóban európai vonalú magyar írónak nagyszerű írása eleven valósággá teszi annak a régi Kassának is az életét, amelynek színéhez, ízéhez a kassai zsidóság is hozzátartozott. Az a zsidóság éppúgy, amely a magyar kultúra első vonalában állott, mint az az orthodox réteg, amely a liberalizmusnak e nagyszerű, fájdalmasan elmúlt korszakában hű tudott lenni önmagához, tradícióhoz és mégis belőle nőtt ki a legértékesebb magyar zsidó generáció. Márai a kivülálló európeér becsületességével méri fel a két réteg szerepét, bár nem az a feladata, hogy értékeléseket adjon.¹⁰⁹

Márai meghatározó kritikusi főként urbánusok, például Zsolt Béla, Komlós Aladár, Cs. Szabó László, Hevesi András, Bálint György és Németh Andor voltak. A mű olyan, újdonságként érzékelt jegyeit emelték ki, amelyek az új tárgyiasság poétikájával hozzható kapcsolatba, s emellett olyan irodalomfogalmat érvényesítettek, ami az autonóm irodalomfogalom eszményén túllépve az irodalmi mű használati értékét is előtérbe helyezte. Zsolt Béla két kritikája különösen fontos ebből a szempontból. Az *Egy polgár vallomásai* az új tárgyiasság esztétikáját és a használati érték kiemelését, a mű a korabeli kritikák által érzékelt mindhárom jellegzetességét érzékelteti. Cs. Szabó László az „örök baloldal papjai” közé helyezte Márait,¹¹⁰ Hevesi András a polgári irodalom képviselőjeként értékelte: „A *Polgár vallomásaival* az utolsó pillanatban, kapuzárás előtt újra megindult a polgári irodalom Magyarországon”,¹¹¹ Zsolt Béla pedig a mű és írója polgárisító hatását emelte ki. A mű domináns funkcióhipotézise a kritikák szerint a polgári, baloldali irodalom újra/megteremtése, s legfőbb használati értéke épp polgárisító hatásában rejlik. A többi kritika szerint is az *Egy polgár vallomásai* újdonságként érzékelt legfőbb értékei az objektivitás, tárgyszerűség, pontosság és a társadalmi viszonyok analízise voltak. A recenzensek a valóságirodalom körében, művészet és

106 *Beszélgetés MÁRAI Sándorral új könyvéről*, Újság, 1934/102, máj. 6., 8.

107 ZSOLT Béla, *Bűnösök és bűnhődők* = Zs. B., *A végzetes toll*, szerk. Bozóki András, Bp., Nyilvánosság Klub–Századvég, 1992, 192.

108 NAGY SZ. Péter, *Zsolt Béla*, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1990, 97–98.

109 BENJÁMIN Béla, *Népüknek vigasztalói: Irodalmi kistükör*, Múlt és Jövő, 1934/júl.–aug., 214.

110 Cs. SZABÓ László, *Egy polgár vallomásai*, A Toll, 1934/5, 185.

111 HEVESI András, *Márai Sándor*, *Egy polgár vallomásai*, Nyugat, 1934, II/12–13, 69–72.

társadalomtudomány határán helyezték el a művet, a kritikák hasonló elemei a „szociológiai analízis”,¹¹² „analitikus szem”,¹¹³ „a bérház szociológiai térképe”,¹¹⁴ „a bérház szociográfiája”,¹¹⁵ „tárgyilagos leírás”,¹¹⁶ „kortörténeti dokumentum”,¹¹⁷ „osztálya természetrajza”,¹¹⁸ „tárgyilagos, mint egy természettudós beszámolója”.¹¹⁹ A második közös jellegzetesség, hogy a szerzőt társadalmi rétege reprezentánsaként jelenítették meg: „a századforduló nagy-középosztálya”,¹²⁰ „nem egy polgár vallomása ez, hanem a polgárré, a polgári osztályé”¹²¹ „az elmerülő úri polgárság szülötte” – tehát a szerző képének lényeges eleme, hogy osztálya képviselőjeként értékelődött fel. A műnek meglepően sok baloldali kritikusa akadt, a hanyatló polgárság tárgyilagos rajza ezekben a kritikákban sokszor polgárelenességgel társult. Például a kommunista Újvári Lászlónál az elsősorban „kortörténeti dokumentum”-nak¹²² tekintett műben „egy pusztuló osztály gyökértelensége”¹²³ fejeződött ki. A Népszava szociáldemokrata kritikusa a polgárság tárgyilagos rajza mellett a mű társadalmi hasznát a polgárság alatti rétegek valós helyzetének érzékeltetésében látta.¹²⁴ A kritikák harmadik jellegzetes vonása a mű használati értékére, polgárosító szerepére, vagyis az „elpolgáriasodás küszöbére” ért „a polgárság alatti közeg”-re tett hatására való minden esetben pozitív utalás, mely a polgári radikálisok, az urbánusok és a szociáldemokraták reményei szerint is egy új polgárság létrejöttét eredményezheti. Annak ellenére, hogy a klasszikus liberális polgárságot senki nem tekintette valódi társadalmi tényezőnek, mégis időszerűnek látták a művet: „A polgárság, amelynek új könyvében maradandó emlékjelet állít, meghalt benne, aminthogy meghalt a történelemben is – de Márai talán elsősorban járult hozzá, hogy egyre érezhetőbben jelentkezik egy friss, polgáriasult nemzedék.”¹²⁵ A formálódó irodalmi-közéleti ellendiskurzus a következő kérdést vetette föl: vajon lehetséges-e a középosztály kiszélesítése a polgári értékek és mentalitás diffúziójával a dzsentroid szellem ellenében?

112 ZSOLT Béla, *Egy polgár vallomásai*, Újság, 1934/121, máj. 31, 1.

113 RÓNAY Mária, *Márai Sándor*, *Egy polgár vallomásai*, Literatura, 1934/10, 153.

114 MOLNÁR Lajos, *Vallomás a polgárság alkonyáról*, Magyar Kultúra, 1934/11, jún. 1., 506.

115 *Uo.*

116 BARABÁS Gyula, *Úgy játszottunk az irodalommal*, Népszava, 1934/117, máj. 27, 6.

117 ÚJVÁRI László, *Egy polgár vallomásai*, Korunk, 1934. szept. 9., 680.

118 ZSOLT, *Egy polgár vallomásai*, *i. m.*, 1.

119 *Uo.*

120 MOLNÁR, *i. m.*, 506.

121 ARADI Zsolt, *Márai Sándor*, *Egy polgár vallomásai*, Brassói Lapok, 1934/168, júl. 28., 5.

122 ÚJVÁRI, *i. m.*, 680.

123 MAKKAJ László, *Márai Sándor*, *Egy polgár vallomásai*, Páosztortűz, 1934/22, nov. 30., 453.

124 [A mű] „Megmutatja a mohón nekilendülő bankokráciát [...] és túl ezen megérezkelteti, hogy a látszólagos bőség és beérkeztség mögött *hogyan kínlődik a paraszt és milyen kihasználta a munkás.*”
BARABÁS, *i. m.*, 6. (Kiemelés az eredetiben.)

125 ZSOLT, *Egy polgár vallomásai*, *i. m.*, 1.

3. Hatás, funkció, identitás

Az *Egy polgár vallomásai* első kötetének konkrét történeti hatásáról, a polgári identitás erősítéséről a polgári liberális Újság könyvnapki tudósításai számoltak be:¹²⁶ „Az a hatalmas olvasótábor, amelyet Márai Sándor újságírói és írói munkásságával meghódított, mintha megragadta volna a könyvnap alkalmát arra, hogy *demonstráljon* az Egy polgár vallomásai kiadójának sikere és a gyönyörű könyv írója mellett [...]. Ezer és ezer pesti polgár tett vallomást a vásárlásával – az Egy polgár vallomásai mellett.”¹²⁷ Egy évvel később, 1935-ben a Budapesti Hírlap munkatársa így írta le a könyvnapon az *Egy polgár vallomásai* második kötetének vásárlóközönségét, utalva a könyv időközben kialakult csoportazonosságot teremtő szerepére: „Elegáns hölgyek a divatos kis retikül mellé szorítva egy-egy friss kötetet sétáltattak. Előkelő megjelenésű urak és egyszerűbb polgárok, mint valami *közös jelvényt*, úgy vitték magukkal a könyvet, amelyet talán csak az imént vásároltak.”¹²⁸ A századforduló kassai polgársága képének identitásképző ereje nemcsak a polgárság közös szociális reprezentációi felmutatásában rejlett. A város mentalitását két tényező határozta meg. Egyrészt az urbanizáció régióbeli kivételes gyorsasága, másrészt heterogenitása különböztette meg a Felvidék többi településétől: „Kassa sem nem egyértelműen német, sem nem magyar, sem nem polgári, sem nem úri.”¹²⁹ Nyelvi-kulturális heterogenitása „lehetőséget adott egy demokratikusabb társadalom létrejöttéhez. Német, szlovák, ruszin és magyar etnikumú város, melyben a zsidók száma is elég nagy már az 1840-es évektől kezdve.”¹³⁰ A város sajátos lokális ethosza a régi, rendies polgárság mentalitásának továbbélésén alapult,¹³¹ s ennek következtében az úri középosztály mentalitása is polgári erényekkel itatódott át, a két társadalmi réteg jóval kevésbé különült el egymástól, mint egyébként Magyarországon. Ezt a plurális, demokratikus középosztályt¹³² (amelybe beletartozott a polgárság, az úri középosztály és az értelmiség) a szegregáció hiánya, a pluralizmus, a tolerancia és az osztályhatárok nagyobb átjárhatósága jellemezte.¹³³ A kassai polgárosodás tehát azért lehetett mintáértékű, mert a kettős struktúra nem érvényesült meghatározó erő-

126 „Kedden délelőtt az esős idő ellenére is hatalmas embergyűrű vette körül az Újság erzsébetkörtüri pavilonját, ahol Márai Sándor írta alá a könyveket. Egyik autogram után a másikat adta, egészen rendkívüli érdeklődés kísérte a könyvnap legnagyobb sikerű könyvének íróját.” *A második könyvnap*, Újság, 1934/125, jún. 6., 8.

127 TURÓCZI-TROSTLER József, *Egy polgár vallomásai*, Újság, 1934/126, jún. 7., 9. (Kiemelés tőlem.)

128 DÖMÖTÖR István, *Egy polgár vallomásai*, II, *A könyv az utcán – Látogatás a könyvnapki sátrakban*, Budapesti Hírlap, 1935/126, jún. 4, 9. (Kiemelés tőlem.)

129 KOUDELA Pál, *A kassai polgárság 1918 előtt és után*, PhD-disszertáció, Bp., Corvinus Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, 2005 (http://phd.lib.uni-corvinus.hu/41/1/koudela_pal.pdf), 13.

130 *Uo.*

131 *Uo.*, 19.

132 „A századforduló a dualizmuskori Kassa társadalmi kora újkori polgári összetétel (foglalkozás, származás) hozományaként bizonyos tekintetben plurálisabb, mint a korabeli Magyarország más régióinak városi társadalmi, s melynek következtében az úri középosztály, a piaci értelmiség és a polgári középosztály nem különül el egymástól. Feltételezhető, hogy ez a jelenség fennmaradt 1918 után is.” *Uo.*, 22.

133 *Uo.*, 25.

ként a helyi társadalom önképében, s ez 1918 után is érvényben maradt. Ez a Kassa egy későbbi, 1930-as évek végi, 1940-es évek eleji, a zsidótörvények Magyarországnak tapasztalatán alapuló perspektívából „urbánus mítoszként”, „polgári legendáriumnaként”¹³⁴ hathatott, de a mű elsődleges kontextusában a korabeli befogadók éppen ellenkezőleg, a valóság lenyomataként értelmezték a művet; ezért is jelenik meg a recepcióban a mű az új tárgyiasság poétikájának megnyilvánulásaként. A valóság szociografikus rajzakként értelmezett, századforduló körüli kassai polgárság így modellértékűvé emelkedett a korabeli magyar polgárság számára, s így, a valóság lenyomataként játszhatta el szerepét a középosztály-diskurzusokban, a polgárságról szóló beszédben.

A történeti szerző az *Egy polgár vallomásait* kísérő interjúban, de már korábban is sajátos módon értelmezte át az új tárgyiasság poétikáját, s A Toll indulásával egy időben az irányzat esztétikai elveinek átalakításában látta az irodalom új lehetőségeit: „Azt látom, hogy nagyjából nem a tiszta irodalmat keresi a mai közönség, nem a »költészetet«, hanem beszámolót, izgalmas és hű beszámolót a valóságról [...]. Látom, hogy hasonló okból érdeklődnek a *memoáriróadalom iránt, ami nem más, mint riport a múlttól, a valóról.*”¹³⁵ „Fontos, hogy az író penetráns valóság-érzettel rendelkezzen és gátlástalan őszinteséggel írja meg, amit érez, amit tud”¹³⁶ – nyilatkozta Márai a Literatura munkatársának. Az újrászabott Egon Erwin Kisch-féle definíció¹³⁷ szerint tehát a mű létrehozásának nem a képzelet az elsődleges eszköze, hanem a valóság felfedezése, ez azonban tudati valóság: az *Egy polgár vallomásai* első kötetének esetében a csoporttagok (polgárság) közös tudását képező és a csoporthoz tartozást biztosító, közösen birtokolt szociális reprezentációk. Ezek a tartalmi elemek (a bérház, a cselédség, a polgári háztartás, neveltetés stb. szociális reprezentációi) révén vált fontossá a mű első kötete a polgárság identitásának megerősítésében a használatörténet során. Ezzel szemben a mű második részében a művész–polgár ellentét, a polgárság hanyatlása, az osztályából kiszakadó polgár áll a középpontban, és a posztulált szerző jóval pesszimistább a polgárság jövőjét illetően. Mégis, Márai az első kötetel vált a polgárság írójává.

A modellértékű kassai polgárosodáshoz kapcsolódik a recepcióban szintén kiemelt jelentőséggel bíró jegy, a mű polgárosító hatása. Az urbánus, liberális kritika a kassai német eredetű, asszimiláns polgárság identitásmodelljének felmutatását döntő fontosságúnak látta az elakadt polgárosodás és a nemzeti modernizáció folyamatában, mivel ez állt legközelebb a klasszikus, rendies eredetű nyugat-európai polgári mintához. A mű középosztály-diskurzusba való visszairódását, a kassai lokális éthosz mintává válását jelzi a Cobden folyóirat egyik hozzászólása az új polgárfogalomról: „mely szór-

134 POSZLER György, *Magyar város – európai kultúra = Mennyből az angyal: In Memoriam Márai Sándor*, szerk. POMOGÁTS Béla, Bp., Nap Kiadó, 16. (Első megjelenés: Kortárs, 1990/3, 116–129.)

135 MÁRAI Sándor, *Az író és a közönség: Milyen könyv kell az olvasónak – A képzelet világa összezsugorodott – miért van nagy sikere Markovits Rodionnak?*, Brassói Lapok, 1929/26, febr. 2., 2. (Kiemelés tőlem.)

136 RÓNAY M., i. m., 182.

137 Egon Erwin Kisch *A száguldó riport* előszavában kifejtettek szerint a riporternek értesüléseit tekintet, megfigyelés, beszélgetés útján kell megszereznie. A valóság objektív, kommentár nélküli leírásának eszménye nagyban befolyásolta az új tárgyiasság irodalmát. Kischt Sabrina Becker idézi monográfiájában. Vö. BECKER, i. m., 1, 214.

ványokban a német kisebbségeknél már kialakult, például az erdélyi szászoknál vagy a felvidéki zipszerekénél, ahol a földművelő és munkás is gondolkozásában sokkal inkább polgár, mint akár nálunk a középosztálybeli beamter, és arisztokrácia hiányában a három dolgozó réteg – paraszt, munkás, polgár – sokkal közelebb áll egymáshoz [...], mivel nem jelszavak, hanem életszínvonal, kultúra és hagyományok közös gyűjtőmedencéjében él.¹³⁸ A műben megjelenített polgár tehát példája lehetne a szélesebb értelemben elgondolt középosztálynak; a fenti részlet mutatja, hogy a műben ábrázolt polgár mintaképként, újraértelmezett szociális reprezentációként íródott vissza a középosztály-diskurzusokba.

A polgári minták felmutatásának szükségessége a reformkonzervatív középosztály-diskurzusnak is része volt, így például Szekfű Gyula¹³⁹ is a polgári minták fontosságát hangsúlyozta a magyar középosztály megteremtésében. A polgárosító hatás a polgárság alulról jövő kiszélesítését előfeltételezte, amiben az irodalom által közvetített identitásminták fontos szerepet játszhattak. A Horthy-kor új jelenségei egyike „a polgári életvezetési elvek és gyakorlatok diffúziójának a folyamata”,¹⁴⁰ a kispolgárosodás jelensége, amely elősegítette az alsóbb osztályok betagozódását a középrétegekbe. A konkrét társadalmi változások egyik iránya tehát ténylegesen a (modern értelemben vett) középosztály kiszélesedése irányába mutatott, amit a publicista Márai is érzékelt: az alsóbb társadalmi osztályok, munkásság és polgárság közti határ érzékelhetően kezd eltűnni, „a valóságban minden évvel jobban összemosódnak a két osztály életformái”, „a két osztályt, életigényeiket s társadalmi beállítottságukat már nem annyira valóságos, egzisztenciális különbségek választják ketté, mint inkább csak formák és politikum”.¹⁴¹ A tömegkultúra diffúziójának jelensége, mely „a polgári kulturális minták alászállását (az elpolgáriásodás jelenségét) szintén elősegíti”¹⁴² a modern tömegtársadalom, a széles értelemben vett középosztály kialakulása irányába mutat: „s valami új, uniformizált kispolgárság felé fejlődik a világ, melynek egyenruhája a konfekció lesz”. A tömegember, a „kollektív ember” és az egyéniség szembeállítására jellemző fordulata Márai publicisztikájának, a polgár eltűnésével az individualizmus eltűnését

138 PONGRÁCZ Kálmán dr., *Hozzászólás a Cobden ankétjához*, Cobden, 1935. jún.–júl., 277.

139 A reformkonzervativizmus szerint a polgári mintákra szükség van, hiszen meglétük a magyar középosztály létfeltétele. Az „úriember” fogalmát a „polgár” fogalmával kell helyettesíteni, hogy a felemelkedő rétegek számára (ipari munkásság, falusi parasztság) a létrejövő magyar polgárság követhető mintát jelentsen, „a magyar fejlődés újabb megtörésétől tartok, ha a nép széles rétegét emelkedésében nem várja készen egy széles befogadóképességű magyar polgári osztály.” SZEKFI Gyula, [*Válasz a Korunk Szava ankétjára*], *Korunk Szava*, 1933/3, febr. 1., 37.

140 A korszakot egyaránt jelzi a középosztály általános deklaszálódása (ellentmondás az életelvek és a jövedelem között) és a polgári életelvek, a polgári életgyakorlat diffúziója, ami előkészítette a felemelkedő rétegek számára a középosztályba lépést. A középosztály válságának jelei, a régi életnívó hanyatlása, a tisztviselőréteg felduzzadása és válsága, az értelmiségi túltermelés és a nagyfokú értelmiségi munkanélküliség; ugyanakkor pozitív folyamatok is zajlottak a korban, így a magánhivatalnokai réteg (a gyárak, cégek fehérgalléros alkalmazottai) középosztályba való betagozódása vagy a köztisztviselői réteg professzionalizálódása, polgárosodása. Részletesen lásd: GYÁNI Gábor, *A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban*, Száz, 131(1997), 1267, 1265–1304.

141 MÁRAI Sándor, *Tűnedező osztályok*, Újság, 1930/203, szept. 7., 5.

142 GYÁNI Gábor, *A kultúra adásvétele*, Budapesti Negyed, 1997/16–17, 8.

azonosító kultúrkritikai attitűd, s a letűnő polgárság értékeinek védelmezése, „az értékörző polgár” az 1990-es évek Márai-kritikájának jól ismert eleme. Az *Egy polgár vallomásai* hatása és társadalmi funkciója szempontjából viszont igen lényeges, hogy bár a diskurzusból a polgárság stigmatizált, felbomló, hanyatló osztályként van jelen, de egy olyan osztályként is, mely életformáját, ha alacsonyabb szinten is, de képes továbbörökíteni, képes mintákat adni: „Hogy hintaszéke és kanárja lesz, arra hitet merek tenni: a letűnő réteg hozza még a régi életéből, s a feltűnő dehogy is engedi el.”¹⁴³ Az értékörző író képe felülvizsgálatra szorul a polgári kultúra diffúziója szempontjából, azzal a lényeges kikötéssel, hogy a polgári kultúra terjedésében nem a történeti szerző / publicista nézetei játszottak szerepet, hanem maguk a művek. Az *Egy polgár vallomásai*, sőt Márai 1948-ig tartó magyarországi életműve (néhány mű, például *A gyertyák csonkig égnek* vagy a *Vendégjáték Bolzanóban* kivételével) hozzájárulásnak tekinthető a polgárisodás folyamatához, hiszen igen nagy példányszámban eladott művei,¹⁴⁴ melyek funkcionálisan az 1930-as évektől tért hódító¹⁴⁵ tömegkultúrához tartoztak¹⁴⁶ a polgári életformát, értékvilágot, életgyakorlatot közvetítették, mellyel nemcsak a meglévő polgárság tudott azonosulni, hanem a feltűnő társadalmi rétegek számára is mintaként szolgálhatott. A nagy példányszámban eladott *midcult* irodalom¹⁴⁷ betölthette ezt a szerepet. A polgári életmodell ilyen módon való terjesztésének jó példái tematikus elemeknél fogva az esztétikai szempontból határesetnek számító *Válás Budán* vagy a művészi kudarcnak tekinthető *Az igazi közönségsikere*.¹⁴⁸ (A könyvsikerek példányszámaihoz összehasonlításként: Courts-Mahler regényfüzetei maximum a húszszoros példányszámot érték el az 1920-as években.)¹⁴⁹

Márai 1929–1935 közötti pályáján több-kevesebb sikerrel többször élt a tömegkultúra eszközeivel. Kép és szöveg, fotó és narráció egységét valósította meg a Dormándi Lászlóval közös, de saját nevében nem jegyzett *Így történt! képekonyv* (1932) című vállalkozásuk. A *Bolhapiac* (1935) tárcanovellái a panoptikum szerkesztési elvét és látásmód-

143 MÁRAI Sándor, *Tűnedező osztályok*, Újság, 1930, 203. sz., szept. 07, 5.

144 Az életmű ilyen értelemben legsikeresebb darabja *A gyertyák csonkig égnek*; 1943-ban második kiadása 15 000, 1944-ben negyedik és ötödik kiadásai 22 000 és 25 000 példányban jelentek meg, 1946-ban pedig 27 000 példányt jegyeztek. Vö. MÉSZÁROS Tibor, *Márai Sándor bibliográfia*, Bp., Helikon–Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003, 84, 89, 99.

145 GYÁNI, *A kultúra adásvétele*, i. m., 8.

146 GYÁNI Gábor, *Folytonosság és átalakulás a budapesti elit- és tömegkultúra múltjában = A pesti polgár: Tanulmányok Vörös Károly emlékére*, szerk. GYÁNI Gábor, PAJKOSSY Gábor, Debrecen, Csokonai, 1993, 177.

147 „[...] az elszigetelődő magas kultúra népszerűsíteni akarja magát, a tömegkultúra feledtetni alacsony származását és találkozik a művészetnek és szórakozásnak egyaránt talmi ‘midcult’ világában”. LÁNYI András, *Az írástudók áruvá válása*, Bp., Magvető, 1988, 75.

148 *Az igazi* 1941-ben egymás után négy kiadást ért meg. Az első kiadásról nincs adat, a második kiadás 9000, a harmadik kiadás 12 000, a negyedik pedig 15 000 példányban jelent meg. 1943-ban *Az igazi* további 20 000, majd 21 000 példányban jelent meg. A *Válás Budán* 1941-ben még kétszer jelent meg, feltehetőleg szintén magas példányszámban. Forrás: MÉSZÁROS, i. m., 69, 87.

149 LÁNYI András, *Az irodalmi tömegkultúra a két világháború közötti Magyarországon = A tudománytól a tömegkultúráig: Művelődéstörténeti tanulmányok, 1890–1945*, szerk. LACKÓ Miklós, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1994, 221.

ját követik, a jellegzetes Márai-monológ, amely legelőször a *Válás Budán* (1935) című regényben tűnik fel, párhuzamba állítható a kabarékban elterjedt ún. vidám monológokkal. A legérdekesebb ötlet, ám a legkevésbé sikeres megvalósítás kétségtelenül a Zsolt Bélával közösen elkezdett, és az olvasókkal együtt írt rövid, az Újság hasábjain 1935-ben megjelenő folytatásos regény, *Házassággal kezdődik* címmel. A publicista Márai sokat foglalkozott a film kérdéseivel is, a tömegekre ható fontos médiumnak tartotta.¹⁵⁰ Az 1930-as években létrejövő ún. átmeneti kulturális zónák¹⁵¹ egyszerre voltak feltételei és eredménye a tömegkultúra és az irodalom (adott esetben a Márai-életmű) kölcsönhatásának.

Ugyanakkor ennek a demokratikus, modern középosztály-gondolatnak, melyben a kassai polgárság mintaként való feltüntetése vezérszerepet játszott, megvoltak a maga korlátai. Ignotus Pál kritikája jól mutatja az urbánusok polgársággal kapcsolatos társadalompolitikai elképzelések árnyoldalát és a zsidó öngyűlöletet:

Alighanem a leghitelesebb írás ez arról a magyar polgári életről, mely az utóbbi másfél évtized gazdasági és politikai tényein megfeneklett, még mielőtt igazán kialakulhatott volna. A háború előtti évekbe kalauzol minket, egy régi felvidéki kisvárosba, ahhoz a vékony emberréteghez, mely Magyarországon a polgári életformát aránylag a legtisztábban valósította meg, tehát körülbelül ugyanúgy, mint a közép- és nyugat-európai „patricius” családok, s mentesen a dzsentrí, a zsidó s félparaszti ízeiktől, melyek nálunk csaknem minden középosztálybeli sorsra rárakódnak.¹⁵²

A kettős identitás, a kettős kulturális kötődés felvállalása nem képviselt a korban valódi politikai alternatívát, s erre nem kínált megoldást a polgár fogalmának rehabilitálása, a középosztály kiszélesítése, az urbánus program sem. Az urbánus kritika a polgár szó jelentésének helyreállítását az „asszimiláció/disszimiláció tengely mentén kialakult tudati erőterben”¹⁵³ végezte el, ennek foglya maradt.

A pragmatikai irányultságú funkciótörténet felszámolja a tiszta olvasás és az eszszencialista irodalom-felfogás eszményét, és a mű történetiségét nem a jelentésben, hanem a használatban alapozza meg, amely a jelentés-tulajdonítások aktusainak történetisége is egyben. Fluck szerint a funkció minden befogadás előfeltétele, a szöveg megértéséhez szükséges, explicit vagy implicit módon létező, de mindig jelen lévő hipotézis.¹⁵⁴ Sommer meghatározásában (Fluck nyomán) a funkció fogalma a mű funkcióhipotézise felállítását jelenti, egyfelől valóságvonatkozásait, másfelől pedig belső

150 A publicista Márai idevágó cikkeket Ábrahám János dolgozta fel: ÁBRAHÁM János, *Márai Sándor és a film*, Helikon, 1996/10, máj. 20., 20–22. és Helikon, 1996/11, jún. 5., 16–18.

151 GYÁNI, *A kultúra adásvétele*, i. m., 8.

152 IGNOTUS Pál, „Egy polgár vallomása” = I. P., *Vissza az értelemhez*, i. m., 243. (A kritika eredeti megjelenési helye: Esti Kurir, 1934. aug. 30.)

153 GERŐ András, *Liberálisok, antiszemiták és zsidók a modern Magyarország születésekor = Zsidóság, identitás, történelem*, szerk. KOVÁCS M. Mária, YITZHAK M. KASHTI, ERŐS Ferenc, Bp., T-Twins, 1992, 9–22.

154 FLUCK, i. m., 248–249.

textuális elemeit figyelembe véve.¹⁵⁵ A funkció „a szöveg jelanyagát és ennek értelmezését szervező pragmatikus irányultság”, a fikció cselekvésorientáltságának bizonyítéka,¹⁵⁶ hiszen a művekhez használati érték járul. A mű kontextushoz kötött funkcióhipotézisei által előhívott értelmezések (a mű hatáspotenciáljának sokfélesége folytán) csak a használatbavétel nyomai, melyek történeti, szociális, kulturális körülményeinek feltárása fényt deríthet az irodalmi mű kultúrakonstruáló szerepére. Az *Egy polgár vallomásainak* tulajdonított, többé-kevésbé explicit funkcióhipotézis a korabeli kritikák tükrében a polgárság rehabilitálása és a polgári irodalom képviselői irodalomként való felfogása volt, amit találóan fejez ki „a polgárság írója” szókapcsolat. Ez a magyar irodalom domináns funkcióhipotéziséhez kapcsolódik.¹⁵⁷ A mű használati értéke, a polgárság rehabilitálása, a fogalmi tisztázás programja a középosztály-diskurzusokkal áll kapcsolatban, így vonatkoztatható egymásra a szöveg mint diszkurzív egység és a funkcióhipotézis fogalma. A domináns funkcióhipotézis (képviselői irodalom, egy társadalmi réteg kulturális reprezentációja) mellé erősen remélt közvetlen társadalmi hatás társult: a polgári kultúra diffúziója, a középosztály polgári értékek mentén történő kiszélesítésének igénye. A külső valóságelemek vonatkozásában tehát a mű funkcióhipotézise a polgárságot a zsidósággal azonosító stigmatizációs folyamattal való szembenállásban, a polgár fogalmának helyreállításában ragadható meg. A magyarországi polgárság közös asszimilációs törekvései és a polgári identitás lényegének tartott közös értékrend, életmód és mentalitás hangsúlyozásával a mű nyitottabb polgárság-, illetve középosztály-diskurzust teremtett, s kulturális-társadalmi beágyazottsága révén hozzájárult a polgár és a középosztály fogalmainak átértelmezéséhez. Mint láttuk, a mű belső, strukturális elemei: a hibrid konstrukciók uralkodó szerepe, a motívumok és figurák összefüggő rendszere, maga az elbeszélő szerkezet jelenítette meg az identitás képlékenységet, alakulásának dinamikáját és viszonylagosságát. A mű funkcióhipotézise – az implicit modell – és a külső valóságvonatkozások (polgárság, középosztály) összekapcsolódása alapján a korban egyre nagyobb szerepet játszó merev, premodern identitásfogalom ellenében az identitásalakulás valós folyamatának, valamint kulturális-társadalmi meghatározottságainak bemutatása.

Az *Egy polgár vallomásai* első kötete jelentős hozzájárulás volt a társadalom önképet meghatározó kettős struktúrával való szembeszálláshoz. Az implicit funkciómodell (a belső, strukturális elemek irányultsága) és a külső valóságelemek (a kontextus, a középosztály-diskurzusok) egymásra vonatkoztatásával felállított funkcióhipotézis párhuzamot mutat a történeti szerzőnek az irodalmi intézményrendszerben 1929–1935 között betöltött helyével (az irodalmi baloldalhoz tartozó szerző az urbánus folyóirat, A Toll munkatársa). A mű konkrét történeti hatása és a pálya 1948-ig tartó szakaszában megjelent, funkcionálisan a tömegkultúrához tartozó művek többsége jelentős szerepet

155 Roy SOMMER, *Funktionsgeschichten, Überlegungen zur Verwendung des Funktionsbegriffs in der Literaturwissenschaft und Anregungen zu seiner terminologischen Differenzierung*, Literaturwissenschaftliches Jahrbuch, 21(2000), 324.

156 FLUCK, *i. m.*, 249.

157 Nemcsak korszakok, hanem nemzeti irodalmak is leírhatók domináns funkcióhipotézisekkel. Vö. TÓTH Csilla, *Kontextuális narratológia és funkciótörténet*, Helikon, 59(2014), 179.

töltött be a hazai polgárság történetében. Ez a hatás a létező polgárság identitásának megerősítése és a polgári kultúra diffúziója révén a polgárság alulról jövő kiszélesítése; mindkét cél az urbánus ideológia részét képezte. A szerző képének kialakítása Márai (a történeti szerző), az *Egy polgár vallomásai* első kötete és A Toll közös teljesítménye volt; a mű és annak recepciója egyaránt a folyóirat fogalomtisztázó programjának, az aszimmetrikus ellenfogalmak elleni harc beteljesítésének tekinthető. Az új tárgyiasság jelen volt a lap törekvéseiben, az *Egy polgár vallomásai* első kötete részben felfogható az irányzat átértelmezett poétikájának megnyilvánulásaként. Az életmű és a tömeg-kultúra viszonyának fényében a konzervatív felhangú, értékőrző író képe jelentősen módosul, hiszen nem a történeti szerző, hanem a művek és a szerző képe vett részt a társadalmi-kulturális valóság alakításának folyamataiban, a középosztály-diskurzusokban, ezek pedig a modern középosztály, a polgárság kiszélesítését mozdították elő. A Márai-kritika dilemmája, a művek valós esztétikai értéke és társadalmi-kulturális jelentősége között feszülő ellentét feloldhatónak tűnik a funkció-történet és a kontextuális narratológia módszereivel és szemléletmódjával. Annál is inkább, hiszen a mű recepciója során konstruált szerzőkép olyan, a modernizmus „új tárgyiasság”-irányzatának irodalomfogalmához kapcsolódott, amely egyszerre hozta játékba az irodalom önelvűségét és társadalmi hasznosságát.

MOLNÁR DÁVID

Janus Pannonius *De monade et dyade, numeris* című verséről

Vadász Géza 1990-es tanulmánya óta a *De monade et dyade, numeris*¹ című Janus-versre általában püthagoreusként tekint a szakirodalom.² Vadász szerint a vers torzó maradt, és „a monász és dyász fogalmának kifejtése után kifulladás, mivel a késői, platonizáló püthagoreizmus bonyolult és mesterkéltszerű számmissztikáját vagy nem tudta, vagy nem akarta a továbbiakban nyomon követni”.³ A vers püthagoreizmusa vitathatatlan, azonban ez a püthagoreizmus – ahogy Vadász is utal rá – inkább már a későbbi platonikus olvasatot tükrözi, s ez alapján a költeményt a platonikus kozmogónia befejezett és tömör összefoglalásának is tekinthetjük. Ez az értelmezés egyébként egyáltalán nem új keletű, hiszen általánosságban a platonikus hatásokra már Huszti József rámutatott Janus-monográfiájában, amikor a költő egyik fontos forrásaként Macrobiust emelte ki.⁴ János István egy 1980-as tanulmányában azt írja, hogy a vers „végső soron a plótinoszi neoplatonista filozófiába olvasztott püthagoreus tanok tömör parafrázisa”.⁵ Jankovits László 2002-es könyve nagyon részletesen elemzi a Janus-életműben fellelhető macrobiusi részeket, habár a monászos epigrammára nem tér ki. Végül meg kell említenem Török Lászlót, aki a Janus-epigrammák 2006-os kritikai kiadásában feltüntette a versnél Macrobius és Martianus Capella párhuzamos szöveghelyeit is, amelyek csak tovább erősítették bennem a platonikus olvasat lehetőségét.

Jelen tanulmány tehát egy hagyományos platonikus olvasat felé tolná el a vers értelmezését, miközben mindezt újabb lehetséges filozófiai szöveghelyekkel szeretné kiegészíteni. A kiindulópont mindenképp Macrobius *Somnium Scipionisa* és Martianus Capella terjedelmes műve, a *De nuptiis Philologiae et Mercurii*, azonban a vers megértéséhez fontos forrás lehet Platón *Timaiosza*, valamint Arisztotelész, Plutarkhosz és akár

* A szerző az MTA ELTE *Humanizmus Kelet-Közép-Európában* – Lendület Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa. A tanulmány elkészítése során nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Jankovits Lászlónak.

1 IANI PANNONII *opera quae manserunt omnia: Epigrammata*, ed. Iulius MAYER, Ladislaus TÖRÖK, Bp., Balassi, I, 2006, 181 (no. 294).

2 Vadász így foglalja össze a „püthagoreus szellemű” verset: „A nehezen érthető verset a következőképp értelmezhetjük annak a forrásnak alapján, amelyet Janus – művének írása közben – fölhasznált: »A Monas (= unitas, egység) a legfelsőbb istenség hasonmása; hímnemű, amely nem osztható részekre; nem szám, hanem a hatalmas szám eredete. Ez megkettőződve teremtí a Dyas-t (kettősség), amelyet, mint első, képes fölosztani, és amelyben, mint nőnemű, saját hasonlatosságára létrehozta, reprodukálja a nőnemet.«” VADÁSZ Géza, *Janus Pannonius két püthagoreus szellemű verse*, MFSz, 1990/3–4, 199.

3 *Uo.*, 199, 200.

4 HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931.

5 JÁNOS István, *Neoplatonista motívumok Janus Pannonius itáliai költeményeiben*, ItK, 84(1980), 9.

Plótinosz is. Mindemellett igyekszem elkerülni azt, hogy a verset valamilyen szigorú – jelen esetben platonikus – filozófiai tankölteményként olvassam újra, így Janusra sem szeretném mindenáron rákényszeríteni mindazokat a filozófiai szövegeket, amelyekre verse kapcsán rábukkantam. Azonban „ki tudja, hol áll meg, s kit hogyan talál meg” a hagyomány, amely sebes folyóként görgeti magával hordalékát... Janus epigrammája talán csak költői játék, pusztá ujjgyakorlat, azonban én mégis filozófiai következetességet feltételeztem a szövegben, amelynek sorról sorra a nyomába is eredtem.

Az első ránézésre homályosnak tűnő epigramma így hangzik:

Quod sit prima Monas summae Deitatis imago
mascula dividuas admittere nescia partes,
non numerus, verum numeri pollentis origo,
haec dyadem geminata creet, quae prima secari
possit, et imbellem referat, ceu femina, sexum.

Mínt hogy a monas a legfőbb istenség első képmása, / mint hímnemű, képtelen arra, hogy felosztott részeket fogadjon be, / nem szám, hanem a hatalommal [erővel] bíró szám eredete. / Azzal, hogy megduplázódik, megteremti a dyast, amely elsőként képes osztódásra, / és mint nő a harciatlan nemre utal.⁶

A fogalompárral – és egyáltalán az egész epigrammával – kapcsolatban a legfontosabb kiindulópont a *Somnium Scipionis* 1. 6. 7–9, amelyet biztos, hogy ismert és fel is használt Janus:

Az egy pedig, amelyet *monas*nak, vagyis egységnek mondanak, és egyszerre férfi és nő, páros és páratlan, maga nem szám, hanem a számok forrása és eredete. Ez a *monas* mindenek kezdete és vége, azonban ő maga nem ismer se kezdetet, se véget, a legfőbb istenre vonatkozik és elválasztja az ő megértését a számban [rangsorban] utána következő dolgoktól és erőktől; s nem hiába van az, hogy az isten után következő szinten csak kívánczol felé. Ez [*monas*] a legfőbb istenségtől születő szellem is, amely, mivel nem ismeri az idő változását, mindig megmarad abban az egy időben, amely jelenvaló, s mivel egy, számmal nem rendelkezik, mégis ömagából is teremt és önmagába is foglal számtalanféle lényt. Ha kissé jobban összpontosítasz a gondolkodásban, ezután arra is rájössz, hogy ez a *monas* a lélekre is utal. A zűrzavaros anyag mocskától idegen lélek ugyanis, amely csak alkotójához és önmagához tartozik, amely egyszerű természetet kapott, bár kicsordul, hogy átlelkesítse a mérhetetlen nagy mindenséget, saját egységétől mégsem válik el semmiben sem. Látod, hogy ez a *monas*, amely a dolgok első okától ered, egészen a lélekgig mindenütt egységes és mindig megőrzi az erő oszthatatlan folytonosságát [...].⁷

6 A fordítás javításáért is hálás köszönettel tartozom Jankovits Lászlónak.

7 „Unum autem quod monas id est unitas dicitur et mas idem et femina est, par idem atque impar, ipse non numerus sed fons et origo numerorum. Haec monas initium finisque omnium neque ipsa principii aut finis sciens ad summum refertur deum eiusque intellectum a sequentium numero rerum et potestatum sequestrat, nec in inferiore post deum gradu frustra eam desideraveris. Haec illa est mens ex summo

Quod sit prima Monas summae Deitatis imago
(minthogy a Monas a legfőbb istenség első képmása)

A vers platonikus értelmezésének legfontosabb fogalmai a *monas–dyas*, valamint az ehhez kapcsolódó férfi–nő ellentétpár. Ha egy feltételezett püthagoreus olvasattal egyszerűsítjük le a sort, akkor Janus versének *Monasa* az egyes számnak felelne meg, vagy esetleg a tűz elemének.⁸ Az biztos, hogy a platonikus ontológia szintje mellett a számok keletkezése is benne van a versben, azonban ha költőnk a hagyományos püthagoreus számmisztikát akarta volna kifejtteni, akkor – ahogy Vadász Géza is megjegyezte – tényleg egy befejezetlen verssel lenne dolgunk, hiszen a püthagorasz-i *tetraktüs* megjelenítéséhez hiányzik a versből a hármas és négyes szám (és így a négy elemmel való párhuzam is). A platonikus olvasathoz viszont elég a *Timaios* „Azonos” és „Más” fogalompárjának analógiájára kidolgozott *monas* és *dyas* ellentét, amely Macrobiusnál és Martianus Capellánál egyértelmű fogalmi fogódzót jelent (és jelenthetett Janusnak is). Mivel a szakirodalom számára is nagyon bonyolult és bizonytalan a platonikus és püthagoreus elemek szétválasztása, ezért én ezt meg sem próbálom. A püthagoreizmust – amelynek a legfőbb forrásai is platonikusok – már korán bekebelezte és megemésztette a platonizmus, ezért ezt egységes tömbként érdemes kezelni.

Értelmezésem szerint tehát az epigramma legvalószínűbb olvasatának ősforrása Platón *Timaios*a, amelyre ráakódtak a későbbi, Janus számára is elérhető platonikus szövegek és szövegértelmezések. Ezek közül a fenti Macrobius-idézet a legfontosabb, amely az Egy, a szellem (*mens*) és a lélek (*anima*) „monászságáról” szól, arról, hogy a háromféle létszint mennyiben tekinthető egynek, egységnek. A Janus-vers azonban egy nagyon fontos ponton eltér a macrobiusi szövegtől. Költőnk egyértelműen fogalmaz: az ő *Monasa* nem az Egy (mint istenség), hanem „a legfőbb istenség első képmása”. Ráadásul maga a *prima imago* kifejezés is a közhelyszerűen platonikus idea- és rész-sülés-elméletre vonatkozik.

A macrobiusi szövegrész is figyelembe vevő egyetlen adekvát olvasat az, hogy itt Janus nem az Egy utáni ontológiai szintről ír, hanem az „egységről”, az Egy fogalmi tükörképéről, vagyis a püthagoreus–platonikus hagyomány aktív princípiumáról, a *monas*ról mint Egység ideájáról. Ezt támasztja alá a fenti macrobiusi szöveg hely 1. 6. 9. része is: „Látod, hogy ez a *monas* [mint egység és nem mint Egy], amely a dolgok első

enata deo, quae vices temporum nesciens in uno semper quod adest consistit aevo, cumque utpote una non sit ipsa numerabilis, innumeras tamen generum species et de se creat et intra se continet. Inde quoque aciem paululum cogitationis inclinans hanc monadem repperies ad animam referri. anima enim aliena a silvestris contagione materiae, tantum se auctori suo ac sibi debens, simplicem sortita naturam, cum se animandae immensitati universitatis infundat, nullum init tamen cum sua unitate divortium. vides ut haec monas orta a prima rerum causa usque ad animam ubique integra et semper individua continuationem potestatis obtineat [...].” MACROBIO, *Commento al sogno di Scipione*, tr., ed. Moreno NERI, Milano, Bompiani, 2007, 270. A magyar fordítás Jankovits László munkája.

⁸ A kritikai kiadás alapján úgy tűnik, hogy nem ismert olyan kézirat, amelyben a *Monas*t kisbetűvel írják, ezért Janus *Monas*át én is végig nagybetűvel fogom írni.

okától ered, egészen a lélekig mindenütt egységes és mindig megőrzi az erő oszthatatlan folytonosságát.”

mascula dividuas admittere nescia partes
(mint hímnemű, képtelen arra, hogy felosztott részeket fogadjon be)

Az első két sor alapján Janus *Monas*át az egység ideájaként kell értenünk. Janus költői játéka úgy utal a macrobiusi *monas* képmásának is a „hermafroditaságára” (amely így tükrözi az Egy kétneműségét is), hogy a férfi jelentésű *masculust* nőneműként kezeli: *mascula*. Ugyanezt fordítva is megismétli a vers végén, ahol a nőnemű *dyast* mint nőt (*ceu femina*) „harciatlan nemnek” nevezi, amely viszont hímnemű: *imbellis sexus*. (Habár az eredeti görög *μονάς* főnév maga is nőnemű, mégis Janus tudatos költői játékát kell itt feltételeznünk, hiszen az utolsó sorban a nőnemű *dyasban* is meglévő férfi karakterre próbál utalni az „imbellem *sexum*” hímnemű kifejezéssel. Ha Janus nem akarta volna felhívni erre a figyelmet, akkor ezt a költői – már-már erőltetett – körülírást semmiképp sem igényelte volna a szöveg.)

A *Monas* oszthatatlanságának egy körmönfontabb megfogalmazásával találkozunk, amikor azt írja, hogy „nem képes felosztott részeket magába fogadni”. Emögött talán csupán verseléstechnikai megoldást kell látnunk, azonban feltűnő, hogy a hangsúly a *Monas* hímneműségén van, amely így nem az egység oszthatatlanságának görög matematikai axiómájára utal, hanem sokkal inkább a formaelv aktív princípiumára, amely – a női elv mindent befogadni képes passzivitásával szemben – nem képes részesülni semmiben sem.

non numerus, verum numeri pollentis origo
(nem szám, hanem a hatalommal [erővel] bíró szám eredete)

Janus egyértelműen Macrobiustól vette át azt is, hogy a *Monas* „nem szám, hanem a számok eredete”.⁹ Macrobiusszal ellentétben viszont – mint korábban láttuk – ez nem vonatkozhat az Egyre mint legfőbb istenségre, hanem csak az egység platonikus ideájára. Inkább általános elvről van szó, mint számról.

Ezzel az olvasattal találkozhatunk akár Arisztotelésznél is, aki a püthagoreus–platonikus tanokat kritikusan felidézve úgy fogalmaz, hogy a számok „az egyből és a meghatározatlan kettősségből (ἄορίστος δυάς) állnak”, amely szerint a *monas–dyas* elv generál minden természetes számot.¹⁰ Azonban hozzá kell tenni, hogy ez pusztán mate-

9 Ezzel kapcsolatban – az idézetten kívül – lásd még: MACROBIO, *i. m.*, 444 (2. 2. 8), 446 (2. 2. 12); valamint MARTIANUS CAPELLA, ed. FRANZ EYSENHARDT, Lipsiae, Teubner, 1866, 258 (7. 731): *seminarium omnium numerorum*; 265 (7. 745): *monas numerus non est*.

10 ARISTOTELÉS, *Metaphysica*, ford., komm. FERGE Gábor, Bp., Logos, 1992, (1081a14–15), (–1086a). Az aktív *monas* a passzív *dyasszal* „behatárolja” a természetes számokat osztással, szorzással, összeadással stb. Ezzel kapcsolatban olvasható még az 1085b4–7-ben: „Továbbá azt sem kísérlük meg megmagyarázni, hogy hogyan állhat a szám az egyből és a többségből; de akárhogy is fejezik ki magukat, ugyanazok a nehézségek adódnának, mint azoknál, akik a számot az egyből és a meghatározatlan kettősségből szár-

matikai elvként sehol sem fordul elő. Mindig keveredik egy absztraktabb, általánosabb érvényű metafizikai vagy ontológiai elvvel, amely analóg módon visszavezethető a matematikai számszerűség elvére.

Például Martianus Capella egyik forrása,¹¹ a neopüthagoreusként számon tartott matematikus, Nikomachosz alapvetően matematikai karaktert tulajdonít a *monas*nak, amelynek megvan az a képessége, hogy anélkül hozzon létre számokat, hogy ő maga megváltozna. Mindemellett viszont azt az arisztoteléliánus nézetet is osztja, hogy a *monas* potencialitásában magában hordozza az összes aktualitásában megjelenni képes számot, és emiatt a *monast* – rendező és létrehozó elvként – istennel, az értelemmel, a démiurgosszal is azonosította.¹²

A *pollens* kifejezést az *abundans* értelemben olvashatjuk ’bővelkedő’-nek is, amely a számosságra, a többi számra utalhat, azonban alapjelentésében ez mégis inkább valami hatalommal, erővel bírót jelent. (Ezért elsődleges jelentésében így fordítottam, miközben valószínű, hogy Janus a számok keletkezésére is utalt.) Török László hívta fel a figyelmet egy fontos Diogenész Laertiosz-szöveghelyre is, amely Aphrodisziaszi Alexandrosz egyik művéből Püthagoraszra hivatkozik. A görög szerző is a *monast* jelöli meg minden dolog eredetének (ἀρχὴ ἀπάντων). Ebből jött létre a meghatározatlan kettősség, amely a *monas*nak az anyaga (ὕλη). A *monas*ból és a meghatározatlan kettősségből származnak a számok, a számokból pontok, a pontokból vonalak, a vonalakból sík formák (ἐπίπεδα σχήματα), a sík formákból térbeli formák (στερεὰ σχήματα) és így tovább az elemekig, míg végül fel nem épül az egész lelkes kozmosz.¹³ Ez a szöveghely sem áll meg a számoknál, hanem egy sokkal tágabb, kozmogonikus értelmezését nyújtja a *monas*nak és a *dyas*nak.

haec dyadem geminata creet, quae prima secari / possit

(azzal, hogy megduplázódik, megteremt a dyast, amely elsőként képes osztódásra)

A vers negyedik sorával érkezünk el a *monas–dyas* tengely meghúzásáig. Itt jelenik meg a *monasszal* szembeállított *dyas*, amely nemcsak a platonikus olvasat széles tárházát kínálja fel, hanem nagyszerűen illeszkedik Janus *Ad animam suamjához* is.¹⁴

maztatják.” Ezzel kapcsolatban lásd John DILLON, *The Heirs of Plato: A Study of the Old Academy (347–274 BC)*, Oxford, Clarendon Press, 2005, 19–21.

11 William Harris STAHL, Richard JOHNSON, *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts*, New York–London, Columbia University Press, I, 1971, 58.

12 NICOMACHUS, *Theologoumena arithmeticae*, ed. V. de FALCO = [Iamblich] *theologoumena arithmeticae*, Leipzig, Teubner, 1922, 17–30.

13 DIOGENIS LAERTII *vitae philosophorum*, ed. H. S. LONG, Oxford, Clarendon Press, 1964, (8.25–29). A számokkal foglalkozó klasszikus értekezések nem állnak meg a kettes számnál, hanem tovább sorolják azokat tízig. A legfontosabb azonban az egységet jelképező egyes; az első páros szám: a kettes, valamint az első páratlan szám: a hármas. Ezek lesznek aztán minden későbbi szám kiindulópontjai. Lásd MARTIANUS CAPELLA, *i. m.*, 265 (7.745). CASSIODORUS, *De arithmetica*, cap. 4 = C., *Opera omnia*, Rotomagi, Antonii Dezallier, 1679, II, 584–586.

14 Lásd JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi, 2002, 141–221.

A *monas-dyas* fogalompár értelmezéstörténete azt mutatja, hogy – miközben eltolódnak a hangsúlyok – egyszerre van szó valamiképp számokról, princípiumokról és létszintekről, azonban mindhárom esetben inkább a fogalompárban megjelenő elvről van szó, amely a legkidolgozottabbban és legegységértelműbben abban a püthagoreus-platonikus princípiumelméletben jelenik meg, amelyet Platón halála után az Akadémia vezetőjeként tevékenykedő Szpeuszipposz dolgoz ki az „Egy” és a „meghatározatlan kettősség” két ellentétes metafizikai princípiumáról.¹⁵ Ugyanakkor Arisztotelész alapvetően a püthagoreusoknak tulajdonítja az ellentétek tíz princípiumát, amely minden létező alapja. Szerinte az egyik ilyen ellentétpár az „egy” és a „sokaság” volt.¹⁶ A „kettősség” vagy „sokaság” princípiuma lenne felelős a létezés végtelen megosztottságáért és a létezők végtelen sokaságáért, míg ezzel ellentétben az Egy szabja meg a határokat, és így megteremt a különbözőségben is azonos egységet (egységeket).¹⁷ Az egyhez és a kettősséghez kapcsolható egyik princípiumpár pedig a férfi (hím) és nő (nőstény), amely Janus versében is a *monas-dyason* kívüli leghangsúlyosabb fogalompár.¹⁸

A *Timaios* 50c–d alapján az „Apát” az Egyhez és az ideák világához, míg az „Anyát” a sokasághoz (kettősség) és az anyagi világhoz kapcsolta a későbbi hagyomány. A platonikusok számára a formákkal megtermékenyítő világlélek mint *Monas* aktivitása miatt hímnemű, míg a passzív, befogadó anyag hagyományosan (még etimológiailag is) az 'anya' szóhoz kapcsolódva nőnemű.¹⁹ Ennyiben Janus a platonikusokat követi, amikor a *Monast* hímneműnek és a *dyast* nőneműnek nevezi.

15 Habár Szpeuszipposz a 'kettősség' helyett a *pléthosz*, 'sokaság' fogalmát használja.

16 ARISTOTELÉS, *i. m.*, (986a22–986b8). Kirk, Raven és Schofield szerint ez a tíz princípium nem eredeti püthagoreus gondolat. G. S. KIRK, J. E. RAVEN, M. SCHOFIELD, *A preszókratikus filozófusok*, ford. CZISZTER Kálmán, STEIGER Kornél, Bp., Atlantisz, 1998, 483–485.

17 A princípiumelmélettel kapcsolatban lásd DILLON, *i. m.*, 40–64; Giovanni REALE, *Storia della filosofia antica*, II, *Platone e Aristotele*, Milano, Vita e Pensiero, 1988, 102–122.

18 Arisztotelész már felhívta a figyelmet (Platón kapcsán) a következő apóriára: ha megkettőződik az oszthatatlan egység, akkor a kettő oszthatatlan egységnek is egységnek – vagyis egynek – kéne maradnia, miközben már kettő. Vajon ilyenkor a *monas* vagy a *dyas* ideájából részesül az „összeg”? Vö. *Metafizika*, *i. m.*, (1039a, 1081a–1084b). Ezzel kapcsolatban lásd Platón *Phaidónját* (101c–d). Később Plótinosz is találunk erre valami megoldást. Az 5. 5. 4-ben a *monas* kifejezést szinonimaként használja a *henasszal* és megkülönbözteti az egytől (ἓν), amely nem úgy alakul át kettővé, hogy közben maga az egység eltűnne, és nem is úgy, hogy feldarabolódik (κερματίζω). Plótinosz „megoldása” azt sugallja, hogy míg a *monas*ból mint egységből részesülhet a *dyas* mint megosztottság, addig a *dyas*ból nem részesülhet a *monas*. Plótinosz azért azt is hozzáteszi, hogy a két egység „nem ugyanolyan módon” egység, mint az eredeti egység, amelyből valamiképp létrejött. Arisztotelész szerint a platonikusok egységként képzelik el a számokat. De épp emiatt nem vethető a szemükre, hogy ezt a számokkal a végtelenségig tovább lehet játszani („ $2 \times 2 = 4$ ”, ahol a 2 lenne az egység és a 4 a kettősség, ami valamiképp mégis csak egység lesz, hogy aztán a „ $4 \times 4 = 16$ ”-tal folytatódjon). Ez tulajdonképpen a világ modellje, vagy képlete, amelyben a *monas* és *dyas* nem szám, hanem az egység–megosztottság dinamikus, aktív–passzív princípiuma.

19 Meg kell jegyezni, hogy ebben az értelemben Platónnál csak a *Phaidónban* (101c) szerepel a *monas* vagy a *dyas* szó, s inkább a későbbi platonikus hagyományban jelenik majd meg ez az értelmezés. Lásd pl. SYRIANUS, *Syriani in metaphysica commentaria*, ed. Wilhelm KROLL = *Commentaria in Aristotelem Graeca*, VI/1, Berlin, Reimer, 1902, (11. 28–31); PLATÓN, *Timaios* (50c–d). Proklosz a *monast* a platóni értelemben vett atyával (πατήρ), a *dyast* az anyával (μήτηρ) hozza összefüggésbe. PROCLO, *Teologia platonica*, tr., ed. Michele ABBATE, Milano, Bompiani, 2005, 178–179 (1.122).

(Épp ezért feltételezem, hogy nemcsak a Macrobius-szöveg dolgozott Janusban, amikor leírta ezt, hiszen a *Scipio álmában* egyszerre hím- és nőnemű *monas*ról olvashatunk.) A Janus-vers *dyasa* – miközben ’kettes’ jelentése is van – a platonikus anyagi princípiumra mint számosságra utal.²⁰ Janus ennek tömör megfogalmazásával találkozhatott még Calcidius *Timaiosz-kommentárjában* is,²¹ aki a platonikus Numénioszra mint püthagoreusra hivatkozik. Igaz, a Calcidius-szöveg szerint Püthagorasz istent nem *monas*nak, hanem *singularitas*nak nevezi, s az anyagra is a *duitas* kifejezést használja a *dyas* helyett.²²

Habár nem állíthatom biztosan, hogy Janus olvasta a *Metafizikát*, azonban nagy eséllyel megtehetette, így aztán ezt is érdemes felütni.²³ A könyv egyik fejezetében gúnyosan kritizálja Arisztotelész az általa püthagoreusnak hívott princípiumelméletet, amelyet így foglal össze (986a22–26):²⁴

Ugyanezen iskola más tagjai azt mondták, hogy tíz princípium van, amelyeket egy oszloppárba rendeztek: határ és határtalan, páratlan és páros, egy és sok, jobb és bal, hím és nőstény, nyugvó és mozgó, egyenes és görbe, fény és sötét, jó és rossz, négyzet és téglalap.

Az idézetből kiderül, hogy az egy (ἕν) a hímmel (ἄρρεν), míg a sok (πλήθος) a nősténnyel (θηλυ) van egy oszlopban. Egy kicsit később Arisztotelész azt állítja (987b19–988a13), hogy Platón az eggyel szembeni elvként a kettősséget (δύαζ) tette meg, ami az „alapul szolgáló anyagra” utal. Így hát a sokaság helyett a kettősség egy oszlopba kerül a nősténnyel.²⁵

Az idézetben a legfontosabb eltérés Janus verséhez képest az, hogy Arisztotelész a *monas* helyett a *hen* szót használja. Ez azonban nem lehet döntő különbség, hiszen a fenti idézetben maga Macrobius is szinonimaként használja a *monas* és az *una* szót.

20 Lásd ARISTOTELÉS, *i. m.*, (987b18–988a7) és 987b26 lábjegyzet: 575.

21 Lásd pl. a corvinaként számon tartott CHALCIDIUS, *Altiuidi de immortalitate animae liber*, Bp., OSZK Kt. Cod. Lat. 418.

22 CALCIDIO, *Commentario al «Timeo» di Platone*, tr., ed. Claudio MORESCHINI, Milano, Bompiani, 2003, 594–597 (195). Ehhez lásd: NUMÉNIOSZ, *Töredékek*, ford. BENE László, SZEGEDI Nóra = *Középső platonizmus*, Bp., Osiris, 2005, 177–255.

23 Habár Janus nagyszerűen tudott görögül, és így eredetiben is olvashatta Arisztotelészt, azonban a *Metafizikának* több latin fordítása is létezett már a 15. században. Ezzel kapcsolatban lásd Marta BORGO, *Latin Medieval Translations of Aristotle's Metaphysics = A Companion to the Latin Medieval Commentaries on Aristotle's Metaphysics*, eds. Fabrizio AMERINI, Gabriele GALLUZZO, Leiden, Brill, 2013, 19–57.

24 KIRK–RAVEN–SCHOFIELD, *i. m.*, 483–485.

25 Ugyanakkor Arisztotelész szerint Platónnak nincs igaza, mert épp fordítva kellett volna a fogalmakat használnia, vagyis nő az Egy és férfi a sokaság (*uo.*, 988a1–7): „Különben is, történetesen éppen ellenkezőleg áll a dolog: így ugyanis nem ésszerű. Ők ugyanis sok dolgot állítanak elő <ugyanabból> az anyagból, míg a forma csak egyszer hoz létre valamit, holott nyilvánvaló, hogy egy anyagból egy asztal lesz, míg az, aki a formát ráviszi, bár csak egy, sok asztalt készít. Éppígy viszonyul a hím is a nőstényhez; mert az utóbbi egy közösüléssel megtermékenyülhet, míg a hím sokat megtermékenyíthet; márpedig ezek az esetek azon <első> elvek utánzatai.” A „nagy és kicsi”, „egy és kettő” fogalmáról, és az ezzel kapcsolatos princípiumelméletéről lásd: DILLON, *i. m.*, 16–64 (különösen 18–20); REALE, *i. m.*, 102–122.

Arisztotelész kritikus értelmezése a platonikus olvasat felé tolja el a princípiumelméletet, s ez alapján az egy(ség)–kettősség, hím–nőstény fogalompárok is igazodnak a Janus-vers értelméhez. Habár Arisztotelész itt félremagyarázza Platón elméletét, egyértelmű a mögötte meghúzódó platonikus nézőpont, amely a materiális okot az anyához, vagyis a kettősséghez, az aktív okot pedig az apához, vagyis az egyhez hasonlítja.

Plutarkhosz *Moraliájában* is találkozhatott Janus a kettősséggel mint anyával és az eggyel mint apával. A *De animae procreatione in Timaeo* egyik helyén (1012D–1012E) a következőt olvashatjuk:

Az előbbieket szerint ugyanis [Xenokratész követői]²⁶ az oszthatatlan és az osztható lét vegyülése nem jelent mást, mint a szám létrejöttét: hiszen az egy az, ami oszthatatlan, a sok ellenben osztható, márpedig éppen ezekből keletkezik a szám oly módon, hogy az határt szab a sokaságnak, illetve határt visz a határtalanba, amelyet ők meghatározatlan kettősségnek is neveznek. (Zaratas, Pythagoras mestere is ez utóbbit nevezte a szám anyjának, az egyet [hen] pedig az apjának; ezért van az is, hogy szerinte a számok közül azok a kiválóbbak, amelyek az egységre [monas] hasonlítanak.)²⁷

A Janus-vers negyedik sorát a *Monas* megduplázódásaként és nem párossá válásaként érttem (*geminata*), mert ha a kettést párosnak is gondoljuk, a versből – mint korábban említettem – hiányzik a hármas szám, amely viszont az első páratlan szám lenne.²⁸

26 Habár nem valószínű, hogy Janus találkozott volna Xenokratész megmaradt szövegeivel, azonban a 213. töredékben ismét a Janus-vers platonikus olvasatát megerősítő részbe botlunk, amely a *monas* és a *dias* istenségéről ír. A *monas* az elsődleges isten: hímnemű, apa, az ég királya, Zeusz, páratlan [szám] és a *nus*. A *dias*: nőnemű, az istenek anyja, az ég alatti világ ura, a mindenség lelke. XENOCRATES, *Testimonia, doctrina et fragmenta* = SENOCRATE-ERMODORO, *Frammenti*, ed. M. I. PARENTE, Napoli, Bibliopolis, 1982, (213).

27 PLUTARCHOS, *A lélek keletkezése a Timaios szerint*, ford. BETEGH Gábor, BÖRÖCZKI Tamás = *Középső platonizmus, i. m.*, 93–137. Ugyanitt érdemes megemlíteni Plutarkhosz *De defectu oraculorum*át is. A 428E8–429D3-ban az olvasható, hogy minden dolog két első és legfőbb princípiuma az egy (*hen*) és a meghatározatlan kettősség (*aoristos dias*). Ez utóbbit végtelenségnek (*apeiria*) is nevezik és minden formátlanságnak (*amorphia*), valamint rendtelenségnek (*ataxia*) a forrása. Ezzel ellentétben az egy határt szab (*horizó*) a végtelenség ürességének (*kenos*) és formát (*emmorphos*) hoz létre benne. Az egy vágja ki, határolja körül (*apotemnó*) a meghatározatlan végtelenségből mint sokaságból az anyagi formát. A számokat az egy a sokaság határainak (a sokaságon belüli határok?) kijelölésével (*horizó*) hozza létre. PLUTARCHI *moralia*, ed. W. SIEVEKING, Leipzig, Teubner, 1929, III, 59–122. Egy másik művében, a *De garrulitatē*ben Plutarkhosz a fecsegésről ír, ahol a fecsegő ember kimondott szavaival kapcsolatban említi a *monas* és *dias* metaforákat (507A). Habár tréfának tűnik, mégis a metafizikai *monas* és *dias* analógiájára ír. Ha továbbadja valaki a saját történetét, akkor az megsokszorozódik és mendemondává (*φήμις*) alakul. Így lesz a titokból közzsájon forgó fecsegés. Az önmagába zárt történetet a *monas*hoz hasonlítja, míg az elmondott és megsokszorozódva átalakult történetet, a pletykát a *dyas*hoz. PLUTARCHI *moralia*, ed. M. POHLENZ, Leipzig, Teubner, 1929, III, 279–311.

28 Iamblikhosz tanára, Anatolius Laodicensis, a püthagoraszi számokról szóló művének két külön fejezetében is foglalkozik a *monas*szal és a *dyas*szal. A *monas dyas*szá változását ő is az első megduplázódásaként (*διπλασιασμός*) írja le. Érdekes, hogy a számok *arché*jaként a *dyas*t határozza meg és nem a *monas*t, ami talán azzal magyarázható, hogy ő is a kettést gondolja a számsor első tagjának. Miköz-

Az igaz, hogy Macrobius a *Timaios*szal kapcsolatban (főleg 35b–36b) arról is ír, hogy a páratlan szám hímnemű és a páros szám nőnemű: „A páratlan számot hímneműnek, a párosat nőneműnek mondjuk, sőt a matematikusok a páratlant az atya, a párosat az anya névvel tisztelik meg.”²⁹ Ez alapján a páratlan szám mint hímnemű, oszthatatlan, és a páros szám mint nőnemű, osztható. Később azonban azt is hozzáteszi, hogy az első két szám a kettes és a hármas.³⁰ Az egyes még nem szám, hanem maga az egység, amely egyesít minden mást. Így pedig nem vonatkozhat az egyre sem az, hogy páratlan, sem az, hogy hímnemű. A Janus-vers férfi *Monas*ára ez nem adhat magyarázatot, hiszen a *Monas* nemhogy nem páratlan, de még csak nem is szám, így aztán ezek alapján hímnemet sem rendelhetnénk hozzá.³¹

Az alábbi idézetben Macrobius – Platón *Timaios*szára hivatkozva – azt a gondolatot foglalja össze, amely szerint az oszthatatlan lélek mint *monas* a testet öltés után egységként tartja össze az osztható testi formát mint *dyas*t, és a lélek testet öltésének folyamatát a *monas* pontjából létrejövő *dyas* vonalához hasonlítja. (Ezzel a képpel találkozhatunk a fent említett Diogenész Laertiosz-szövegben is, habár ő nem az inkarnációval kapcsolatban említi.)³² A lélek testetöltésének antik platonikus elméletét talán nem csak az *Ad animam suam*ban kereshetjük Janusnál, hanem – kevésbé lírai változatában – a *De monade et dyade, numeris*ben is. A *Scipio álmában* olvashatjuk a következőket is:

Innen tehát, vagyis az állatöv és a Tejút találkozásának határpontjáról ereszkedik le a lélek, s lecsordultában a gömbből, az egyedüli isteni formából kúppá nyúlik, úgy, ahogy a pontból vonal születik, és ezzel az oszthatatlanságból kiterjedés keletkezik; és itt saját pontjából, amely a *monas*, a *dyasba* megy át; ez az első kiterjedés. Lényegében ez az, amit Platón a *Timaios*ban „egyszerre oszthatatlannak és oszthatónak” nevez, amikor a világlélek megalkotását adja elő.³³

ben alapvetően számokról beszél, a *monas*t mégis a platonikus Egyhez, a felfogható istenhez (νοητός θεός), a magábanvaló jóhoz (αὐτοαγαθός), a magábanvaló széphez (αὐτοκαλός), a nem-keletkezőhöz (ἀγέννητος) hasonlítja (εἰκόζω). ANATOLIUS *sur les dix premiers nombres*, éd. Johan L. HEIBERG, Macon, Protat, 1901, (5. 19–22), (6. 18–19).

29 MACROBIO, *i. m.*, (1. 6. 1–2): „Nam impar numerus mas et par femina vocatur, item arithmetici imparem patris et parem matris appellatione venerantur.”

30 *Uo.*, (1. 6. 18): „Ex his dyas quia post monada prima est, primus est numerus.” (Ezek közül a *monas* után a *dyas* az első, [és így ez] az első szám.)

31 Lásd még *uo.*, 444 (2. 2. 9), 448 (2. 2. 17); MARTIANUS CAPELLA, *i. m.*, 265 (7. 743–745).

32 Ezzel a Janus-kortárs Ficino *Philéosz-kommentárjában* (397^v) is találkozhatunk. A „mi az, hogy tíz?” kérdésre azt válaszolja, hogy „a *monas* megisméltése tizszer”. (Martianus Capella ebben az értelemben a számot „monászkupacnak” is nevezi: *numerus est congregatio monadum*, 7. 743). Tehát minden szám a *monas* valahányszor való megisméltése. Így a *monas* a számoknak olyan, mint a pillanat az időnek vagy a pont a vonalnak. Ficino úgy fogalmaz, hogy a *monas* az örökkévaló jelen pillanatnyi pontja, ahonnan mindentudó kilátás nyílik a tovasiető pillanatokból felépülő idő vonalára, ahogy a mozgó vonal pontjaira is egy mozdulatlan centrumból. Isten és a különböző létszinteken tükröződő árnyképek metaforájaként használja a *monas*t és a belőle táplálkozó számokat. Így aztán az oszthatatlan és így mérhetetlen egyes szám a matematika, míg a pont a geometria univerzumában lesz magának Istennek a képmása.

33 MACROBIO, *i. m.*, (1. 12. 5–6): „Illinc ergo id est a confinio quo se zodiacus lacteusque contingunt, anima

Egy korábbi szakaszban is találkozhatunk ezzel. Habár itt Macrobius a dyast intelligibilis testként határozza meg, ami a szellemet befogadni képes intelligibilis anyagként értendő:

Közülük [a számok közül] a *dyas* az első szám, mivel a *monas* után az első. Ez elsőként csordul le ama mindenható egyedülvalóból az értelmi test vonalába.³⁴

Egy későbbi helyen Macrobius a platóni világlélek megalkotásánál vett első részt *monas*nak, a második részt – mint ennek megduplázódását – a kettes számnak nevezi.³⁵ Platón a *Timaiosz* 35b–36c-ben egy számsor alapján „hangolja fel” a lelket, miközben meghatározott arányszámok alapján létrehozza a harmóniát. Ez az erő, a harmóniában tükröződő számok ereje tartja fenn a világot, választ el formát a formától, rendezi minőségekké és mennyiségekké az elemeket. Janus *numeri pollentes* kifejezése is jól illeszkedik a platonikus gondolathoz. Így a vers *dyasa* a testet öltés feltételeként értelmezett anyagi elv, amely nélkül nem oszlana részekre és nem szerveződne testekké az anyag, és amely nélkül a lélek inkarnációja sem lenne lehetséges.

Ez az olvasat azért sem légből kapott, mert Janus versével kapcsolatban már Török László felhívta a figyelmet Martianus Capellára, akinél több helyen is találkozhatunk a fenti platonikus értelmezéssel. A 7.732-ben azt olvashatjuk, hogy a *dyas* a vélekedéseken alapuló testi természet (*opinabilis corporatio*), a legelső mozgás bizonyítéka (*primi motus probamentum*)³⁶ és az elemek anyja (*mater elementorum*). A 9.922-ben pedig még egyértelműbb az áthallás. Itt Martianus arról ír, hogy a fény első megjelenési formájaként az intellektuális *monas* vezeti a kiáramló lelkeket földi lakhelyükre.³⁷

descendens a tereti, quae sola forma divina est, in conum defluendo producitur, sicut a puncto nascitur linea et in longum ex individuo procedit; ibique a puncto suo, quod est monas, venit in dyadem, quae est prima protractio. Et haec est essentia quam individuum eandemque dividuum Plati Timaeo cum mundanae animae fabrica loqueretur expressit.” A magyar fordítás Jankovits László munkája. – Érdeemes felfigyelnünk a *Timaiosz*-utalásra (35a). Az ellentétes princípiumokra utaló *ameristos–meristos* kifejezéseket *individuum–dividuus*szal fordítja Macrobius.

34 MACROBIO, *i. m.*, (1. 6. 18): „Ex his dyas, quia post monada prima est, primus est numerus. Haec ab illa omnipotentia solitaria in corporis intelligibilis lineam prima defluxit [...]” Jankovits László fordítása.

35 *Uo.*, (2. 2. 16): „Haec Platonis verba ita a non nullis excepta sunt ut primam partem monada crederent; secundam, quam dixi duplam prioris, dualem numerum esse confiderent [...]”

36 Lásd még: (7. 737), (7. 740).

37 „[...] sed quum illa monas intellectualisque lucis prima formatio animas fontibus emanantes in terrarum habitacula rigaret [...]” Ezzel a képpel kapcsolatban nemcsak nekem jutott eszembe a *Timaiosz* lélekhangolása, hanem az általam használt egyik Martianus Capella-kiadás szerkesztőjének is. MARTIANI Minei Felicis CAPELLAE, *Afri Carthaginiensis, de nuptiis Philologiae et Mercurii et de septem artibus liberalibus libri novem*, ed. Ulrich Friedrich KOPP et al., Francofurti ad Moenum, Franciscus Varrentrapp, 1836, 148: láb. ὁμαλῶν, 715: láb. *animas*.

et imbellem referat, ceu femina, sexum
(és mint nő a harciatlan nemre utal)

Az utolsó sor megerősíti azt az olvasatot, amely a nőként meghatározott *dyas*ban magát az anyagi elvet feltételezi, és nem pusztán a kettős számot. Az *imbellis* (mint harcra alkalmatlan) jelző használata is a passzivitás értelmet erősíti, amely hagyományosan – az aktív formával szembeállítva – az anyag sajátja. Az anyag kénytelen megadni magát az őt folyamatosan ostromló léleknek, formának, vagyis a *monas*nak, amely oszthatatlansága és egysége miatt nem fogadhat magába semmit, viszont képes megteremteni az oszthatóságot, a kettősséget, vagyis a sokaságot. Macrobius az Istennel azonosítható *monast* egyszerre hím- és nőneműnek mondja, Janus viszont ennek az Istennek a „legelső képmásáról” ír, amelyet szintén *monas*nak nevez és férfinak. Ez a „legelső képmás” mint az Egy hímnemű aspektusának a képmása hozza létre a *dyast*, amely viszont az Egy nőnemű aspektusának lesz a képmása. Ebben a két képmásban tükröződik az egyszerre férfi és nő Egy, és talán erre a hímnősségre utal Janus tudatos játéka is a *monas*, *dias* szavak grammatikai nemével, mert miközben kihangsúlyozza a *monas* férfi- és a *dias* női elvét, mindkettőnél szembe is állítja azt valamiképp a grammatikai hím- és nőnemmével, amelyekre így fel is hívja a figyelmet. Tehát Macrobius alapján Janus versében a „hímnős” Egynek (mint *monas*nak) a legelső képmása az a *monas*, amely alapvetően aktív és férfi, miközben grammatikai nőneme visszautal a minta női aspektusára is, míg a második képmása az a *dias*, vagyis kettősség, amely alapvetően passzív és női, miközben a „harciatlan nem” kifejezés grammatikailag hímnemű és az Egy mint minta férfi aspektusára utal vissza.

Elemzésemet egyrészt a pusztán püthagoreusnak nevezett olvasattal szembeni aggályaim, másrészt pedig a Janus-vers *Monas*ával kapcsolatban felmerülő macrobiusi szöveg helytől való feltűnő eltérés sarkallta. A püthagoreus olvasatot nem elvetni szerettem volna, hanem – épp a püthagoreus–platonikus hagyomány kibogozhatatlan összefonódása miatt – inkább egy ezzel szorosan összefüggő, de a *Timaios*ra épülő platonikus értelmezést szerettem volna felvázolni. Kételyeim pedig azért merültek fel Macrobiusszal kapcsolatban, mert Janus egyértelműen a legfőbb istenség legelső képmásáról ír mint *Monas*ról. Ez a *Monas* – Macrobius hímnős *monas*ával ellentétben – nemcsak hímnemű, hanem egy „ontológiai szinttel” lejjebb is csúszott. Janus *Monas*át viszont mégsem nevezhetjük a hagyományos neoplatonikus ontológiai rendszer *mens*ének vagy *anim*ájának. Ugyanakkor ellentmondásosnak tűnik az is, hogy Janus a „számok eredetének” nevezi *Monas*át, miközben Macrobius az egy „ontológiai szinttel” feljebb lévő Egyet nevezi így. A *dias* hangsúlyos és árulkodó jelenléte miatt – a forma és az anyag elvén – keresztül egy olyan tágabb értelmezés lehetőségét vettem fel, amelybe a kozmosz keletkezésének, az anyagi világ létrejöttének és a lélek testet öltésének hagyományos olvasata is belefér. Azt persze nem merem kijelenteni, hogy Janus biztosan olvasta a megidézett szövegeket, azonban tudomásom szerint mindegyikkel találkozhatott akár még tanulmányi éveit alatt is. Ha pedig mindezek ellenére többet láttam epigrammájában, mint amit költőnk valaha is remélt, hadd reménykedjek most utólagos megbocsátásában: „Quod si quid istic non satis comptum leges, veniam juventae gratia vati dabis.”

NÉMETH S. KATALIN

Zvonarics és Békesi – két ismeretlen peregrinus

Az album amicorumok nemzetközi adatbázisa (*Repertorium Alborum Amicorum*; RAA) a magyar művelődéstörténet kutatói számára sok meglepetést tartogat. A tudatos keresgélés mellett ugyanis néha egy-egy téves azonosítás nyomozásra készíti az olvasót, és a mozaikszerű adatokból újabb kapcsolattörténeti információk állnak össze.

Korábbi publikációnk¹ kapcsán, véletlenül bukkantunk Seifrid von Gall zu Gallenstein vaskos emlékkönyvére² és annak magyar vonatkozásaira. Az albumtulajdonos személyéről kevés az információ, emlékkönyve többnyire délnémet városokban rögzített bejegyzéseket tartalmaz. A már 1388-ban a grófi család birtokában említett stájerországi (Laibach melletti) Gallenstein kastély leszármazottainak részletes felsorolása megtalálható Zedler hatalmas lexikonában, azonban Adam Seifridről csak felesége, Potentiana Reuschkin von Biberbach neve ismeretes.³ Album amicorumának első bejegyzése 1596-ból származik, az utolsó 1635-ből, tehát a tulajdonos nem csupán felsőbb iskolai tanulmányai alatt gyűjtötte az aláírásokat. Az albumadatbázis életrajzi adatként laibachi exulánsként nevezi meg, aki később mint württembergi udvari bírósági assessor és mint freudenstadti Vogtherr tevékenykedett. A Württembergische Landesbibliothekban található emlékkönyvében a bejegyzések Tübingen, Laibach, Strassburg, Stuttgart, Gurkfeld, Freudenstadt, Oberkirch, Lützelstein és Christophstal városokból származnak.⁴

Seifrid Gall zu Gallenstein albumában az adatbázis szerint a 324 bejegyzés között két magyar személy bejegyzése is fennmaradt. Miután az adatbázis csak az általa azonosítandónak vélt személy nevét adja meg, érdeklődéssel olvastuk, hogy a nevezett emlékkönyvben Zvonarics György és Bekesi Kaspar neve is megtalálható. Kaspar Bekesi 1600. március 9-én, Zvonarics György pedig 1600. március 11-én jegyezte be a nevét az albumba, Zvonaricsnál tartózkodási helyként Tübingen van megadva. A két magyar bejegyző neve mindenképpen figyelemre méltó lett volna, de az érdeklődést leginkább az váltotta ki, hogy Zvonarics György életrajzi adatai nem illenek a bejegyzéshez,

* A szerző az MTA ITI nyugalmazott főmunkatársa.

1 NÉMETH S. Katalin, *Német utazó – magyar bibliával*, ItK, 118(2014), 661–669.

2 Sigle 1596_gall

3 Johann Heinrich ZEDLER, *Grosses Vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste*, Leipzig, 1732–1754, 10, 85. hasáb.

4 Az album leírása: Ingeborg KREKLER, *Die Autographensammlung des Stuttgarter Konsistorialdirektors Friedrich Wilhelm Fromman (1707–1787)*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1992, Nr. 60; Uő, *Die Handschriften der Württembergischen Landesbibliothek*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1999.

ugyanis ő 1600-ban (?) született Sárváron, és csak 1620-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre; halálozási dátuma is bizonytalan (1640 körül). A korban elhelyezhető Beke-si (Békési, Bekes) Gáspárról eddig nem tudunk, természetesen nem keverendő össze a politikai Bekes Gáspárral (1520–1579).

Miután megrendeltük a két albumbejegyzés másolatát, más irányba is nyomozni kezdtünk. Munkánkban nagy segítségünkre volt Keserű Bálint és Font Zsuzsa, valamint Latzkovits Miklós. Keserű Bálint ugyanis Újfalvi Imréről szóló tanulmányában megemlíti, hogy 1592-ben Békési Gáspár Lőcsén bejegyzést írt Újfalvi naplójába.⁵ Többek között éppen ez a tanulmány adta a kiindulópontot Latzkovits Miklós magyar vonatkozású albumokat feldolgozó adatbázisának szerkesztéséhez, amely az OTKA támogatásával az utóbbi évek egyik leggyakrabban használt magyar filológiai adatbázisa lett.⁶ Jóllehet Latzkovits internetes adattárában még nem szerepel Gall von Gallenstein albuma, azonban segítségével hozzájutottunk az említett két magyar diák másik albumbejegyzéséhez.

A két emlékkönyvoldal egy Wolfenbüttelben található albumból származik, és részben az internetről, részben a Herzog August Bibliothek egyik, új gyarapodásokat bemutató publikációjából korábban magunk is ismertük. A Wolfenbütteler Bibliotheks-Informationen című tájékoztató füzet 2009. évi számában Christian Heitzmann beszámol az előző év kéziratgyarapodásairól, köztük Johannes von Bassen emlékkönyvéről.⁷ Az emlékkönyvet a Ketterer aukciósház hamburgi árverésén 10 200 euróért vásárolta meg a Curt Mast Jägermeister Stiftung, s tartós letétbe helyezte a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek kéziratárában.

Az album tulajdonosa, az ifjú nemes Johannes von Bassen 1595 és 1609 között gyűjtögette akvarellekkel díszített albumába ismerősei bejegyzéseit. A wolfenbütteli könyvtárnak különleges érdeke fűződött az album megszerzéséhez, ugyanis megtalálható benne az egyedülálló könyvgyűjtemény alapítójának, az ifjabb August hercegnek (1579–1666), 1598-ból származó bejegyzése, aki strassburgi tanulmányai idején híressé vált jelmondatát („Alles mit Bedacht”) és címeres pecsétjét helyezte el az albumban. August herceg ugyan keveset látogatta az egyetemi órákat, azonban Tübingenben kezdett és világhírű könyvtárának alapjait megvető könyvgyűjtését itt is folytatta.⁸ A Ketterer Kunst elérhető tételeit bemutató honlap részletes leírást ad a kéziratról, de a bejegyzők névsorából csak szemezget. Így felsorolja – ki tudja, miért – Kaspar Bekheß nevét, de nem említi többek között Zvonaricsot sem.⁹ Christian Heitzmann viszont az idézett cikkhez nem August herceg bejegyzését használta illusztrációként, hanem egy akvarellt, amely

5 KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 9(1969), 3–46. A naplóbejegyzés lap-számai: 127a, 127b.

6 LATZKOVITS Miklós, *Inscriptiones Alborum Amicorum* (IAA); www.iaa.u-szeged.hu.

7 Christian HEITZMANN, *Bedeutende Neuerwerbungen von Handschriften und Autographen*, Wolfenbütteler Bibliotheks-Informationen, 2009, 72. Az emlékkönyv kéziratári jelzete: Cod. Guelf.65. Noviss. 12°

8 August herceg híres album amicorum a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek egyik büszkesége; a gazdagon illusztrált emlékkönyv dekoratív oldalairól képeslap is készült.

9 www.kettererkunst.de

Justitiát ábrázolja korabeli viseletbe öltöztetve. A szintén 1598-ban keletkezett rajz és beírás pedig nem mástól származik, mint Gregorius Zuonaricz Sarvariensis Pannoniustól, azaz Zvonarics Gergelytől. Számunkra különösen érdekes, hogy a Justitiát kétoldalt övező bejegyzések három nyelven, németül, magyarul és latinul íródtak. A nőalak fölött az 1598-as évszám olvasható, baloldalt a következő szöveg:

Lieb Vnnd Leid / ist meins Summer / Vnnd Winter / theil. Hidgied / hanem hized akar /
kj legi uakari / kj.

Az oldal jobb sarkában a latin ajánlás:

Benevolentiae et / memoriae causa / scripsi ARGENTI / NAE 27 Júnj. Anno / ut supra.

Az album leírásában szerepel Zvonarics útitársának, Kaspar Bekheßnek a bejegyzése és nemesi címere is, akiről jó okunk van feltételezni, hogy azonos a württembergi emlékkönyvben keresett Békesi Gáspárral. A bejegyző itt Cicero *De officiis* [...] című művéből idéz 1598. augusztus 27-én „zum freundlich, bruderlich und ewig gedechtnuss”:

Non solum nobis nati sumus, sed ortus nostri partem sibi vindicat patria, partem
parentes: partem amici.

A német és latin ajánlás mellett a bejegyzés érdekessége a címer bal oldalán látható, eddig beazonosíthatatlan rejtjelezett vagy ismeretlen nyelvű beírás, továbbá maga a címer is, amelynek ugyancsak nem bukkantunk nyomára.¹⁰

A másik albumbejegyzőről több információnk van, különösen azután, hogy egyértelművé vált: a latin Gregoriust az RAA adatbázis a magyar György névvel azonosította (megelőlegezve ezzel *A kőszívű ember fiai* tragikus névtévesztését). Az RAA szerkesztői nyilván azért is Zvonarics Györgyöt adták meg a bejegyzés szerzőjének, mert róla legalább lehetett adatot találni. Zvonarics Gergely valóban alig szerepel a magyar szakirodalomban, mivel nem publikált, s eddigi ismereteink szerint említésre méltó történeti szerepe sem volt, nem említi a nevét Wix Györgyné több mint ezeroldalas névjegyzéke¹¹ és a könyvészeti szakirodalom sem. Ugyanakkor származására vonatkozóan éppen Klaniczay Tibor említi mint olyan személyt, aki pannoniai nemzetiségű, de horvát eredetű. Klaniczay idézi Martinus Crusius naplóját, aki 1597. március 5-én feljegyezi, hogy vendége volt: „Gregorius Schwonaritsch Scharwariensis, Pannonius natione, Croata genere”.¹² Martin Crusius, a tübingeni egyetem kiváló graecista pro-

10 A címer nem azonos a marosvásárhelyi Békesy családnak 1610-ben adományozott nemesi címerrel, vö. SZEKERES Attila István, *Litterae armales: Címeres nemeslevelek Románia Országos Levéltárának Kovászna megyei fiókjában*, Sepsiszentgyörgy, 2013, 11–12.

11 WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők, I, A kezdetektől 1700-ig* (RMSZ), szerk., bef. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK, 2008.

12 *Diarium Martin Crusii*, I, Tübingen, 1927, 290. Idézi: KLANICZAY Tibor, *Hungária és Pannónia a reneszánsz korban*, ItK, 91–92(1987–1988), 17.

fesszora nem szűkölködött tanítványokban, annyian voltak kíváncsiak az előadásaira, hogy a külföldi hallgatók számára külön előadótermet is kellett az egyetemnek építtetnie. Érdekes tehát, ahogy a több száz hallgató között a kettős származású Zvonaricsot is megemlítette Diariumában. Zvonarics Gergely származásán túl a bejegyzés azért is értékes forrás, mert azt bizonyítja, hogy Zvonarics három évig Tübingenben volt, hiszen a cikkünk elején idézett albumbejegyzés 1600-as keltezésű.

A sárvári Zvonarics családnak számos tagja ismert, de Gergelyről alig van adat. Ugyanakkor a család II. Rudolf által kibocsátott címeres levele megtalálható az Nemzeti Levéltárban, amelyet Zvonarics Gergely és testvérei, Mihály és Imre, valamint Mihály fiai István és György részére adtak ki 1602. szeptember 29-én,¹³ tehát már azután, hogy Zvonarics Gergely visszatért Németországból. A magyar egyháztörténetben leginkább Payr Sándor foglalkozik a Zvonarics családdal. Zvonarics Mihály püspök negyedik fiaként említi Zvonarics Gergelyt, aki Hegyfalun kapott birtokot.¹⁴ A népes Zvonarics família történetébe azonban itt tévedés csúszott. A horvát eredetű család feje vargamesterként szolgált a Nádasdyaknál, az ő fia volt Gergely, aki Mihálynak (1570–1625), a későbbi püspöknek és az ugyancsak íróként is ismert Imrének (1575–1621),¹⁵ valamint Györgynek a testvére, és István és ifjabb György nagybátyja. A hegyfalui birtokadományozásról szóló információ szerepel később Koltai András kötetében is: „Zvonarics Gergely sárvári tisztartó Nádasdy Ferencről kapta hegyfalui birtokát a XVI. században”.¹⁶ Egyik forrásunk sem említi azonban, hogy Zvonarics Gergely több évig Németországban tanult és korának jelentős professzorai, például Martin Crusius tanították vagy a jó kapcsolatokkal rendelkező Johannes von Bassen volt a tanuló társa. Keserű Bálint hívta fel a figyelmünket Tonk Sándor és Szabó Miklós diáknévsorára,¹⁷ ezt ellenőrizve találtuk a következő adatokat: A tübingeni egyetemi matrikulában olvashatjuk az emlékkönyv bejegyzőinek nevét, mégpedig arról tanúskodva, hogy egy kis összetartozó hungarus csoport ugyanakkor iratkozott be az egyetemre. (Martin Crusius diáriuma szerint öt három nappal a beiratkozás előtt látogatta meg Zvonarics.) 1597. március 8-án a következő neveket találjuk az új diákok között:

61. Andreas Ungnadt liber baro in Sonneckh

62. Michael Curtius Schondorfensies aulae magister repetiit nomen

63. Casparus Bekesi Transylvanus

13 Törzsszám: HU MNL OL R64; www.cimereslevel-adatbazis.hu.

14 PAYR Sándor, *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*, I, Sopron, 1924, 651.

15 WIX Györgyné szerint a születési dátum 1575, Viskolcz Noémi kötetében 1570 k., vö. VISKOLCZ Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged–Bp., 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 8), 676–680.

16 KOLTAI András, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Bp., 2002, 22.

17 SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, 4), 604; Békési Tr.: 1597. márc. 18, Tübingen, majd 1599. máj. 16-án ismét beiratkozott (MUT 1, 732, 753).

64. Abrahamus Vnuerzagt Schemnicensis Pannonius¹⁸

65. Gregorius Sonoritsch [?] Sarbariensis

Az aláírások kibetűzése ezúttal Békesi Gáspár esetében nem okozott problémát, a sárvári Zvonarics Gergely nevét viszont még közreadója is megkérdőjelezte.¹⁹

Hogy Johannes von Bassen későbbi strassburgi emlékkönyvébe nem véletlenül került a két magyar utazó és August herceg neve, arra éppen a tübingeni anyakönyv bejegyzéseiből következtethetünk. Az 1595–96-os tanévben ugyanis itt szerepel Augustus junior Brunsuicensiem et Lunnaeburgensiem, aki november 9-én iratkozott be az egyetemre. 1599. május 16-án viszont ismét együtt szerepel az idézett diákcsoport:

21. Generosis dom. Andreas Vngnad liber baro in Goneck [!]

22. Michael Curtius Schondorffensis, aulae magister

23. Casparus Beckesi Transilvanus

24. Gregorius Luonaritz [?] Saruariensis Pannonii. }

Iterum nomina sua professi sunt, inscripti sub dom. D. Möglingio prorectore illustrissimi principis Augusti ducis Brunsuicensis etc. (16. Mai).

Az említett D. Mögling, Daniel Mögling (1546–1603) fizikus, orvosprofesszor és neves rózsakeresztes volt, a tübingeni egyetem rektora 1596 és 1602 között.²⁰

A *Repertorium Alborum Amicorum*ban regisztrált Seifrid Gall von Gallenstein-emlékkönyv bejegyzéseinek másolatához hozzájutva²¹ tehát egyértelműsíthetjük, hogy a tübingeni bejegyzők Békesi Gáspár és Zvonarics Gergely voltak. Sajnos ezek a bejegyzések csupán szöveget tartalmaznak, a dekoratív akvarell itt elmaradt, viszont az idézetek azonosíthatók. Zvonarics egy Sallustius-idézetet jegyzett föl, a *Jugurtha elleni háború* második fejezetéből:

„*Praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis [et alia] omnia [huiusce modi] brevi dilabuntur; at ingeni egregia facinora sicuti anima immortalia sunt.*” (Sallustius, *Bellum Iugurthinum*)²²

Békesi Gáspár a Korintusbéliekhez írott első levélből idéz:

18 Abraham Unvezagt (később selmechányai városi írnok) könyvjegyzékét közreadta: Adalbert BAKER, *Beiträge zum Geistesleben der Schemnitzer Waldbürger im XVII. Jahrhundert*, Karpathenland, 1936; tágabb összefüggésben elemezte: Viliam ČIČAJ, *Bányavárosi könyvkultúra a XVII–XVIII. században (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya)*, Szeged, 1993. A jegyzék leírását lásd: *Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon 1551–1750*, szerk. MONOK István, Szeged, 2001 (Könyvtártörténeti Füzetek, 9), 172.

19 Heinrich HERMELINK, *Die Matrikeln der Universität Tübingen*, I, Stuttgart, 1906.

20 Hans-Jürgen RUPPERT, *Rosenkreuzer*, Kreuzlingen–München, 2004, 33f.

21 Köszönet illeti Dr. Kerstin Losert asszonyt, a Württembergische Landesbibliothek Kézirattárának vezetőjét, valamint a fotólabor részéről Ariette Russ asszonyt a másolatok elküldéséért.

22 A szögletes zárójellel jelölt szavak Zvonaricsnál kimaradtak.

„Benedictus Dominus Deus Sabaot, qui consolatur nos in omni tribulatione nostra”
(Korinth. I. 4–6.)

Az album tulajdonosának szóló személyes jókívánságokat Gregorius Zuonaricz Saruariensis Pannonius (Zvonarics Gergely) latinul, Casparus Bekhesi Transylvanus Ung. (Békesi Gáspár) németül jegyzi be ugyanazon év, azaz 1600. március 5-én. Tehát a RAA adatbázisában nemcsak a bejegyzők nevét, hanem a dátumot is korrigálni kell.

Összefoglalva: közleményünk hozadéka két olyan 16. századi egyetemjáró – egy sárvári és egy erdélyi –, akiknek külföldi útjáról eddig semmit nem tudtunk, és akik a wolfenbütteli könyvtár alapítójával együtt diákoskodtak. A további kutatás számára nyitva marad Zvonarics Gergely esetleges értelmiségi szerepvállalása, valamint Békesi Gáspár személye, származása, családi címerének beazonosítása, továbbá az Újfalvi Imrével való kapcsolata.

VADAI ISTVÁN

Párhuzamos életrajzok

KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész*, Bp., Balassi Kiadó, 2008, 408 l.
KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint. Magyar Amphión*, Bp., Balassi Kiadó, 2104, 560 l.

A neves humanista, Nicasius Ellebodus 1573. április 22-ei, Gianvincenzo Pinellinek írott levelében¹ annak indoklásául, hogy miért nem akar udvari szolga lenni, Horatius I. episztoláját idézi: „Uram, én ifjú korom óta hozzá vagyok szokva a szabadsághoz, nem bírom az udvart elviselni, mert nem tudok és nem akarok szolgálni, [...] nincs akkora jutalom, amely fejedelmek udvarába tudna engem vonzani, mert a természetem ellensége minden szolgásnak, »és rémít ez a sok nyom, mert mind csak befelé visz, visszafelé egy sem.«² Arra a közismert ezópuszi mesére történik itt utalás, ahol a beteg oroszlán vendégségbe hívja a rókát, ám a ravaszdinak feltűnik, hogy a barlang előtt gyanúsán csak egy irányba, befelé haladnak a nyomok.

Kőszeghy Péter kétkötetes Balassi-monográfiája ezzel a történettel ér véget.³ A szerző a posztmodern terminológiájáról szólva arra figyelmeztet, hogy a szaknyelv egységesítése veszélyes, mert a metanyelv előregyártott gondolatai gátolják az önálló gondolkodást. Úgy gondolom, hogy a nagymonográfia legvégén, nagyon hangsúlyos helyzetben szerepel ez az álláspont. Szűkebb környezetében, a posztmodernről szóló fejezetben ugyan az irodalomelmélet helyzetéről alkot véleményt, de Kőszeghy lényegében saját munkájáról is beszél eközben. Azt állítja, hogy az az irodalomtörténet, mely különféle (politikai, ideológiai, irodalomelméleti) elvárások vagy éppen divatok mentén mutatja be a múltat, szükségképpen eleve torzítja a képet. A szerző nyilván nem akar azokhoz az életrajzírókhoz tartozni, akik különféle elfogultságokkal vádolhatók, ám tökéletesen tisztában van azzal, hogy minden életrajz szükségképpen szubjektív. Az életrajzíró alapkérdése nem megválaszolható (I, 9). Minden elbeszélés ki van téve a nyelvnek, a nyelvhasználat kényszerű buktatóinak, és főként különböző korok különböző kontextusainak. Az elbeszélő kénytelen interpretálni, az objektív történeti tényeken alapuló életrajz pusztán illúzió. Egyetlen választási lehetőségünk van, ha tudjuk, hogy melyek az elbeszélés korlátai. És nem árt az sem, ha észrevesszük mások elbeszéléseinek tipikus (téves?) eljárásait, azokat a bizonyos egyetlen irányba vezető nyomokat.

Kőszeghy Péter szándékosan tér le arról az ösvényről, melyet előtte sokan kitaposnak. Az állatmese metaforájánál maradván: szándékosan nem akar betérni az oroszlán

1 *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény*, I, *Humanizmus*, s. a. r. Ács Pál, JANKOVICS József, KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 1998, 611, 613 (Kovács Zsuzsa fordítása).

2 „Vestigia terrent, omnia te adversum spectantia nulla retorsum.” HORATIUS, *Epistolarum* I, 1, 74–75 (HORVÁTH István Károly fordítása).

3 Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban rövidítve jelöljük a két kötetet: *Magyar Alkibiadész* = I, *Magyar Amphión* = II. Az Ellebodus-levelelre történő utalás: II, 483.

barlangjába. Azt ugyan nem hiszem, hogy a nyomok mind-mind pontosan ugyanoda tartanának, de a szerzőnek lényegében igaza van: a Balassi-életmű neves kutatóinak (Szilády, Eckhardt, Varjas, Klaniczay) nyomán kialakult egy olyan *Szép Mese* (I, 14–16), mely alapvetően befolyásolja az újabb kutatókat, értelmezőket, befogadókat, noha egyáltalán nem igazolható sem e történet koncepciója, sem egyes elemei. A *Szép Mese* fő hibája, hogy Balassi életművéből, a versekből és a versek egymásutánjából igyekszik kiolvasni az életrajz tényeit. Sokszor csak irodalmi művek alapján gondoljuk, hogy Balassi mikor és kibe volt szerelmes, és hogy mik voltak a szándékai. A *Balassa-kódex* versei alapján elgondolható „lírai önéletrajz” – Klaniczay terminológiája – kirajzol egy képet, és bár kimondva-kimondatlanul mindannyian tudjuk, hogy ez a kép nem fedi, nem fedheti a történeti valóságot, mégis ösztönös módon támaszkodunk rá. Márpedig az irodalom természeténél fogva fikció, így az életrajz megalkotásánál vagy csak korlátozottan, vagy egyáltalán nem építhetünk rá, ha nem akarunk romantikus álomképet gyártani. Csak úgy járhatunk el *tudományos* módon, ha igyekszünk szándékosan leterni a mások által taposott ösvényről, ha megkíséreljük a *Szép Mese* dekonstrukcióját.

Hogyan választható el egymástól a valós biográfia és a versekből kiolvasható? Kőszeghy határozott megoldást választott: két különálló kötetben írta meg Balassi Bálint történetét. Persze a korábbi monográfiák is külön-külön fejezetbe utalták a birtokpereket és a szerelmes verseket, de az eltérő típusú információk óhatatlanul keveredtek, az egyik fejezet automatikusan értelmezte a másikat. Kőszeghy határozottan megvonja a határvonalat a két kutatási terület között. Az életrajzot kizárólag történeti dokumentumok, levelek, periratok alapján kísérli meg felvázolni, és határozottan elutasítja, hogy az első kötet elbeszélésében a költői életműből származó adatokra támaszkodjon. Természetesen mindez megfordítva már nem igaz, a művek értelmezésénél már szerepet kaphatnak az életrajz tényei. Ettől az irodalom még nem válik a biográfia illusztrációjává, nem is léphet annak a helyére, de nyilvánvaló, hogy egyes élethelyzetek (házasság, szerelem, szakítás, bujdosás) tükröződhetnek benne. Balassi költészete nem élménylíra, de nyilván nem is teljesen független Balassi tényleges sorától, lélekállapotától.⁴

A monográfia két kötetének fizikai különállósága erőteljesen hangsúlyozza, hogy a szerzőt két különböző cél vezérelte, amikor megírta őket. A Rimaytól kölcsönzött alcímek szellemesen utalnak két különböző figurára: a hús-vér Balassira, akit műveltség, szenvedélyesség és erőszakosság egyaránt jellemez (*Alkibiadész*), illetve arra a Balassira, akit csodás hangú költeményein keresztül ismerhetünk meg (*Amphiön*). Visszatérve recenzióink nyitó metaforájára, Kőszeghy a két kötetben két jól elkülöníthető nyomvo-

4 KŐSZEGHY Péter ezt egy lábjegyzetében maga is megfogalmazza: „Korábbi könyvemnek volt olyan recenziója, aki egyrészt megdicsért a versekből kiolvasott fikciós életrajz és az úgynevezett tényekből (milyen keveset ismerünk!) kiolvasható portré következetes szétválasztásáért, másrészt finoman és jóindulatúan megrótt, hogy nem is vagyok olyan következetes: esetenként az irodalomtörténeti adatok és a versekből kiolvashatók nálam is keverednek. Igaza volt. *De ez tudatos*. Nem gondolnám, hogy e kettő *teljességgel* szétválasztható, vagy akár szétválasztandó lenne. Ám alapvető különbségnek látom, hogy a versekből (is) konstruálok-e az életrajzot, vagy az életrajz tényeit (már amennyiben vannak ilyenek) *is* versalkotó hatásnak tekintem. Ezt az utat, amennyire csak lehet, egyirányúsítani kell.” (II, 268.)

nalon halad. Az egyik ösvény talán nem is irodalomtörténeti ösvény, hanem a történettudomány tárgykerébe tartozik. A másik, a lábnyomok alapján nehezen követhető, kacskaringós, elágazó, hurkolódó útvonalat követni vérbeli filológiai oknyomozás, igazi irodalomtörténeti munka. A kellőképpen nem dicsérhető, radikálisan mechanikus felosztást követve haladjunk mi is sorjában.

Magyar Alkibiadész

A magyar irodalom történetét író tudósok akarva-akaratlanul mitológiát teremtenek. Kőszeghy szerint Balassi monográfiái az „első költő” alakját formálják meg, akivel a magyar irodalom szimbolikusan elkezdődik. Ő a mi irodalmi mítoszunk Krisztusa. Ahogyan Boccaccio életrajza Dantét teszi meg „első költő”-nek, nálunk Rimay kezdi el írni azt a fiktív⁵ történetet, mely Balassival kezdődik (és micsoda véletlen, persze vele, Rimayval folytatódik). Egyetértek abban, hogy Balassi alakja szimbolikussá válik, talpazatra emelik, mi magunk is sok tekintetben kezdeményezőnek, „első”-nek tartjuk. Ő az első magyar nyelven író szerző, aki önálló érettségi tétel. De tartok tőle, hogy mai ízlésünk sok szempontból történetietlen, romantikus és részrehajló. Balassi a Celiaversekben vagy a saját kezű versfüzérben már valóban megszólal azon a metaforákkal dúsitott, tömör lírai nyelven, melyhez a 20. század költészetén nevelkedve hozzászoktunk. De az „első költő” ismérve nem az, hogy számunkra ismerősen cseng-e, vagy hogy poétikai értelemben mennyire modern. Nem a képszerű költői nyelv dönt ebben a kérdésben, nem a szerelmi téma, és főként nem a mai ízlés vagy divat.

Kőszeghy a monográfia második kötetében így ismétli meg az első kötetben kifejtett tételét: „magyar nyelvű, szerzőhöz köthető költői életművet [Balassi] előtt nem ismerünk” (II, 16). Ezt a széles körben elfogadott véleményt erősen túlzónak vélem. A magyar irodalom „első költő”-je – ha ragaszkodunk hozzá, hogy ilyet keressünk – szerintem *nem* Balassi Bálint. Fél évszázaddal korábban is találunk kiváló jelöltet Tinódi Sebestyén személyében. Ezt nemcsak a kronológia mondatja velem, hanem a magyar irodalom történetében betöltött szerepe is. Tinódi az első, aki nemességet kap költői tevékenységéért. Ő az első, aki megkomponált versciklusokat hoz létre, és ebben a megszerkesztett formában maradnak ránk művei. Ő az első, aki önálló verseskötetet ad ki nyomtatott formában (*Cronica*, Kolozsvár, 1554). Utána fél évszázadot kell várni, hogy közel teljes költői életművet adjon ki Szenci Molnár Albert (*Psalterium Ungaricum*, Herborn, 1607), és újabb fél évszázadot Zrínyi Miklós kötetére (*Adriai tengerének Syrenája*, Bécs, 1651).⁶ Ha úgy tetszik, Tinódi az „első zeneszerző” is, dallamai mentén formálódik a 16. század költészete. Hatása saját századának irodalmára meghatározó, mondhatni elsöprő erejű. Kézírtatos históriáink egy része olyan lapokon maradt fenn,

5 Itt különösen fontos, hogy a Rimay által megformált kép fikció. Emiatt talán nem is az I., hanem a II. kötet anyagához tartozik a kérdés. Mivel azonban épp az érintett fejezetben történik meg (megtörténik?) a történelem és az irodalom szétválasztása, kényszerűen itt kell a Rimay-mítoszt említeni.

6 A sort a másodvonallal, Listius Lászlóval és Beniczky Péterrel lehetne folytatni.

melyeket a *Cronicához* kötöttek.⁷ Műfajteremtő: a históriás énekekre mind metrumai, dallamai, mind elbeszélő modora, szófordulatai, formulái erősen hatnak. Nevével még a 17. század során is találkozunk, igaz, ekkor már gyakran elmarasztaló szöveggörnyezetben. Szenci Molnár Albert és Gyöngyösi István nyilatkozatai a már meghaladott költőelődre vonatkoznak, de kétségtelenül őt emelik ki a meghaladható költőelődök közül. Érdekes módon együtt érvényesül Tinódi és Balassi egyértelmű hatása Wathay Ferencre. És ha már Balassinál járunk, ne feledjük, hogy Tinódi *Kapitán György bajviadalja* nem más, mint Balassi 61. versének (*Vitézek mi lehet...*) előképe.⁸ Kár lenne hát Tinóditól megtagadni az „első költő” szerepet. Nevéhez sokak fejében a *vala-
vala* rímek tapadnak, száraznak, unalmasnak, jobb esetben pedig versbe szedett történelemnek tartják. De nem a modern közízlés a döntő ebben a kérdésben. Tinódi „első költő”-sége nézetem szerint történeti poétikai megközelítésben vitathatatlan.

Balassi lehetne az „első lírai költő”, ha a korábbi szubjektív hangú zsoldárszerzőket, Szegedi Gergelyt, Sztárai Mihályt nem számoljuk. Balassi lehetne az „első trubadúr”, ha a virágének-vita és az *Eurialus és Lucretia* problémaköre miatt – melyeket Kőszeghy alaposan tárgyal is – nem kellene a *fin’ amors* vagy az *amour courtois* szakszavait sokkal óvatosabban kezelni. Lehetne a magyar szövegvers megteremtője, de éppen Kőszeghy mutat rá, hogy ez a divatos nézet is jogos kritikával illelhető. Kétségtelen, hogy Balassi sok tekintetben megújította a magyar költészetet, bizonyosan új korszak kezdődik vele, de az „első” jelző használata szinte semmilyen konkrét értelemben nem érvényes rá. Ha elfogadjuk Kőszeghy álláspontját, akkor Balassit még a szerelmi költészet, az udvarló versek írása terén sem tekinthetjük kezdeményezőnek, legfeljebb az ilyen típusú költészet kiteljesítőjének. Úgy gondolom, hogy ez az „első”-ség része annak a *Szép Mesének*, amit Kőszeghy kötete elején felvázol. Ez a pontosan meg nem határozható, de mindenki által hangoztatott „első”-ség része annak a mítosznak, ami a költő köré rajzolódik. Heroizáló gesztus, de szerintem határozottan hadakozni kell ellene.

A hiteles történelmi adatok alapján megrajzolható életrajz bemutatása előtt Kőszeghy afféle tudománytörténeti áttekintést ad, egy historiográfiai esszé keretein belül bemutatja Balassi négy korábbi monográfiáját, Szilády Áront, Erdélyi Pált, Eckhardt Sándort és Nemeskürty Istvánt (I, 17–44). A névsor könnyedén bővíthető lenne további nevekké (például Dézsi Lajoséval), de a négy porté célja nem az, hogy a teljesség igényével felmondja az irodalomtörténet korábbi álláspontját (álláspontjait), hanem az, hogy felmutasson néhány jellegzetes biográfusi attitűdöt. Nem is pusztán az egykori életrajzok ismertetését kapjuk, hanem az egyes szerzők (!) életrajzi háttereit. Ez olykor már-már a személyeskedés érzetét kelti. A Szilády-portré például a tudós református lelkész megközelítésmódját mutatja be, aki a *vallás, népi, népies*, illetve *család* kulcsszavai köré rendezi gondolatait. Erdélyi a romantikus, szentimentális, ám prűd biográfusi magatartás megtestesítője. Eckhardt munkássága eszmetörténeti megvilágítást kap, Szekfű Gyula kortársaként jelenik meg, és bizonyos értelemben Balassi-életrajza vá-

7 *Lenartich János toldaléka* (Stoll 2), *Késmárki toldalék* (Stoll 152).

8 Tinódi versének 9–28. sorairól van szó. A hasonlóságra már Mészöly Gedeon felfigyelt: *Tinódi Sebestyén*, Nagykőrös, 1906, 117.

laszol az 1920–30-as évek *Mi a magyar?* kérdésére. Nemeskürty – noha a szerző sem hallgatja el irodalomtörténeti munkásságát – a katonatisztló lett amatőr filosz jellemét kapja, aki filmrendezőnek tehetséges, de Balassi-életrajza erős csúsztatásokkal ábrázolja a költőt. Némelyik tudósportré ironikusnak hat, és ebben nem kis része van a fejezet alcímeinek (*Erdélyi Pál – avagy a szívvé vált fark esete; Nemeskürty István – a kulcslyuk-filosz*). De Kőszeghnek nem az a célja, hogy elverje a port a korábbi életrajzokon, nem is lenne illő évtizedek távlatából vitakozni az elődökkel. Viszont érdemes megfigyelni speciális elfogultságait, mert ebből derülhet ki, hogy mi magunk (pl. Kőszeghy Péter) sem vetkőzheti le saját magát, korát, világnézetét, értékszemléletét. Nincs elfogulatlan életrajz. Érdemes talán elgondolkodnunk azon is, hogy egy Balassi-életrajz olvasása közben hamarabb kell megismernünk mondjuk Eckhardt Sándor vagy Nemeskürty István életrajzi adatait, mint Balassi Bálintét. Mivel elfogulatlan életrajz nincs, az sem mindegy, hogy ki beszél. Vajon hogyan fog festeni az a monográfia, mely Kőszeghy életrajzi háttéréből kiindulva értelmezi a szavait? A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* főszerkesztőjét, a könyvkiadót vagy a matematikust látják-e majd?

A szigorú értelemben vett életrajz még a következő fejezetben sem kezdődik el, előbb családfák segítségével a Balassa famíliával, majd az apával, Balassa Jánossal kell megismerkednünk. Kétségtelen, hogy Bálint életére jelentős hatást gyakorolt az apai örökség. Részben mentalitását, részben anyagi helyzetét határozta meg az a környezet, ahová született. Kőszeghy érzékletesen jellemzi a „birtokgyűjtő, harácsoló, másokon gátlástalanul átgázoló »reneszánsz hős«” Balassa Jánost (I, 61), miközben felhívja a figyelmet arra, hogy az önérdekből cselekvői főúri magatartás mennyiben tekinthető jellegzetesnek a 16. század történelmében. A nem éppen szelíd természetű apa mentalitását a század közepén még természetesnek tartja, ám Bálint idejében már idejét múltnak, korszerűtlennek: „A véres erőszak – amely kétségtelenül nem állt távol egy Nádasdy Tamástól vagy Balassa Jánostól és testvéreitől – a Mohácsot és az ország három részre szakadását követő zavaros évtizedekben, a főúri osztály átstrukturálódásának idején még gyakran kecsegtetett sikerrel, a század konszolidáltabb utolsó negyedében – Balassi Bálint felnőttkorában – már inkább kivételnek volt tekinthető.” (I, 62.) „Pár évtizeddel korábban, Balassa János generációjának idején még valóban megszokott dolog lett volna a Balassira oly jellemző erőszakosság [...], ám *a maga korában* már sokkal inkább személyiségjegy, mintsem kortünet.” (I, 61.) Bálint sok tekintetben követte az apai mintát, személyes sérelmeit ugyanúgy megtorolta, s a bányavárosokkal való vitáiban, a birtokokat érintő családi perlekedéseiben is az apa mentalitására ismerhetünk. Ennek megítélésénél nyilvánvalóan nem lehetünk teljesen objektívek, de mind a kortársak véleményeiből, mind a költő saját leveleiből ennek a heves vérmérsékletnek jegyei tűnnek elő.

Miközben a monográfia első kötetének 72. lapján végre megszületik Balassi Bálint, és a költő gyermekkorának eseményei is terítékre kerülnek (végvári környezet, nürnbergi tanulmányai, nevelője, Bornemisza Péter, a Volaterranus-kötet bejegyzései), de a fejezet fősodrának megfelelően még mindig Balassa János élettörténete mentén haladunk (Szécsény ostroma, a rivális Krusith János). Alapos elemzést kap ezek között a Dobó–Balassa-féle összeesküvés. Nem is a kalandos história, a pozsonyi vár börtönéből

való szökés az igazán érdekes, a történet részletei már korábban is jól ismertek voltak. Kőszeghy a politikai szándékokat mérlegeli, a Habsburg udvar kapkodását, tanácsatlanságát, illetve azt aényt, hogy Balassa János a szökése után nem János Zsigmondhoz menekül, hanem semleges területre, Lengyelországba. A szerző úgy véli, hogy az összeesküvéssel megvádolt főurak „nem hazát, nem lakhelyet, hanem politikai status quo-t akartak váltani” (I, 121). Miközben azt gondolom, hogy Kőszeghy helyesen ítéli meg az ügy mozgatórugóit, ő is elismeri, hogy „a kortársak emlékezete nem független pártállásuktól” (I, 117). Forgách Ferenc és Istvánffy Miklós egymással szembenálló vélekedése jól példázza ezt. Az is jellemző, hogy az egész ügy háttérében olyan levelek állnak, melyeket állítólag Kenderessy István hamisított és küldött szét Dobó és Balassa nevében. Vagyis ebben az esetben – és látni fogjuk, hogy nemcsak itt – a történelmi tények megítélésénél is fiktív adatokkal van dolgunk. Nemcsak az irodalom hazudik, a történelem szereplői is színjátékot játszanak, a maguk érdekei szerint mondják el a történetüket, s ha kell, akkor átértelmeznek, csúsztatnak, hazudnak, hamisítanak, költenek. Ez arra figyelmeztet, hogy a száraz tényekre alapozott, költői anyagtól elkülönített biográfia sem áll mindig szilárd talapzaton.

Hasonló következtetésre vezethet az a történet is, melynek során Balassi Bálint Báthory udvarába kerül. A Bekes Gáspár seregéhez igyekvő Balassit állítólag megtámadták Kornis Gáspár huszti lovasai, majd Hagymássy Kristóf embereibe ütközött, leütötték, és a vajdához vitték. Az események azonban egyáltalán nem világosak, sőt számos ponton erősen kétségbe vonhatók. Már a Bekes-párt és a Báthory-párt szétválasztása sem teljesen problémamentes. A történet egyes mozzanatai logikátlanok, az események elbeszélései is ellentmondóak. Az a részlet, mely szerint Balassi Bálint végül török kézre került volna – noha ezt a hírt látszólag az apa, Balassa János is készpénznek veszi –, bizonyosan nem igaz. Kőszeghy arra gyanakszik (I, 138), hogy szándékos megtévesztésről van szó, színjátékról, melyet a Balassa–Sulyok–Báthory család rendezett, hogy Bálintot biztonságos helyre juttassa anélkül, hogy az apa magára vonná a felségárulás vádját. A gondolatkísérlet hihető, engem legalábbis meggyőzött. De az is következik belőle, hogy ha a háttérből „Balassa János mozgatja a szálakat” (I, 146), akkor a tőle származó információk – legalábbis részben – hamisak. Vagyis megint okunk van kételkedni a történelmi források megbízhatóságában. Mi ez, ha nem az ifjú Balassi életrajzának szándékos manipulációja? Mi ez, ha nem Balassi mitológiájának, a fiktív életrajznak az építése? Költészetnek ugyan nem költészet, de úgy tűnik, már megint fikció.

Ugorjunk előre az életrajzban egy nagyon hasonló szituáció erejéig. 1589 őszén Balassi Bálint Lengyelországba bujdosik. A *Szép Mese* fikciója szerint „a szerelmesétől megválni kénytelen, zarándok bujdosó” (I, 288) költő a halotti búcsúztatókat idéző verset ír – melyben többek között elégetésre ítéli verseit. A romantikus keretbe helyezett eseményről a kortársak is megemlékeznek. Forgách Simon szavai szerint Balassi „egy rossz paripán és egy rossz bőrdolmánban”, „sírva beszéllette volna”, hogy „az tengeren túl mégyen”. Kőszeghy teljes joggal mutat rá, hogy Illésházy István és Forgách Simon információi nem függetlenek a költő szándékától. Balassi leplezni akarta – amit egy Jan Zamojskyhoz írott leveléből tudunk –, hogy Lengyelországban egy törökellenes hadjárathoz akar csatlakozni. Márpedig más ország hadseregébe zsoldosokat toboroz-

ni felségárulással ért fel, indokolt volt a titkolózás. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy Balassi ködösít, dezinformál, hamis képet fest saját szándékairól, életéről. És ez a hamis kép beépül(t) az életrajzba. A búcsúvers természetesen költői alkotás, ám az Illésháznak küldött levél nem az, mégis fikció. Nem irodalom, mégis a *Szép Mese* része, Balassi (ön)mitológiájának építőköve.

Akár szándékosan hamisított levél, akár elfogult kortársi vélekedés, akár színjáték áll a háttérben, az életrajzíróknak át kell(ene) látnia a hazugságokon, ferdtéseken, tévedéseken. Folyamatosan értelmeznie, értékelnie és átértékelnie kell az úgynevezett „adatokat”. Csak annyiban különbözik ez a művelet a második kötetbe utalt irodalmi művek alapján történő következtetésektől, hogy azokról bizonyosan tudjuk, hogy a fikció szintjére utalhatók, míg emezek a folyamatos bizonytalanság státuszában vannak.

A költő életének természetes része, hogy időnként verseket ír, az életrajznak pedig dolga lenne megállapítani, hogy a költő melyik művét mikor írta. Ha a szóban forgó irodalmi alkotás datálva van (és a datálás nem költői fikció!), akkor egyszerű a dolog. Ez a helyzet ott, ahol kolofont találunk a versek végén. Az is szerencsés helyzet, ha valamilyen biztos külső támpontunk van, és meghatározhatjuk a *terminus post quem*et vagy a *terminus ante quem*et. E fogódzók híján csak találgatásokra vagyunk utalva. Kőszeghy a korábbi szakirodalomra, Waldapfel kronológiájára⁹ és Eckhardt kritikai kiadására¹⁰ hivatkozik, amikor Balassi első verseiről tesz említést (I, 165–166), ám figyelmen kívül hagyja, hogy a hivatkozott munkák nem szorítkoznak külső adatokra, hanem igen gyakran a versekből olvassák ki a költő életét, és ennek alapján datálnak. Ha ezt az eljárást módszertanilag elutasítjuk, akkor nem fogadhatjuk el az ebből fakadó következtetéseket sem. Nem tudhatjuk bizonyosan, hogy Balassi szerzett-e egyáltalán verseket Báthory udvarában 1575–1576 között. Talán csak a Bebek Judithhoz írott versről gondolhatjuk ezt némi biztonsággal. Hogy Morgai Kata a Báthory-udvartartás élén álló Margai/Morghay Mihály leánya vagy rokona lenne, hihető, de egyelőre nem igazolható. A Serédy lányokra vonatkozó megállapítások pedig pusztán a keresztnevekre támaszkodó találgatások, ráadásul nemigen köthetők dátumhoz.

Elvi jelentősége van annak, milyen információk alapján építünk életrajzot. Ha Kőszeghy azért különíti el az életrajzot és az életművet, hogy az utóbbi ne írja felül az előbbit, akkor tartózkodnia kellene attól, hogy az életmű darbjait mindenáron az életrajzba gyömöszölje. Áruklodó a monográfia két mondata. Az egyik: „Erdélyi és lengyelországi tartózkodási idején Balassi már minden bizonnyal írt verseket.” (I, 165.) Feltehető, de nem bizonyos. Csak egyetlen vers, a Bebek Judithhoz íródott vers támasztja alá. A többi érv pusztán a szakirodalom – korábban többször elutasított – tekintélyére támaszkodik. A másik mondat: „a két Serédy lányhoz (Borbála és Zsuzsanna) szinte kötelező volt verset írnia, már csak udvariasságból is [...]” (I, 165). Tudjuk, hogy Serédy Gáspár halála után özvegye, Mérey Anna 1567. december 28-án Balassa Andrásához ment férjhez, így Balassi Bálint nyilván gyermekkorától ismerte a lányokat. De miért követ-

9 WALDAPFEL József, *Balassi Bálint költeményeinek kronológiája*, ItK, 36(1926), 185–210.

10 BALASSI Bálint *Összes Művei: Kritikai kiadás*, I, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951 (a továbbiakban: *BBÖM*). Az *Ifjúság* cím alatt közölt versek: 31–53.

kezik ebből, hogy verset kellett írnia hozzájuk? Mert költő volt? Vagy mert a Borbála és Zsuzsanna nevek előfordulnak a versejekben? És mikor írta volna Balassi hozzájuk ezeket a verseket?¹¹ Jegyezzük meg gyorsan, hogy mindkét, Zsuzsannához köthető vers irodalmi mintán alapszik. A *Balassa-kódex* 12. verse, a *Széllyel tündökleni nem ládd-é e földet* kolofonjából kiderül, hogy Marullus költeményének a fordítása. Az 51., *Áldott Julia kiballagtába...* kezdetű vers romlott akrosztichonja (ÁKRKA SVNANAM) Kőszeghy szerint azt mutatja, hogy az ének egy korábbi költemény átdolgozása. Ez szerintem is így van. De ez a vers szintén részben Marullusra, részben pedig Angerianusra megy vissza. Ha úgy véljük, hogy e neolatin költők műveit Balassi a *Poetae tres elegantissimi* 1582-es párizsi kiadásából ismerte,¹² akkor e verseket nem datálhadjuk az 1570-es évek végére. Ha a fentiek alapján nem tudjuk biztosan, hogy ki volt Borbála és a két Zsuzsanna,¹³ akkor kár az ellentmondások dacára áttemelni őket a *Szép Meséből* a valós életrajzba, kár gyártani a múltat.

Érdekes, hogy az úgynevezett Anna-versek esetében Kőszeghy éppen az ellenkező irányban érvel (I, 188–203): nem lehorgonyozni akarja e költeményeket az életpálya egy pontjára, hanem épp eloldani igyekszik onnan. A korábbi szakirodalom, a versek kolofonjaiból kiolvasva a dátumot, 1578-ra teszi Balassi Bálint és Losonczy Anna első szerelmi viszonyát. Kőszeghy – Eckhardt Sándort követve – először azt tisztázza, hogy amikor Anna férje, Ungnad Kristóf egri várkapitány volt, Balassi még nem szolgál Egerben, amikor pedig 1579-ben felbukkan ott, akkor már Anna tartózkodik máshol. A korábbi *Szép Mese* románca tehát – ha volt egyáltalán – bizonyosan nem Egerben szövődött. Alkalmas helyszínek tűnik a Kis-Kárpátok valamelyik völgye, Nyitra, Szomolány vagy Jókő vára. Csak azt kell feltennünk, hogy 1578-ban Losonczy Anna nem utazott el a férjével Horvátországba, hanem kislányával hátramaradva a fiatal nyalka költő-hadnaggyal találkoztott, Balassi pedig ekkor írta az Anna-verseket. Kőszeghy szerint ebből a romantikus történetből *egyetlen szó sem igaz*. Úgy véli, hogy a történetet igazoló adatok kizárólag a költői életműből, a fiktív életrajzból származnak, a szerelmi viszony hiteles dokumentummal pedig egyáltalán nem igazolható. Eredeti,¹⁴ erős, meghökkenítő és alaposan meggondolandó állítás.

11 Kőszeghy a II. kötetbe utalja Balassi ifjúkori verseinek tárgyalását (I, 165), de ott az életrajzot érintő filológiai kérdések egyáltalán nem kerülnek terítékre e korszakkal kapcsolatban.

12 SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza felveti azt az eshetőséget, hogy Balassinak korábbi kiadásban is meglehettek Marullus művei. Vö. *Balassi kötetkompozíciójának rejtelmek*, ItK, 103(1999), 642.

13 Nem teljesen világos, hogy KŐSZEGHY itt (I, 165) melyik Zsuzsannás költeményre gondol. Jegyzetében a „SUSANNA (elrontott)” akrosztichont említi, ez alapján az 51. versre tippelhetünk, ám ez a *Balassa-kódex* tanúsága szerint már a költő házassága után keletkezett. Az említett Marullus- és Angerianus-minta is erre vall. Az életrajz egy másik helyen, az 1583-as évnél is szóba hozza Serédy Zsuzsanna nevét (I, 224), és itt már több joggal, hiszen már a *Poetae tres elegantissimi* megjelenése után járunk. Ezen a helyen Kőszeghy határozottan a 12. verset említi, ám megint „elrontott akrosztichon”-t említ. A 12. ének versfőiben lévő név (SUSANAM) csak annyiban tekinthető „rontott”-nak, hogy egy N-nel van írva. Ez szerintem nem hiba, az 51. vers akrosztichonjában (ha a 8. versszakban végrehajtjuk a *nagy/sok* cserét) szintén egy N-es alakot találunk, melyet a Kőszeghy–Szentmártoni Szabó-féle kiadások jegyzetei is „hibátlanak” neveznek.

14 Szerintem Varjas Béla nem erre gondolt, amikor a Nagyciklus első 33 verséről így írt: „[...] más kérdés, hogy azok a költemények, amelyek a Nagyciklusban Annára vonatkoznak vagy mi ilyennek érezzük, vajon mind eredetileg is Annához vagy Annáról szóltak-e? Szinte bizonyos, hogy nem! S az is

Köszeghy úgy véli, hogy itt az életrajz tudatos meghamisításáról, finomabban szólva költői füllentésről van szó. Balassi 10 évvel később, 1588 táján állítja össze a Julia-ciklust, és a *Szép magyar komédia* történetének mintájára ekkor formálja meg saját fiktív szerelmi történetét is. Mivel a komédia olasz mintájában éppen 10 év eltelte után ismernek egymásra és lesznek egymáséi a szerelmesek, Köszeghy szerint Balassi is úgy formálta saját történetét, hogy benne 10 évvel korábbra, 1578-ra datálta az Anna-szerelem kezdetét. Tehát azért hasonlít egymásra feltűnő módon a komédia eseménysora és Balassi fiktív szerelmi története, mert a költő követte, imitálta Castelletti pásztorjátékát. Majd arra a konklúzióra jut, hogy „a Losonczy Annával való szerelem kezdetét nem 1578-ra, hanem 1588-ra kell datálnunk, vagy ha nem is szerelmét (melyről mit sem tudhatunk), de legalábbis a házassági szándékát [...]” (I, 198). A házassági szándékot illetően nem vitatkozom, hiszen Ungnád Kristóf 1587 novemberében halt meg, férjes asszonyt pedig igencsak bajos lett volna elvenni. 1578-ban Balassi nem a házasság reményében udvarolhatott Annának. Hogy mit érzett legfelül Balassi, nyilván azt sem tudhatjuk. De hogy ismerték egymást, Anna verseket kapott tőle, Balassi pedig ekkor írott szerelmes verseiben név szerint említi, azt bizonyosnak gondolom.

Azt tudjuk, hogy Balassi és Losonczy Anna már a költő házassága előtt ismerték egymást. Erről tanúskodik az a Vitencen 1582. április 17-én, „vízbehányó kedden” kelt kötelezvény, mely szerint Balassi 1400 forintot vett fel kölcsönbe Losonczy Annától. Az adatot természetesen Köszeghy is ismeri (I, 223). Arról szintén van információnk, hogy Anna a költő verseivel is megismerkedett. Egy vers – vélhetően vallásos könyörgés – bizonyosan a kezébe jutott. A *Balassa-kódex* 57. lapjának prózai összekötőszövege – Köszeghy jelölésmódja szerint: **b1a** (II, 165) – a költő házassága előtt szerzett versei közül hiányzóként említi a *Láss hozzá, ödvessígemnek Istene* kezdetűt, mely „nyíri Báthori Istvánnál és Ugnotnénál is volt”. Ugnotné természetesen Ungnád Kristóf felesége, Anna. Ezt az adatot Köszeghy, noha nyilván ismeri, sehol sem kamatoztatja, mintegy eltekint tőle.

A szerelmes versekre vonatkozóan a korábbi szakirodalom vélekedésének legfontosabb támasztéka az a három vers, mely akrosztichonja szerint egy Anna nevű nőhöz íródott, és közülük az egyik vezetőknévvel együtt utal a költő kedvesére. Ezek a *Balassa-kódex* sorrendjében a következők: 4. *Bizonyal esmérem rajtam most haragod* (BALASSI BALINTHÉ ANNA), 25. *Lelkemet szállotta meg nagy keserűség* (LOSONCSI ANNA), 27. *Az én szerelmesem haragszik most reám* (ANNAMÉRTH E). Ezeket az énekeket nemcsak az azonos keresztnév köti össze, hanem a versforma és a nótajelzés is, mindegyik

kétségtelen, hogy a versek nem keletkezésük valóságos időrendjében sorakoznak, hanem a lírai regény sajátos belső törvényszerűségeihez, »epikumához« vagy helyesebben lélektani folyamatához igazítva követik egymást.” VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 320. Ezt a gondolatot Köszeghy is idézi (II, 269), éppen olyan versnél, mely akrosztichonja szerint Annához íródott. Ám Varjas az első 33-as ciklus azon verseiről (is) beszél, melyeknek nincsen akrosztichonja, melyek nem nevezik meg Annát. Ezek a Nagyciklus koncepciója szerint már Annára vonatkoznak, vagy ilyennek érezhetjük őket. Még azok is, melyeket eredetileg nem neki írt. De Varjas nem mondja, hogy Balassi egyiket sem írta volna Annának, csak azt, hogy „mindet” nem. Azt meg főként nem mondja, hogy az ANNA akrosztichonnal jelöltek máshoz szóltak volna.

metruma $a_{12}+a_{12}+a_6+a_{12}$, és a *Palkó nótájára* íródott. Érdeemes átmenetileg kiterjeszteni a versforma alapján a versek körét, Balassi összesen 6 szerelmes versben használja ezt a metrumot (és egy olyan istenes versben, mely a 4. verssel mutat feltűnő azonosságokat): 3. *Eredj édes gyűrőm, majd jutsz asszonyodhoz*; 9. *Ó, te csalárd világ, nyughatatlan elme*; 26. *Szentírás szerint is kereszt csak bűt jegyez*. Mivel ez utóbbi három költeménynek nincs akrosztichonja, semmi akadályja annak, hogy az Anna-szerelme jegyében keletkezettnek tekintsük. Ezt az elképzelést támasztja alá a versek szomszédsága is (3, 4 – 25, 26, 27). A 27. ének pedig kolofonnal zárul, mely szerint 1578-ban keletkezett. Ebben a tekintetben a 24. *Most adá virágom nekem bokrétáját* incipitűre rímel, mely szintén 1578-as kolofonnal végződik.

Nehéz elképzelni, hogy az akrosztichonokban levő Anna név ne ugyanazt a kedvest jelölne, mint a 25. éneké. Lehet, hogy a 16. században az „Anna a legelterjedtebb női keresztnév a korban” (I, 197), ám hogy Balassi szabályos blokkokat hozott volna létre azonos versformájú énekekből azonos keresztnévű, de különböző hölgyekhez írott verseiből, az eléggé valószínűtlen. Az a tény, hogy az első 33 vers közül csak a fent említett két versnek van évszámot tartalmazó kolofonja, tulajdonképpen nem mond ellent Kőszeghy hipotézisének, Balassi 1588-ban éppen e kolofonokkal teremtené meg azt az illúziót, hogy Annát már 10 éve szereti. De a felsorolt költemények egyéb jellemzői ennek az elképzelésnek inkább ellentmondanak. A *Palkó nótája* kizárólag a házassága előtt írt szerelmes versekben fordul elő. Önmagában az akrosztichonok léte is erre vall, Kőszeghy szavaival élve az akrosztichonokat „lényegében csak korai verseiben alkalmazza” (II, 353). A versek metaforahasználata, rímelése ugyancsak a korai versekkel rokon. Figyelemre méltó, hogy a szóban forgó hat vers egyikének sincs azonosítható mintája, egyik sem épül a *Poetae tres elegantissimi* verseire, noha 1582 után Balassi már szinte kizárólag a neolatin szerelmes költők nyomdokain halad.

Mindezek ellenére meglehet, hogy Balassi szándékosan archaizál. A Julia-versek idején versei általában akrosztichon nélküliek, Balassi-strófában készülnek, neolatin költők műveire épülnek, és nincsen kolofonjuk. De meglehet, hogy a fentebbi esetekben a költő szándékosan ír akrosztichonos, nem-Balassi-strófás, irodalmi minta nélküli költeményeket, melyeket tömbökben elhelyezve esetenként ál-kolofonnal zár le. Az orrunknál fogva vezet minket? Meglehet, de nem tartom valószínűnek. Ha így lenne, akkor Balassi nem a *Magyar Amphiön* lenne, hanem a *Magyar Hermész*. Jól ismert a görög mitológiából az a történet, ahol Hermész ellopja Apollón ötven tehenét, s hogy tette ne derülhessen ki, a teheneket farkuknál fogva hátrafelé hajtja a homokos úton, hogy nyomaik *visszafelé* mutassanak.

Azt várnánk ezután, hogy a Dobó Krisztinával kötött házasság kapcsán nemcsak a nevezetes pataki vár foglалásról olvashatunk majd, nemcsak a zálogbirtok ügyeiről, a költő katolizálásáról, hanem arról az egyetlen versről is, melyet akrosztichonja szerint a költő Krisztinához írt (2. *Cupido szívemben sok tüzes szikrákkal*). Ám a kötet e fejezetében egyetlen szó sem esik e költeményről. Csak a második kötet versciklusokat értelmező fejezetében (II, 268) olvashatunk annyit erről a versről, hogy „Losonczy Anna csak a feleségről, Dobó Krisztináról szólnak tekinthette”. Kőszeghy „történe-

ti-poétikai” olvasata helyes, Rimay János vagy Losonczy Anna nyilván így gondolhatta. De ez az egykorú olvasatot rekonstruáló „játék” (II, 268) szándékosan eltereli a figyelmet arról, hogy nemcsak ők tekinthették az éneket Dobó Krisztinához szólónak, mi magunk sem tehetünk mást. A korabeli olvasó vélhető vélekedése itt egybevág az irodalomtörténészekével. *Ad absurdum* persze kreálhatunk a Krisztina név mögé egy általunk nem ismert hölgyet,¹⁵ vagy feltehetjük, hogy az akrosztichon utólagos meszterkedés, de ezzel az *Occam borotvája* elvét sértjük meg. A versforma, a belső rímek használata,¹⁶ a Cupidót említő szerelmes mitológiai indítás mind arra vallanak, hogy a vers az 1580-as években keletkezhetett. Kőszeghy mindennek nem is mond ellent, csak éppen nem mondja ki a nyilvánvalót. Úgy tűnik, mintha fiktív adatnak tekintené azt, amiről belátható, hogy – bár versből származik – mégsem fikció.

A birtokokkal kapcsolatos következő fejezetek értelemszerűen szilárdabb – vagy mondjuk inkább: hétköznapiabb – adatokra támaszkodnak. Hogy ezek értékelése közben sem árt az óvatosság, arra a Balassi András és Bálint közötti adásvételi szerződés szolgált látványos példát (I, 274–275). Eckhardt Sándor még úgy vélte, hogy amikor Balassa András 3300 forintért vette meg a lipitújvári birtok Bálintra eső részét, akkor kihasználta a költő szorongatott helyzetét, aki kénytelen volt áron alul túladni rajta, hiszen a birtokrész valójában 4125 forintot ért. Kőszeghy figyelmeztet rá, hogy noha Balassa András valóban kíméletlen üzletember volt, de ebben az esetben szó sincs értékaránytalanságról. A 16 500 forintos zálogösszeg negyede valóban 4125 forint, csak hogy ez rajnai forintban értendő. Ha a korban érvényes 1,25-ös váltószámot alkalmazva ezt átszámoljuk magyar forintra, akkor éppen a megfizetett 3300-as számot kapjuk, vagyis Balassa András fillérre pontosan megfizette a lipitújvári negyed birtokot. Íme, így válhat egy száraz számszaki adat alkalmassá arra, hogy Balassa Andrást kapzsinak, erőszakosnak vagy minden hájjal megkentnek lássuk, illetve láttassuk.

Az 1588-as év eseményeinek elbeszélésénél kerül sor a Zandegger Lucia-ügy értékelésére. Az érsekújvári kapitány, a medvéhez hasonló kinézetű Ferdinánd Zamaria elüzi magától a feleségét, a nemrég szolgálatába állt Balassit pedig megfenyegeti és elzavarja. Nem világos, hogy pontosan mi történt, a költő valamiféle viszonyba keveredhetett Luciával,¹⁷ a becsületbeli ügygel pedig még az Udvari Haditanács is foglalkozott. Mindez alkalmat ad Kőszeghynek arra, hogy a Celia-versek címzettjét azonosítani próbálja (I, 285).

15 ECKHARDT Sándor mutatott rá, hogy a vers vélhetően *nem* Sanyiki Krisztináról szól, akit korábban tévesen Hagymássynéval azonosítottak. Hagymássy Kristóf negyedik felesége, akit Balassi (titkosírással) említ 1577. júl. 11-ei levelében, Kerecsényi Judit volt. Vö. ECKHARDT Sándor, *Az ismeretlen Balassi Bálint*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1943, 87.

16 A Nagyciklus első 33 verse között csak 4 íródott a *Lucretia nótájára*. Vélhető keletkezési idejük sorrendjében növekszik a 19-es sorok 6-os ütemeinek végén felbukkanó belső rímek aránya. HORVÁTH Iván adatai szerint: 14. *Csak búbanat* (1577–1578) = 37,5%; 21. *Nő az én gyötrelmem* (1584 előtt) = 40%; 12. *Széllyel tündökleni* (1584) = 61,9%; 2. *Cupido szívemben* (1584) = 66,7%. Vö. HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 71.

17 Kőszeghy jelzi (I, 282), hogy még abban sem lehetünk teljesen biztosak, hogy Zamaria felesége Zandegger Lucia lenne, mert a forrásokban a hölgy neve elő sem fordul. Az azonosítás egyetlen tanú vallomásán alapszik, de meglehet, hogy a selmeczi gróftól illetően a tanú egyszerűen téved.

Egy korábbi tanulmányának ötletét veti fel,¹⁸ és rögtön jelzi is, hogy pusztán hipotézisről van szó: „Egyértelmű bizonyítékunk nincs, számos jel utal azonban arra, hogy Lucia költészetbeli megfelelője: Célia.” A Celia-versekről szólva a második kötetben is határozottan jelzi (II, 296), hogy vékony jégen járunk: „Ezt az ötletet ma is védhetőnek tartom, de nem bizonyítottnak. [...] Céliáról – az életbeliről – semmit sem tudunk.”

Másként gondolom, de egyáltalán nem azért térek ki erre az azonosítási kísérletre, mert másként gondolom. Ha a szerző így véli – sőt jelzi is, hogy állítása bizonytalan –, hát vesse fel bátran, azzal nem kerülünk hátrébb. De eddigi fejtegetésünkéből már nyilvánvalóvá válhatott, hogy folyamatosan az úgynevezett „adatok” megbízhatóságáról, az objektívnek szánt életrajz megvalósíthatóságáról gondolkodunk, arról a helyeselhető törekvésről, hogy az irodalomból, a versekből, a költői fikcióból ne teremtsünk hamis múltat. Ha egyéb esetekben Kőszeghy elhárítja, hogy a költemények alapján képzeljünk el Balassi életében romantikus epizódot, akkor itt is ez lenne a követendő. A Celia-versek terjedelme, metaforahasználata, nótajelzései (pontosabban azok hiánya), rímelése, retorikai felépítése, és lengyel vonatkozásai (lengyel szép Zsuzsánna, Hannuska Budowskionka) alapján én határozottan későbbinek gondolom e darabokat a Julia-ciklusnál. A *Balassa-kódex*ben is a Julia-versek után állnak. De lehet, hogy ezek az érvek nem perdöntőek; lehet, hogy Balassi átdolgozta korábbi énekeit. A ciklus keletkezési idejét megbízható adatokból nem ismerjük. Ha viszont ez a helyzet, akkor e darabok nem alkalmasak arra, hogy az életrajzba illesszük őket.

A szakirodalom hagyományosan az 1588–1589-es időszakra datálja a Julia-ciklust, vagy az úgynevezett Nagyciklus második 33-as részét, Julia kilétében pedig már Szilády Áron életrajza óta töretlen a szakmai konszenzus:¹⁹ a régi nagy szerelem folytatódik, az udvarló versekkel körülrajongott hölgy Losonczy Anna. Kőszeghy sem jár el másként. Már az 1578-as Anna-versek kapcsán megjegyzi: „Az bizonyos, hogy Balassi Bálint 1588–1589-ben Losonczy Anna kezét akarta elnyerni, továbbá (s lehet, hogy ez számára még fontosabb volt) ekkor rendezte, állította össze költői korpuszát, a házasságáig és a házassága – mint vízvázalástó – után írt versek ciklusát.” (I, 197.) Aztán az 1588-as eseményekre térve: „Balassi szinte új életre kel. Meggyőződése, hogy most fog jóra fordulni minden. Biztos benne, hogy megszerzi Losonczy Anna kezét, vele a hatalmas Losonczy–Ungnad-vagyont, visszaváltja, visszavásárolja elzálogosított, eladott birtokait. Szébbnél szebb udvarló verseket ír, egy megkomponált kötetet állít össze, versciklusokat szerkeszt, lefordítja Cristoforo Castelletti *Amarilli* című komédiáját, mindezt az udvarlás lázában.” (I, 275.) Később pedig: „Az 1587–1589 közötti időszak Balassi életében mérföldkő. Ekkor, a Losonczy Anna kezéért indított ostrom kezdetekor határozta el, hogy eddig írt verseit ciklusokba rendezi, ekkor írta az ún. Julia-verseket, szám szerint huszonötöt, ekkor a *Szép magyar komédiát*.” (I, 286.)

18 KŐSZEGHY Péter, *Ki volt Balassi Céliája?* = *Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 250–255.

19 A *Balassa-kódex* 1874-es előkerülését megelőzően – tehát amikor a Julia-versek még ismeretlenek voltak – Thaly Kálmán és Toldy Ferenc még egy ismeretlen erdélyi főrangú hölgyre gondoltak. Vö. Gyarmathy BALASSA Bálint *Költeményei*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1879, XXX.

Azért idéztük mindhárom magától értetődőnek tűnő, általánosan elfogadott állításokat tartalmazó részeket, mert látványosan keveredik bennük a biztos és bizonytalan. Sarkosan fogalmazva: ebben a formában a *Szép Mese* részének tekinthetők, mert szigorú értelemben dokumentumokkal nem igazolhatók! A fenti kijelentések két részre bonthatók: (1) Balassi Juliája Losonczy Annával azonos, neki udvarolt versekkel ebben az időben, és őt akarta feleségül venni; (2) Balassi 1589 nyarán határozta el, hogy verseit ciklusokba rendezi, ekkor jött létre a *Maga kezével írott könyv*, amit *Nagyciklusként* is emlegetünk. Érdeemes mindkét állítással kötözködni egy kicsit. Kötözködni, mert a gondolatmenetek célja *nem* Kőszeghy kritikája – hiszen itt teljes konszenzuson alapuló álláspontot képvisel –, hanem az irodalomtörténész, a filológus, az életrajzíró helyzetének jellemzése. Bárkit érint, korábbi magamat is beleértve.

(1) Tudjuk, hogy Ungnad Kristóf 1587 novemberében meghalt, Losonczy Anna özvegy lett, tehát (a gyászév letelte után) a házasság szándékával legálisan lehetett neki udvarolni. Tudjuk, hogy Anna 1589 szeptemberében hozzámegy Forgách Zsigmondhoz, ettől kezdve nincs értelme udvarló versekkel közeledni hozzá. Így 1588–89-ben *lehetett* udvarolni neki. De megtörtént-e tényleg? Egy 1588 márciusában Kapy Sándorhoz írt levélből gyaníthatjuk, hogy Balassi házasodni szándékozott: „Ha az Isten karácsonyig éltet, azt gondolom, hogy *nagy úr leszek*, ha egyébképpen nem is, *farkam után*.” (A dőlt betűs részek titkosírással.) De ezekből az adatokból teljes bizonyossággal nem következik, hogy a költő éppen Losonczy Annát akarta volna elvenni. A rejtelmeskedő levél ezügyben nem igazít el. Balassi ugyanebben az időben talán más nőnek, Zamaria kapitány nejének (is) csapja a szelet.

Azok az érvek, amelyek alapján ítélni szoktunk, a versekből való! Balassi a Julia-ciklus elején, a 35. *Régi szerelmem nagy tüze* kezdetű versének argumentumában írja, hogy „akkor szerzette, hogy az ő felesége idegensége miatt az régi szeretőjén kezdett szívében megindulni”. A 38. *Egy kegyes képében az gyászöltözetben vajon angyal tűnék-é?* kezdetű ének gyászoló hölgyről beszél. A 64. *De mit gyötresz engem most, keserves lelkem?* 20. sorában pedig azon bánkódik a költő, hogy „az nyerhetetlen másnak adta magát”. Mindez illeszkedik a dokumentumokból tudható adatokhoz. De hát – Kőszeghy szavával élve (I, 197) – mindez a fikció szintjén illeszkedik. A költeményekből konkrét adat nem olvasható ki.

Az 54. *Ó magas kősziklák, kietlenben nőtt fák* kezdetű vers 14. sorában kétségtelenül ez áll: „Szép Julia-Annám léssen-é jó hozzám”. Ugyanebben a versben a 4. strófa végén Echo ugyancsak kimondja Anna nevét. Hasonló módon válaszol Echo a 63. *Nyolc ifjú legény, minap úton menvén* 2. szakaszában Credulus kérdésére. De hát – megint Kőszeghyt idézve (I, 197) – az Anna a legelterjedtebb női keresztnév a korban.

Csak egyetlenegy, dokumentummal alátámasztható adatunk van, mely alapot adhat Anna azonosítására, Illésházy István 1589. szeptember 29-én kelt beszámolója Balassi bujdosásáról. A latin szöveg bennünket érdeklő része: „[Balassi Bálint] bujdosása okául felhossa Balassa Andrást, aki jószágaira tör, s akit nagyon fenyeget, és Ungnad Kristóf özvegét, aki nem akart hozzámenni feleségül”.²⁰ De hát – megint Kőszeghy

20 A latin szöveg: „Causam peregrinationis suae ponit Andream Balassa qui sua ambiat bona, cui multum minatur et relictam olim Cristoforo Ungnad quae sibi nibere noluit.” *BBÖM*, I, 410.

szavával élve – ez az egyetlen adat, és mi van akkor, ha a tanú téved? És azt se felejtjük – újfent Kőszeghy érve (I, 288) –, hogy Balassi ekkor szándékosan kódosít, leplezni akarja valódi szándékát, és Illésházy *vélekedése* nem független Balassi szándékától.

Mindez persze szándékos kötözködés. Magam is úgy vélem, hogy Balassi Juliája Losonczy Annával azonos. De nem azért hiszem, mert erre kétségtelen bizonyítékaink lennének, hanem azért, mert felettebb valószínű. Nincs jobb jelölt, és túl nagy véletlen lenne, hogy a fikció szintjén, a versekben megjelenő Anna név, illetve a kedvest jellemző mozzanatok (régis szerelem, gyász, másnak adta magát) ennyire egybevágnának a valósággal. Vagyis amellet érvelek, hogy van olyan helyzet, amikor a fikciót elhihetjük. Természetesen ez nem az egyes versekben elmondott részletekre vonatkozik, jelen esetben csupán a főszereplők azonosítására.

(2) Komolyabb problémát érkelek azzal kapcsolatban, hogy Balassi mikor állította össze verseinek megkomponált gyűjteményét. Már ott sincs konszenzus a szakirodalomban, hogy mit is értünk megkomponált gyűjteményen. A mag²¹ nyilvánvalóan a Julia-versek sorozata. A *Balassa-kódex*ben ezt a költő házassága előtt írt énekei előzik meg (1–33). A 25 versből álló Julia-ciklus nem különálló módon szerepel, hanem a költő házassága után szerzett verseinek élén. A 34. vers előtt prózai megjegyzés – Kőszeghy jelölésmódja szerint: **b1a** – tájékoztat arról, hogy a költő „jobbriszre a virágénekeket inkább mind Juliáról” szerzette, az 58. vers után pedig ezt olvashatjuk (**b1aa**): „Ez az Juliáról szerzett énekeknek a vége.” A kódex azonban folytatja a versek számozását 75-ig.²² Közben a 61. vers után a kódex nevezetes *nagy cruxa* miatt a sorozat megszakad, ide istenes énekek ékelődnek be, melyek egy részének csak a helyét hagyták ki. Számzatlanul áll a 73. és 74. ének között a *Valahány török bejt*, mely önálló kis ciklusként értelmezhető. Nem világos, hogy az 1–33. és 34–75. számok alatt lejegyzett költeményeket egységes ciklusnak tekinthetjük-e. Megoszlanak a vélemények arról is, hogy mi Balassi *Maga kezével írott könyvének* anyaga, hogy hol ér véget ez a rész. Varjas Béla először a 61. *Vitézek mi lehet* után húzta meg a határt, itt érzékelt törést a kódex lejegyzésében.²³ Később ugyanő már a folyamatos ciklusként értelmezte a 2×33 verset.²⁴ Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor egy 3×33+1 versből álló, de soha meg nem valósult nagykompozíciót tétélezett fel,²⁵ ezt az elképzelést később Horváth Iván fejlesztette elméletté.²⁶ Később, ezt a nézetét feladva, a kódex jelenlegi állapotához igazodva képzelte el a gyűjteményt.²⁷ Pirnát Antal visszatért ahhoz a véleményhez, amit Varjas vallott, hogy a

21 VARJAS lényegét érintő szóhasználata, *i. m.*, 317.

22 A *Balassa-kódex* számozásából levonható azon következtetésekre, melyek nézetem szerint alapjaiban mondanak ellent a Gerézdi-Klaniczay-sejtésnek, most nem térek ki, bár szóban már 2011-ben elhangzott, de írásban csak Kőszeghy Péter monográfiájának megjelenése után látott napvilágot. Vö. VADAI István, *Balassi Bálint elvegyült énekei*, ItK, 118(2014), 393–402.

23 *Balassa-kódex*, kiad. VARJAS Béla, Bp., MTA, 1944, XX.

24 VARJAS, *i. m.*, 309–346.

25 *A magyar irodalom története*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, I, 471

26 HORVÁTH, *Balassi költészete...*, *i. m.*, 34–64.

27 HORVÁTH Iván, *Az eszményítő Balassi-kiadások ellen = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, 1997 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 35), 191–203.

61. a gyűjtemény utolsó verse.²⁸ Kőszeghy Péter Varjas 2×33 énekből álló *Nagyciklusát* fogadja el megkomponált gyűjteménynek, de kiegészíti azt a Celia-versekkel (II, 301).²⁹ A kódex rendje sem nyilvánvaló, a kutatók értelmezései sem egységesek.

Az kiolvasható a *Balassa-kódex*ből, hogy a Julia-versek ciklust alkotnak. Úgy gondoljuk, hogy ezeket Balassi 1588–1589-ben írta, vélhetően ekkor rendezte sorba őket. Ez azonban csak egyetlen ciklus, a mag, és nem a ciklusokból álló teljes életmű. Hogy a házassága előtt írt költeményeket Balassi már ekkor a kompozíció részének tekintette-e, azt nem tudjuk. Ugyanez érvényes a Celia-ciklusra is. Sajnos a kódexben hiányzik a sorozat eleje, és hiányzik a ciklus prózai bevezetője, mely eligazíthatna abban a kérdésben, hogy a *Maga kezével írott könyv* anyagához tartoznak-e a Celia-énekek. Fennáll az a lehetőség is, hogy a költő 1589 nyarán csak a Julia-ciklust komponálta meg, korábbi és még meg sem írt verseiről pedig egyáltalán nem határozott el semmit.

Tudjuk, hogy 1593-ban Balassi udvarló verseket küldött, és további költeményeket ígért Batthyány (II.) Ferencnek, és a küldemények egy része szerencsésen meg is maradt a címzett levéltárában. Erre alapoztam azt az elképzelésemet, hogy a *Balassa-kódex* ősenek gondolt *Maga kezével írott könyv* talán azonos egy olyan gyűjteménnyel, amelyet Balassi Batthyánynak másolt vagy másoltatott össze. Ebbe ifjúkori énekeit ugyanúgy leírta (1–33. versek), mint a Julia-ciklust, sőt az ezt követő költeményeket, tehát a Celia-énekeket is. Ez az elgondolás tehát nem megkomponált nagystruktúrát lát a *Balassa-kódex* anyagában, hanem lazább-szorosabb ciklusok egymásutánját. A költő, mint afféle Cyrano, teljes versgyűjteménnyel segíthette Batthyányt az udvarlásban.³⁰ Az ötletet ugyan lehet vitatni, de azt az eshetőséget tagadni, hogy a *Balassa-kódex* anyaga 1593-ban is létrejöhetett, nemigen. Fennáll tehát az eshetősége annak, hogy a (2) állítás nem igaz, pontosabban szólva egyetlen versciklusra, a Julia-versekre kell korlátozni.

Lezárva immár a Julia-szerelemre vonatkozó kötözködést, annyit szűrhetünk le belőle, hogy (1) az életrajzi tényeket olykor kénytelenek vagyunk a fiktív életrajzra támaszkodva kiegészíteni; (2) nem lehetünk biztosak abban, hogy a sokszoros másolatlánc végén álló *Balassa-kódex*ből sikeresen rekonstruálható a költő szándéka szerinti kompozíció, s így annak tervét, létrehozásának idejét, megformálását nem kezelhetjük életrajzi tényként, csak szakmai fikcióként. Néha tehát segít, ha az elődök nyomdokain haladunk – noha minden nyom gyanúsán egyfelé halad –, néha pedig hátráltat, ha a jól kitaposott ösvényen maradunk. Jól mondja Kőszeghy: „Nem gondolnám, hogy e kettő teljességgel szétválasztható.” (II, 268.)

28 PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi, 1996 (Humanizmus és Reformáció, 24), 75.

29 A szerelmes versek így kialakított nagykompozíciója csak akkor keletkezhetett 1588–1589-ben, ha elfogadjuk Kőszeghy azon nézetét, hogy Celia azonos Zandegger Luciával.

30 VADAI István, *Batthyány Ferenc és Balassi Bálint = A Batthyányak évszázadai: Tudományos konferencia Körmenten 2005. október 27–29.*, szerk. NAGY Zoltán, Körment–Szombathely, 2006, 217–222. Sajnálatos módon Kőszeghy ezt a (meglehetősen kis példányszámban publikált) tanulmányomat nem ismeri, ezért nem számol a „megkomponálás” itt felvetett 1593-as dátumával. A tanulmányt Budapesten is bemutattam, vö. VADAI István, *Cyrano-effektus*, az MTA Irodalomtudományi Intézetében 2006. febr. 22-én megtartott előadás. Ezt Kőszeghy más összefüggésben, a *Mátray-kódex* kapcsán hivatkozta is, de külföldi útja miatt nem hallhatta.

Balassi lengyelországi bujdosásának kezdetéről már szoltunk, az időrendbe kapaszkodva csak egyetlen kérdés erejéig térünk ki rá. Kőszeghy felfigyel rá, hogy a költő már 1577. július 11-én, Balassa Andrásához intézett levelében arról ír, hogy nem bánná, ha a Krusith lány ügye még 4 évig halasztódna, és akkor kellene házasodnia. 1589 őszén pedig Illésházy István számol be arról, hogy Balassi „egészen egyedül, lóra ülven, éjnek idején eltávozott ebből az országból Krakó felé, [...] ha addig meg nem hal, négy évig nem jön Magyarországra”.³¹ „Vajon mit akart mindig éppen négy évig csinálni Lengyelországban?” – kérdezi Kőszeghy (I, 288–289). Mivel mindkét esetben lengyelországi katonai szolgálatról van szó, arra gondolok, hogy Balassi 4 évre szegődött volna zsoldba. Az első szolgálatot félbeszakítja, apja halálakor hazatér; a második vállalkozás el sem kezdődött. Magyarországon is nagyjából 4 évig tart katonai szolgálata, az egri hadnagyságot közel ennyi ideig viseli: 1579 elejétől 1582 végéig. Mindhárom esetben határozott időre szóló megbízási szerződésre gyanakszom.

Kőszeghy csak egyetlen bekezdés erejéig tér ki Balassi debnői és krakkói vendégeskedésére, idézi a költő 1590-ben öccséhez írott levelét, majd egy rövid mondattal kommentálja: „Őszinte szavak ezek, tükrözik lelkiállapotát, vágyait.” (I, 291.) Nem tulajdonít jelentőséget annak, hogy a költő a katonai szolgálat, a hivatalvállalás és a meghíusult házasság mellett saját verseiről is említést tesz:

ne véljen, uram, senki olyan bolondnak, hogy ha ott kinn tisztességesen szolgáltatnának velem, hogy örömesben az szolgálatban, mint a *versfaragásban nem foglalnám elmémet*. De ha nem szolgáltatnak velem, meggyek? Az hibeí bíróságot vegyem-é fel? Nem illik. Megházasodjam-é? Annak ellent mondtam. Azért, uram, így lévén a dolog, hogy meg sem házasodhatom, s az szolgálatra sem lévén hivatalom, nem jobb-e itt, kisebb bosszúsággal s *elmémnek vékony törődésével* urakkal s hercegekkel való *nyájasságban az időmet elmúlatnom*, mint otthon csak sanyarságban és morgolódásban?³²

Eckhardt ennek kapcsán a Celia-versekre gondol,³³ és a szakirodalom ezt általában el is fogadja. Világos, hogy az a két irodalomtörténész, aki megkísérli a Celia-verseket korábbra datálni, másként vélekedik. Szentmártoni Szabó Géza úgy véli, hogy Balassi Krakóban istenes verseket írt,³⁴ Kőszeghy Péter pedig nem tér ki a versfaragás kérdésére, hanem azonnal áttér a költő braunsbergi tartózkodására, ahol jezsuita környezetben a költő a vallásos elmélkedés felé fordul. A levél kiemelt részei alapján én határozottan szerelmes versekre gondolok, és a Celia-ciklus korábban már említett lengyel vonatkozásai (lengyel szép Zsuzsánna, Hannuska Budowskionka) miatt Eckhardttal értek egyet (a Szárkándi Anna-azonosítással természetesen nem). Ebből következően életrajzi ténynek tartom a helyhez és időhöz köthető versszerzést: más életrajzi szakaszoktól eltérően itt *tudjuk*, hogy Balassi irodalommal foglalatoskodik.

31 A 1577-es levél kiadása: *BBÖMI*, 310, a latin nyelvű 1589-esé: *uo.*, I, 410 (ECKHARDT Sándor fordítása).

32 *Uo.*, 379–380. Kiemelések tőlem – V. I.

33 *Uo.*, 380.

34 SZENTMÁRTONI SZABÓ, *i. m.*, 641.

Balassi különféle – az apai örökségre, birtokokra, házasságra, kölcsönökre, zálogjogra vonatkozó – peres ügyeit a monográfia folyamatosan részletesen és alaposan tárgyalja. Kőszeghynek eközben egyszerre kell tájékozódnia a kor gazdasági, pénzügyi, politikai, katonai és jogi terepein, s ezt láthatóan otthonosan teszi. A peres dokumentumok szövevényes hálóját persze nincs alkalma minden esetben egészében bemutatni. A Liptóújvárra vonatkozó 1589–1594 közötti tragikomikus jogi huzavona esetében azonban kivételt tesz, és a per utolsó két és fél évét egy regesztaszzerű, részletező felsorolással illusztrálja (I, 302–318). Noha a lista nem teljes, még így is 53 dokumentumot, periratot, levelet vonultat fel. Szinte napról napra követhetjük az ügymenetet.

A költő utolsó napjait, az esztergomi ostromot elbeszélő fejezet után, a monográfia epilógusaként a Balassit hősként megjelenítő propaganda kiadványairól olvashatunk. A szerző Darholcz Kristóf-féle *Epitáfium* és a Rimay-féle *Epicédium* mellett a *Tíz okok* és az *Istenes énekek* kiadásaira tér ki, rámutatva arra, hogy a Balassi-tisztelet milyen hatékonyan írta felül a valóságos életrajzot. A „sikertelen, egzisztenciateremtésre képtelen, felesége elhagyta, becsületétől [...] megfosztott, elszegényedett, negyvenéves »ifjú«” (I, 352) képe áll szemben az irodalmi mitológia *Hungarus Heros*ával. E kettőség hiteles bemutatása volt Kőszeghy legfontosabb célkitűzése.

A fejezet elején a szerző számot vet azzal, hogy milyen dokumentumok alapján és miféle képet sikerült rajzolni a kötetben. Ahogy írja: „Balassiról meglepően sok adattal rendelkezünk.” (I, 338.) Érthető módon még egy nagymonográfia sem tudja mindet felvonultatni, és csak részleteiben idézheti az iratokat. Egyetérték azzal, hogy „a Balassi-filológia elvégzendő feladata lenne egy [...] Balassi-okmánytár összeállítása”. A korábbi forráskiadások szinte áttekinthetetlen dzsungelt alkotnak. Rémít ez a sok nyom... És nemcsak a nyomok mennyisége, hanem az is, hogy keveredik bennük a való és a fikció.

Magyar Amphión

„Ez a könyv nem most jött létre, ha fizikailag most állt is össze köteté. Alapját többnyire korábban elkövetett jobb-rosszabb írásaim alkotják, amelyek most kaptak végleges (?) formát.” (II, 9.) E szavakkal kezdődik a Balassi-monográfia második kötete, mely a költői életművel, annak poétikai hátterével, forrásaival, a művek filológiai részletkérdéseivel, a kompozíciók szerkezetével foglalkozik. A nyitó mondatokat azért idéztük, hogy jelezzük, valóban érezhető a kötetben némi egyenetlenség. A korábbi írások hol önálló szaktanulmányok, hol pedig szövegkiadások utószavai. Az első kötetben is akad korábban megírt rész, például az *Istenes énekek* bécsi és nagyszombati kiadásairól, Balassi Imréről szóló rész (I, 349–351), ám ott – bizonyára az életrajzírás műfajából fakadóan – csak kivételesen bukkantak fel. A *Magyar Amphión* fejezetei már csak azért sem alkothatnak *folyamatos* egészet, mert az életmű különböző részeiről, különböző aspektusairól szólnak. E recenzió keretében nem is vállalkozhatunk arra, hogy mindegyik fejezetről részletesen szóljunk. Ezért nem esik szó majd a versek teológiai összefüggéseit taglaló részekről, illetve a *Füves kerteskéről* és a *Tíz okokról* írottakról.

Csak azokhoz a fejezethez fűzünk kommentárt, ahol jobb-rosszabb érveink, filológiai észrevételeink támadtak.

Az elsőhöz hasonlóan a második kötet is a szakirodalom áttekintésével kezdődik. Most azonban nem a Balassira vonatkozó munkák kerülnek terítékre, hanem az *udvari szerelem* problematikája. Az alapkérdés természetesen az, hogy volt-e Balassi előtt ilyen típusú magyar líra, ezen a téren Balassit kezdeményezőnek, újítónak látjuk-e vagy egy létező (de számunkra nem látható) hagyomány folytatójának, beteljesítőjének. „Megerőltető exkurzus ez” – írja Kőszeghy (II, 21), és annyiban kétségtelenül igaza van, hogy a korábbi Balassi-szakirodalom eltérő nézeteivel szembe kell néznie. Kibékíthetetlen ellentmondást azért nem lát köztük, mert Balassi költészetét nem homogén egységként szemléli. Megengedi, hogy az életműben jelen legyenek vágáns mozzanatok, ahogyan Gerézdi Rabán vélte; megengedi, hogy Balassit reneszánsz-petrarkista költőnek lássuk, ahogyan Klaniczay Tibor és Bán Imre gondolta, sőt azt is, hogy a középkorias vonásokat hangsúlyozó Pirnát Antalnak vagy a trubadúr-hagyományt előtérbe helyező Horváth Ivánnak adjunk igazat. Ezek a nézetek Kőszeghy szerint nem mondanak ellent egymásnak: felváltva, sőt akár egyszerre érvényesülhetnek a költői életműben. Rokonszenves álláspont, de ezt a megengedő gesztust a monográfia nem a különböző nézetrendszerek elvtelen kibékítésének érdekében gyakorolja, hanem azt hangsúlyozza, hogy e nézetek *egyike sem* lehet kizárólagos érvényű.

A monográfia elsőként az udvari szerelem nemzetközi szakirodalmának szentel fontos fejezeteket. A fogalmat elsőként Gaston Paris használta 1883-ban, az ő nyomán Joseph Bédier népszerűsítette. Az ő leginkább platonikusnak nevezhető értelmezésük határozta meg a 20. század első felének terminológiáját. Az udvari szerelem *ortodox tanát* Kőszeghy kötetében C. S. Lewis nézetei képviselik (II, 22–28), ezekkel szemben pedig D. W. Robertson, John F. Benton és Peter Dronke kritikus érvelését tekinthetjük át (II, 29–44). Robertson a korábbi terminológiát egyszerűen használhatatlannak minősíti. Andres Capellanus szerelemtanáról szólva rámutat, hogy ott az *amour courtois*-nak nyoma sincs, ezt a fogalmat szerinte a modern tudomány és irodalomelmélet hozta létre. Ahol e szerelemideológia tetten érhető, például a *Rózsaregény* vagy a *Lancelot* esetében, ott mindig ironikus, parodisztikus kontextusban jelenik meg. Dronke éppen az ellenkező irányban érvel, nem az udvari szerelem fogalmának érvénytelenségét, hanem annak általános, a középkoron is túlnyúló, univerzális érvényességét hangsúlyozza. A fogalomrendszert nála nemcsak időtlenség jellemzi, hanem a társadalmi rétegektől való függetlenség is, ugyanúgy felbukkanhat populáris, tudós vagy arisztokratikus környezetben.

Az eredetileg Andreas Capellanus traktátusának magyar fordításához írott utószó-ból³⁵ származó fejtegetést Kőszeghy a monográfia nagyon hangsúlyos helyére illesztette: a második kötet élére, mintha Balassi poétikájának megértését feltétlenül így, az udvari szerelem értelmezésével kellene kezdenünk. Arra mindenképpen alkalmas e gondolatsor, hogy figyelmeztessen a fogalomhasználatra. A trubadúrköltészetről, vagy

35 ANDREAS CAPELLANUS, *A szerelemről*, ford. RAJNAVÖLGYI Géza, utószó KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2012.

akár a középkori lovagi kultúráról nemcsak a laikusok alkothatnak romantikus képet, a szaktudós is besétálhat a 19. század romantikus terminológiai csapdáiba. A tisztázó jellegű fejezet elolvasása után kissé úgy éreztem magam, mint amikor egyetemistaként Puskin *Anyeginjének* olvasása során Tatjana levelét kellett – a szakirodalom alapszintű feldolgozása után – saját magam számára átértékelnem. Laikus olvasóként a szerelmes nő kezdeményező levelét őszinte, eredeti, romantikus szöveggént értettem, és csak utóbb szembesültem vele, hogy Puskin itt a francia szemtimentális irodalom, leginkább Eugène Sue szerelmes regényeinek paródiáját adja. A korábban őszintének gondolt levél hirtelen ironikus kontextusba került. Most Balassival kapcsolatban kérdezhetjük meg, hogy az udvari szerelmet, lovagi típusú költészetet, nőtisztelő ideológiát bejáratott terminusként használva tulajdonképpen „miről is beszélünk?” (II, 20).

Már a fejezet legelején exponálódik az alapkérdés, tudniillik hogy Balassi szerelmi költészete levezethető-e magyar előzményekből, az irodalomtörténetben kontinuitást vagy megszakítottságot kell-e érzékelnünk. A fejezet epilógusa (II, 47–50) Zemplényi Ferenc és Horváth Iván mondataival teszi sarkossá az udvari szerelemre vonatkozó negatív álláspontot. Az első álláspontot, miszerint „Balassi előtt nem volt udvari szerelmi költészet Magyarországon”,³⁶ a korábbi fejtegetést megtoldva Kőszeghy azzal utasítja el, hogy Zemplényi zárt rendszert lát a középkori kultúrában, és ebben a formájában ez nemcsak Magyarországon nem létezett (csak a 19. századi romantikus irodalomtörténetírásban), de Nyugat-Európában sem. Az érvelést legalábbis megfontolandónak tartom. Horváth Iván tételmondata, miszerint „Balassi az első trubadúr és az első reneszánsz költő”,³⁷ sokkal megtévesztőbb, és bár e recenzió nem az ő nézeteit firtatja, mégis érdemes külön kitérni rá.

Ha Kőszeghy monográfiájának első kötete a *Szép Mese* cáfolatának jegyében íródott, akkor a második kötetnek számot kellene vetnie a *Szép Metaforával*. Magától értetődik, hogy Horváth Iván nem szó szerint használta az „első trubadúr” kifejezést, efféle anakronizmus csakis képletesen értendő lehet. De azoknak a középkorászoknak (sőt egyetemistáknak), akik úgy ismerkednek meg Balassi költészetével, hogy közben ezzel a kifejezéssel találkozhatnak, ez egyáltalán nem nyilvánvaló. Számukra külön el kell(ene) magyarázni, hogy Balassi legfeljebb a trubadúrlírárt 200 éves távlatból megújító Petrarcán, illetve az őt újabb 200 éves távlatból imitáló neolatin költészetben keresztül érintkezik a lovagokkal. A *Szép Metafora* egyfelől szellemes, mert rávilágít Balassi valamiféle *elsőségére*, arra, hogy korábban nem írtak *így* magyarul szerelmes verset, másfelől mélyen hallgat arról, hogy Balassi milyen úton-módon térhetett erre az útra. Megtévesztő, mert bár plasztikus képet nyújt a szerelmes versek attitűdjéről, eközben hallgat a tényleges forrásokról, sőt tévútra terel. Mindez természetesen csak a *Szép Metaforára* érvényes, Horváth Iván könyvének más helyein természetesen érinti Balassi (nem trubadúr) forrásait is.³⁸

36 ZEMPLÉNYI FERENC, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 4), 57–67

37 HORVÁTH I., *Balassi költészete...*, i. m., 218.

38 *Uo.*, 146–191. Főként a Balassi versszak metrumtípusának európai kontextusát térképezi fel.

Köszeghy egyáltalán nem tagadja, hogy léteztek Balassi előtti magyar szerelmes versek (II, 55), sőt lajstromozásuk mellett igyekszik számukat szaporítani is. (Erről később.) Ám azt természetesen nem állítja, hogy Balassi költészete kizárólag innen, a csak töredékeiből ismert magyar nyelvű korpuszból, virágénekekből, szerelmes históriákból lenne értelmezhető. Külön fejezeteket szentel egyéb lehetséges mintáknak, a német, cseh és a magyarral sok tekintetben feltűnő párhuzamokat mutató horvát költészetnek. De hiányolom a legtriviálisabb állítást, hogy tudniillik Balassi ismert forrású versei nyilvánvalóan mutatnak az elsődleges forrás, a latin nyelvű petrarkista költészet felé. Furcsa, hogy a középkori udvari szerelem kérdésének – mely vagy hatott közvetve Balassira, vagy nem – a kötet 30 lapot szán (II, 21–51), miközben a *Poetae tres elegantissimi* költőinek összesen 3 lapnyi ismertető jut (II, 274–276). Nem tudom, hogy az ifjú Balassi hozzáférhetett-e a János Zsigmondnak ajánlott Dionigi Atanagi-féle humanista versgyűjteményhez (I, 155), de az ebben szereplő bókversek és Balassi költészete közötti hasonlóságok tagadhatatlanok.³⁹ Nem tudom, hogy Balassi Erdélyben, vagy korábban Bornemisza keze alatt, vagy nürnbergi tanulmányai során milyen latin forrásokat olvasott, de Marullus-versek már a *Balassa-kódex* első 33 versében felbukkannak (10. *Valaki azt hiszi...*, 12. *Széllyel tündökleni...*, 17. *Csókolván ez minap...*), a Julia-ciklus élén álló prózai megjegyzésben (b1a) pedig bizonyosan szerzői információ nyomán szerepel Joannes Secundus és Angerianus neve.

Az „első magyar trubadúr” alakjának megrajzolása, illetve az erre Köszeghy által adott válasz természetesen értelmes vita. A magyar középkori irodalom jellege, a Zemplényi Ferenc által bemutatott „féloldalal fejlődés”,⁴⁰ illetve a kontinuitás vagy megszakítottság kérdése fontos és érdekes kérdések. *Közvetett* módon össze is függnék Balassi poétikájával. Attól tartok azonban, hogy ez az összefüggés az utóbbi évtizedekben túl hangsúlyossá vált, miközben a neolatin petrarkista költészet *közvetlen* hatásáról általában csak felszínesen esik szó.⁴¹

A Balassi előtti magyar nyelvű udvarló versekről leginkább csak elszórt utalások, illetve virágének-töredékek révén van tudomásunk. Köszeghy már sok évvel ezelőtt felhívta a figyelmet egy olyan versrészletre, mely véleménye szerint udvari típusú, nőtisztelő ideológiájú költemény emlékét őrizte meg,⁴² a monográfia egyik fejezete ezt a gondolatmenetet ismétli meg (II, 61–69). A fontos 15. századi versrészletre vonatkozó állításokat a szakirodalom elfogadta, mi sem akarjuk kiiktatni a virágénekek vizsgálatából, inkább azért térünk ki rá részletesebben, mert talán ki tudjuk egészíteni a töredék eredetére vonatkozó nézeteket.

39 BARLAY Ö. Szabolcs, *Romon virág: Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*, Bp., 1986, 83–92. Köszeghy tanácsával egyetértve nem szeretném túlértékelni Atanagi kötetét. A Barlay által felsorolt motívum-egyezések nem a közvetlen hatásra szolgálnak bizonyítékokat, hanem arra, hogy Balassi versei általában párhuzamba állíthatók a neolatin petrarkista költészettel.

40 ZEMPLÉNYI, i. m., 64.

41 Természetesen kivételt jelent TÓTH Tünde teljességre törekvő áttekintése: *Balassi és a neolatin szerelmi költészet*, PhD-értekezés, Bp., 1998, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/tanulm/tunde1.htm> (2015. 11. 20).

42 KÖSZEGHY Péter, *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., 1982. *Akadémiai K. 337 l.*, ItK 91–92(1987–1988), 310–338.

A szerző szerint az 1462-re datált *Nagyenyedi Kódex* verses csíziójának két sora

Szolgálatra magam adám

Mo [= Ma] neked kemén Ilodám [= Ilondám]

eredetileg nem képezte a naptárvers részét, csak később került bele, vélhetően egy magyar szerelmes versből. Az érvelés azon alapszik, hogy Kőszeghy összeveti a *Nagyenyedi Kódex* versszövegét a *Peer-kódex* változatával, majd megállapítja, hogy lényegében csak a szóban forgó helyen, a májusra eső sorokban tér el a két forrás, ráadásul úgy, hogy a *Peer-kódex* szövege itt olyan ünnepnapokat is jelöl, melyek a *Nagyenyedi Kódex* soraiból már hiányoznak. Egy csízió „annál inkább megfelel a műfaj követelményeinek, minél több naptári információt tartalmaz” (II, 66) – írja Kőszeghy –, és ezért úgy véli, hogy a két variáns alapján feltételezhető közös őszövegét nem a *Peer*-, hanem a *Nagyenyedi Kódex* téríti el, az értelem és a rím kedvéért a teljes csízióból elhagy mintegy kéttucat naptári utalást.

A két variáns egymáshoz való viszonyát kétféle módon lehet elbeszélni. Az egyik elgondolás szerint a *Nagyenyedi Kódex* egyszerűsít, az érthetőbb, köznyelvi alakok felé téríti el a szöveget, forrásához képest naptári ünnepek jelölésétől tekint el – ez Kőszeghy modelleje. A másik elgondolás szerint az eredetileg kevesebb ünnepet jelölő csízót valaki megjobbítja, újabb ünnepeket erőltet bele, akár azon az áron is, hogy a szöveg nehezebben érthetővé válik. Melyik modell a hihetőbb? Kőszeghy szerint a válasz nyilvánvaló. Szerintem a válasz attól függ, hogy mit gondolunk az őscsízió forrásáról.

A Szervác-nap kapcsán Kőszeghy a magyar kalendáriumokban is megtalálható latin csízósöveg egy sorát is bemutatja, illetve a 24 soros, hexameterekben írt latin csízióra utalva mondja el a naptárvers működési mechanizmusát. Így az a látszat keletkezik – bár ezt Kőszeghy *expressis verbis* sehol nem mondja –, mintha a magyar őscsízió ennek a latinnak a fordítása lenne, vagy (ha fordításról itt túlzás beszélni) ennek a latin szövegnek a mintájára készült volna. Csak ekkor lenne érvényes az az érv, hogy a *Nagyenyedi Kódex* scriptora *elhagy* az őscsízióban még meglévő ünnepeket, tudniillik olyanokat, melyeket a magyar őscsízió a latinhoz hasonlóan még tartalmazott.

Pedig ez biztosan nem így van. A magyar szakirodalom is tud olyan német nyelvű csíziókról,⁴³ melyek a magyarhoz hasonlóan ritmusos, párrímes sorokban rögzítik a szentek ünnepeit. Vannak olyan német csíziók, melyek szótagelvék, azaz a latinhoz hasonlóan egy-egy szótag felel meg bennük az év egy-egy napjának, de vannak szószámláló csíziók, sőt olyanok is, melyekben egész sorok vagy strófák szolgálnak ilyen célra. A német nyelvű csíziókban a magyarhoz hasonló szófordulatok találhatók, a versben megjelenő szentek *hívják, köszöntik, ajándékozzák, vendéglik egymást*, vagy éppen *bort hoznak*. Nehéz lenne elképzelni, hogy a magyar és a német hagyomány füg-

43 HEINRICH Gusztáv, A „Cisio-Janus” történetéhez, EPhK, 3(1879), 534–554; HORVÁTH Cyrill, *Középkori magyar verseink*, Bp., MTA Könyvkiadó-Hivatala, 1921 (Régi Magyar Költők Tára, I^o), 468. – Kőszeghy HORVÁTH Cyrill helyett tévesen SZILÁDY Áronra hivatkozik, mint aki a *világi* versek közé sorolja a magyar csíziókat (II, 62).

getlen lenne egymástól, és párhuzamosan, nagyjából egy időben, azonos technikával jöttek volna létre nemzeti nyelvű csíziók. Bár a magyar naptárversek közvetlen német forrását még nem sikerült megtalálni,⁴⁴ szinte biztos, hogy nem közvetlenül a latinra, hanem egy német nyelvű szótageelvű csízióra vezethetők vissza.

A népnyelvi szótageelvű változatokban a megjelölt ünnepek száma jóval kisebb, mint a közismert latin verzióban, a német példák e tekintetben is a magyarokra hasonlítanak. A közismert latin hexameteres csízió több mint 160 ünnepet jelöl meg. A Heinrich Gusztáv által bemutatott két szótageelvű német csízió közül a *Neujahrs Tag folgen König drey* kezdetű⁴⁵ 91 ünnepre utal, az ún. Steyrer-féle csízió pedig 118-ra. A *Nagyenyedi Kódex*ben a jelölt ünnepek száma 90, a *Peer-kódex*ben pedig 116. Közvetlen német forrás híján a számadatok csak tájékoztató jellegűek lehetnek, de még így is igen beszédesek. Németül is, magyarul is körülbelül a latin csízió ünnepeinek kétharmadát vonultatják fel. Ha ezek után feltesszük, hogy a magyar őscsízió német minta után készült, akkor már nem automatikusan valószínűbb, hogy a több ünnepet jelölő variáns áll közelebb a forrásához. Legalábbis megengedhető az a modell, ahol nem a *Nagyenyedi Kódex* hagy el ünnepeket, hanem a *Peer-kódex*ébe építettek be újabbakat.

A két modell közül más érvek alapján is tudunk választani. Horváth Cyrill ugyanis szövegkiadásának jegyzeteiben határozottan állást foglal a variánsok kérdésében:

[...] a dátumokban gazdagabb, de formátlanabb változathoz készült-e a formásabb, de dátumokban szegényebb szöveg, vagy megfordítva, a formásabbat nyomorították el különféle dátumok beiktatásával? Egyes jelenségek az utóbbi föltevést támogatják. A Peer csíziójának következő helye például:

Szent Tamás hogy mivel Gergely sert
mire Gerdrud jó ügyben pert

sokkal könnyebben származhatott a Thuróczi-kéziratban [*Nagyenyedi Kódex*ben] olvasható két megfelelő sorból:

Csudáalom ha mivel Geregel sert
mire teszen ez ilyen pert

44 Nem tartozik a Balassi-monográfia értékeléséhez, ezért csak itt, a jegyzetek közt jelzem, hogy egy számszámláló magyar csízió forrását viszont sikerült azonosítanom: egy 1580 körül kiadott nagyszombati iskoláskönyv (RMNy 471/A) hatsoros strófiákból álló párrímes naptárverse az 1470-es ún. Augsburgi Csízióra vezethető vissza, vö. *XVI. századbeli magyar költők művei: 1587–1600* (Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Máttyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek), kiad. ORLOVSKY Géza, Bp., Balassi, 2004 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 12), 22. Hasonlóképp német forrásokat azonosított BOGNÁR Péter, *Az 1592-es kolozsvári Csisio két prognosztikonjának forrása = Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 3, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., reciti, 2014, 133–137.

45 Hannoverische Gelehrte Anzeigen, 3(1753), Zugabe, 359–360.

mint megfordítva. Föltéve ugyanis, hogy az első két sor az eredeti: egyáltalán nem érthető, mikép került Szent Tamás neve után a *hogy* kötőszó és Szent Gertrudé elé a *mire* (miért), a melyek okvetlenül értelmet és mondatot követelnek.⁴⁶

Hasonló a helyzet a következő részlettel. A *Peer-kódex*ben:

Im Lénártnak *bort* yam Márton

A megfelelő sor a *Nagyenyedi Kódex*ben így fest:

Emre úrnak *hoz bort* Márton

A *bort* szó teljesen értelmetlen az első változatban, és nem érthető, hogyan került oda, hacsak nem a második változathoz.⁴⁷

Horváth Cyrill szövegkritikai érvelése tehát arra mutat, hogy az őscsízio szövegét a *Nagyenyedi Kódex* őrsi épebb formában, és ahol a két variáns eltér egymástól, ott általában a *Peer-kódex* alakját kell utólagosnak tekintenünk. Hogy mindkét változat ugyanott térítené el a szöveget, azt Kőszeghy is valószínűtlennek tartja (II, 66).

Mindebből tehát az következik, hogy a május hónapjánál szereplő

Szolgálatra magam adám
Ma neked, kemén Ilondám

nem feltétlenül a magyar versszerző vagy másoló bővítése, nem egy, a csíziotól függetlenül létező szerelmes vers töredéke, hanem nagyon valószínű, hogy a német csízio szövegének fordítása. Ha ezt elfogadjuk, rögtön arra a kérdésre is választ kapunk, hogy mi módon szerepelhet – bár naptári vonatkozásában rossz helyen áll – a *Nagyenyedi Kódex*ben a *Servatius* névvel rokonítható *szolgálat* szó, miközben a *Peer-kódex*ből hiányzik. Vagy az történt, hogy a német forrás (latinus) névalakját a fordító nem névként értelmezte, ezért szabadon helyezte el, vagy a szöveg később romlott. A *Peer-kódex* változata a *Szaniszló* és *Zsófia* nevekkal eltünteti ezt a részt, tehát nem továbbíthatta az őscsízio *Servatius* szavát a *Nagyenyedi Kódex*be.

Kőszeghy további, a szóhasználatra vonatkozó érvei ezek után felülvizsgálandók. Mint láttuk – ezt Kőszeghy is mondja – a *szolgálat* nem feltétlenül szerelmi alávettség; lehet, hogy naptári ünnep megnevezéséből származik. A magyar szövegben egyedinek tűnő birtokjeles női névhez elővehetjük a *Steyrer Kalender* májusi részéből a „mein frau Soph.” részt. A különösnek tetsző *kemény* jelzőhöz pedig a *Nagyenyedi Kódex* novemberi része *szolgálat* analógiát, ahol a „kemén Simon” szó szerkezet szerepel. Úgy gondolom, hogy a vizsgált két sor frazeológiája erősen kötődik a német szöveg és általában a csí-

46 HORVÁTH C., i. m., 466. A versidézetek a csízioók áprilisi szakaszából valók, szövegüket – az RMKT jegyzeteitől eltérően – modernizáltuk.

47 Uo., 466–467. Az általunk modernizált versidézetek a csízioók novemberi szakaszából valók.

ziószövegek szóhasználatához, ezért nem olvasnék ki belőlük önálló, a csízióba nem illő jelentést, legfeljebb *szokásos, gyakran és máshol is használt szófordulat*nak nevezhetjük. Hogy a magyar költészetől sem volt teljesen idegen az ilyen szóhasználat, azt meglepő módon éppen egy Ilona nevű hölgy nevére szerzett versből tudjuk adatolni. A *Csereyné-kódex*ben megőrződött *Cantio jucunda de Helena Horvát* egy özvegyasszony keserű állapotát festi, 4. versszakában ezt olvashatjuk:

Immár ismét előviszem én árvaságotam,
Nagy rabságra, *szolgálatra adom én magamat*,
Így kell immár megkeresnem én ruházatomat.⁴⁸

Visszakanyarodva a *Magyar Amphión* fejezeteinek gondolatmenetéhez, a magyar frazeológiai párhuzamok áttekintése után a kötet a lehetséges kölcsönhatásokkal vet számot. A középkori latin szövegek mellett a német, cseh és horvát irodalom analóg példái sorakoznak. A kitekintés nagyon tanulságos, a német kontextus magyar irodalomra vetítése (II, 84) beszédesen mutatja a *megkésettség* mellett a fejlődés *hasonlóságát*. A két irodalomtörténeti folyamat különbözősége mögött Kőszeghy többtényezős folyamatot lát, a társadalmi rétegződés eltérései mellett joggal mutat rá a magyar alfabetizáció hiányára, és arra, hogy a magyar irodalom reprezentációs tekintélye volt kisebb. A mecénások hiánya alapvetően másként alakult itthon, mint Európa más részein. A horvát párhuzam látványosan mutatja, hogy petrarkista költészet is létezett a magyar irodalom közvetlen szomszédságában. Megfontolandónak tartom azt a jelenséget is, hogy a horvát költők egy része olaszul ír, és ha nem is kizárólagosan tesznek így, szonettet mégsem fordítanak népnyelvre. A metrikai, rímtechnikai okok mellett itt „regiszter”-különbséget érzékelek. Ahogyan a humanisták is ragaszkodnak a latinhoz, a művelt horvát szerzők is őrzik az olaszt. Kőszeghy sokszorosan kimondott tételmondata, miszerint „csak egy nyelv van a szeretetre” (pl. II. 61, 101) rendre arra vonatkozik, hogy a vallásos és világi szeretet kifejezésére ugyanazt a nyelvet, ugyanazokat a szavakat, ugyanazokat a fogalmakat használjuk. De a szerelem – mely nyilvánvalóan nem kötehető kizárólagosan sem populáris, sem művelt réteghez – kifejeződhet egyazon kultúrában is *több* nyelven, attól függően, hogy ki beszél.

A monográfiában meglepően kurta fejezet foglalkozik a virágénekekkel. Ennek lényegében az az oka, hogy a kötet más helyein bőségesen szó esik a magyar szerelmesvers-nyelv frazeológiai analógiáiról (pl. II. 69–73). Kőszeghy úgy látja, hogy az a néhány adatmorzsa, melyet virágénekek szoktunk nevezni, csak kiegészíti azt a jobb híján „arisztokratikus közköltészet”-et, melynek jelenléte jól kitapintható. A virágénekek 16. századi említései kétségtelenül arra mutatnak, hogy a szerelemről való beszéd és a szerelem-ének létezett Balassi előtt, sőt valamilyen formában már kanonizálódott is. Ám az alapfogalom tisztázatlansága miatt az úgynevezett „virágének-vita” is parttalan, leginkább a Balassi költészetéről való elgondolások látványos ütközőpontja.

48 *Balassi Bálint és a 16. század költői*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Szépirodalmi, 1979, (Magyar Remekírók), I, 862. (A kiemelés tőlem – V. I.)

A *Soproni virágének* egyike azoknak a daraboknak, melyet Kőszeghy és mások is virágéneknek, Balassi előtti szerelmes versnek tartanak. A kötet különösebb indoklás nélkül gnómának, a cseh irodalomból ismert „aranymondás”-nak tekinti a kétsoros szöveget, és tagadja annak töredék voltát. Indoklásul, vagy inkább analóg példaként a szintén Gugelweit János által lejegyzett „amor vincit omnia” szentencia szolgál.⁴⁹ Ezt azért nem gondolom meggyőzőnek, mert már Gerézdi Rabán figyelmeztet rá, hogy a latin tollpróba vélhetően nem egyenesen Vergiliusból való szállóige, hanem ebben a 4/3-as ütemezésű formában inkább egy vágáns ének kezdősora lehet, „Amor tenet omnia” alakban a *Carmina Buranából* is adatható.⁵⁰ Vagyis e sorocskát is szemléltethetjük nagyobb vágáns szöveg részletként, idézetként. A cseh példák kétségtelenül hasonlítanak a magyar szövegre, de a párhuzamot nem érzem kényszerítő erejűnek. Ehhez további, a cseh szövegekkel szorosabb szövegpárhuzamot mutató magyar példák kellenének. Kőszeghy egyetlen magyar példája pedig olyan „népdal” (II, 111), melyről nem bizonyítható, hogy korabeli lenne: a 20. században gyűjtötték,⁵¹ és egyáltalán nem gnóma – szerintem töredék, s ezúttal a *Virágok vetélkedésének* refrénje lehet.

A Balassi előtti szerelmi költészet példái között szerepel az úgynevezett *Páduai ének*. A Bernardino Tomitano által közölt történet szerint mestere, Sperone Speroni egy magyar diák énekét hallotta Padovában, és megkérte, fordítsa le az éneket latinra, hogy megértse. Ezt a tartalmi összefoglalót toszkánul mutatja be, hogy össze lehessen vetni más népek (francia, német, török és görög) kifejezésmódjával. A Tomitano-kötet szövegkörnyezetéből kiderül, hogy a szerző a különböző nyelvű, de azonos tárgyú (szerelmes) verseket azért hasonlítja össze, hogy bizonyítsa a népnyelvek kifejezőképességét, hogy mindegyik alkalmas a költészet művelésére. A korábbi szakirodalom erős fenntartásokkal kezelte ezt az adatot, hiszen a kétszeres fordításon átesett szöveg egészen biztosan nem lehet hű képe az eredetinek. A magyar nyelvű *Páduai éneket* nyilván nem lehet rekonstruálni. Ám a bizonytalanságokból Kőszeghy szerint egyáltalán nem következik, hogy ne létezett volna egy magyar nyelvű szerelmes vers 1543 előtt.

Furcsa, vagy inkább nagyon is jellemző az ének kapcsán Horváth Ivánnal és Tóth Tündével folytatott vita (II, 112–117). Furcsa, mert a felek véleménye nem áll oppozícióban, és jellemző, mert a Balassi előtti szerelmi költészetről folyó viták rendre ilyenek: a felek egymás mellett beszélnek el. Igaza van Tóth Tündének, amikor a kétszeres fordításon átesett szöveget nem veszi fel szöveggyűjteményébe, hiszen az ének szövege rekonstruálhatatlan.⁵² Igaza van abban is, hogy a versformáról és a szövegben megmutató szerelemideológiáról sem alkothatunk korrekt képet.⁵³ Ez éppen elegendő indok arra, hogy az *amour courtois* megléte/hiánya kérdésében ne lehessen nyilatkozni. Kőszeghy

49 Ezt a sort Kőszeghy hibásan „Vincit Amor omnia” alakban idézi.

50 GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1962 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 7), 297.

51 KODÁLY Zoltán, VARGYAS Lajos, *A magyar népzene*, Bp., Zeneműkiadó, 1952, 55.

52 *Középkori költészet: Válogatás*, összeáll., szerk. TÓTH Tünde, Bp., Unikornis, 1999 (A Magyar Költészet Kincsestára, 79).

53 TÓTH Tünde, *A virágének-vita. 1485: „Emericus Terek köszön Krisztinának...”* = *A magyar irodalom története*, I, *A kezdetektől 1800-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, JANKOVITS László, ORLOVSKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 134.

szerint „szinte mindegyik 16. századi szerelmes versre igaz, hogy benne a középkori trubadúrörökség, a petrarkista és humanista vonások szétválaszthatatlanul fonódnak egybe” (II, 117), így ezt a kérdést „a legértelmetlenebb kérdések egyikének” minősíti. Pedig *pontosan* ez a kérdés, a *fin’amors* megléte/hiánya áll Horváth Iván könyvében az érintett fejezet középpontjában.⁵⁴ Számára az összegyűjtött virágénekek, a róluk szóló adatok éppen ebből a szempontból fontosak, hiszen azt igyekszik bizonyítani, hogy Balassi előtt nem mutatható ki bennük az udvari szerelem megléte. Kőszeghy nem azt mutatja meg, hogy a *Páduai ének* udvari típusú lenne, pusztán azt, hogy *létezett* Balassi előtti szerelmes vers. És ez szerinte elegendő is, hiszen a „szerelemideológia” állítólag nem érdekli. (Egyébként: dehogynem! Csak szerinte ez nem Balassi vívmánya.)

A Balassi-monográfia második kötete hat évvel az első után jelent meg, és ezzel magyarázható, hogy egyes kérdéseket újratárgyal, másokat pedig olykor más megvilágításba helyez. Ilyen az *Eurialus és Lucretia* szerzőjének kérdésköre, amely kapcsán az első kötet is felsorakoztatja a Balassi, illetve Dobó Jákob mellett és ellen szóló érveket (I, 184–187), majd az ügy jóval részletesebben a második kötetben is terítékre kerül (II, 118–132).

Első lépésként Kőszeghy a vers kolofonjának hitelessége mellett érvel, B. Kis Attila és Szilasi László azon megfigyelését⁵⁵ igyekszik cáfolni, miszerint a história záró strófája kizárólag a kolozsvári 1592-es kiadásban maradt volna ránk. Szerinte ez nem igaz, pusztán az RMNy tételleírása nyomán elterjedt nézet, hiszen a kolofon a *Fanchali Jób-kódex*ben is megtalálható (II, 120). A tényleges helyzet azonban az, hogy a *cáfolat a téves*, a kódexben ugyanis *nincs ott* a záró versszak! Kőszeghyt valami alaposan megtevészhette, hiszen a kolofon hiányát a kritikai kiadás is pontosan jelzi, és ennél fogva nem is a kódexet választja alapszövegül, hanem a kikövetkeztetett archetypus modern helyesírású szövegét közli.⁵⁶ Ha elfogadjuk az RMKT-ban megrajzolt szemtmát, akkor az utolsó versszakot B. Kis és Szilasi érvelésének megfelelően utólagos toldásnak kell tekintenünk, tehát a kolofon hitelességét igenis *van* okunk kétségbe vonni.

A kritikai kiadás eljárása egyébként erősen kifogásolható. Az *Eurialus és Lucretia* szövegváltozatai nem ábrázolhatók a *recensio clausa* eseteiben jól működő szemtmával. Több jel is arra mutat, hogy a *recensio aperta* esete áll fenn, a változatok kontaminálódtak. A leszármazási renddel kapcsolatban erre a helyzetre mondhatjuk, hogy a szemtma „fa helyett háló”.⁵⁷ Ez a metafora azt érzékelteti, hogy a jól áttekinthető leszármazási rend helyébe kereszteződések is tartalmazó, nehezen átlátható vagy tel-

54 HORVÁTH I., *Balassi költészete...*, i. m., 227–262.

55 B. Kis Attila, SZILASI László, *Még egyszer a Pataki Névtelenről (Történeti poétika és dekonstrukció, névtelenség és dialogicitás)*, ItK 96(1992), 646–675.

56 *XVI. századbeli magyar költők művei: 1567–1577* (Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergelyi Albert, Huszti Péter énekei, *Eurialus és Lucretia története, Telamon története, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus történetéhez*), szerk. VARJAS Béla, kiad. HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSZKY Géza, STOLL Béla, [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1990 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 9; a továbbiakban: RMKT XVI/9), 581–582. A széphistória szövegét HORVÁTH Iván és STOLL Béla rendezte sajtó alá.

57 VADAI István, *Az eposztól a ponyváig: „Oly búval, bánattal az Aeneas király...”*, ItK, 96(1992), 682.

jesen követhetetlen folyamat lépett. A *kontamináció azonban nem egyenlő a totális anarchiával*. Jelen esetben jól eligazít az a tény, hogy a kolozsvári 1592-es kiadásnak *más a címe*, mint a többi variánsnak,⁵⁸ *más a nótajelzése*, mint a többinek,⁵⁹ azokhoz képest a latin forrásnak megfelelően, *helyesen tartalmazza a személyneveket*, s a szerzetési körülmények alapos ismeretéről tanúskodó *kolofonja van*. A kritikai kiadás ezekben az estekben teljesen ellentmond saját elveinek: „A stemma alapján ha SF egyezik a baloldali ág valamelyik elágazásával, K-val vagy γ-val, akkor automatikusan az a szerzői szöveg.”⁶⁰ Az RMKT modern címet ad, de a nótajelzést, a személyneveket és a kolofont annak dacára a kolozsvári 1592-es kiadásból (K) közli, hogy ezekben az esetekben a *Fanchali Jób-kódex* (F) rendre megegyezik γ-val, vagyis a debreceni és lőcsei kiadások csoportjának valamelyik tagjával. Öt esetben a sztemma és a megfogalmazott elv dacára is K alakját emeli a főszövegbe.⁶¹ Mindez arra mutat, hogy a kritikai kiadás sztemmája nem helyes.

A helyzet persze nem egyszerű. A két fővariáns (KD és SF) 830 esetben tér el egymástól, és ebből a kritikai kiadás szerint 430 esetben *közös hiba* köti össze a kolozsvári és a debreceni kiadásokat. Az egyes helyek felülvizsgálatával ez a szám valamelyest csökkenthető, de valamennyi bizonyosan nem számolható fel. Vagyis hiába tűnik a kolozsvári kiadás sok tekintetben jobbnak az összes többinél, mégis egy sor szövegromlás bizonyítja, hogy ugyanarra a (hibákért felelős) ősrre vezethető vissza, mint a debreceni kiadások. Ez csakis úgy lehetséges, ha valamelyik másolási folyamatnál tudatos, a latin mintát is figyelembe vevő (szerzői?) szövegjavítást tételezünk fel. A *Fanchali Jób-kódex* ága csakis így lehet egyszerre jobb és rosszabb, mint a sztemma másik oldala. A Sitzen 1592-ben megjelent (de csak töredékeiből ismert) kiadás hozható leginkább gyanúba. Erről másolták a *Fanchali Jób-kódex* változatát. Ha a sitzi nyomtatványt valaki „megjobbította”, az számos szövegkritikai anomáliát megmagyarázna. Mindenesetre a széphistoria szövegkritikai felülvizsgálatát feltétlenül szükségesnek tartom.

De térjünk vissza a kolofon kérdésére. Noha a fentebbiek értelmében a záró versszak hitelességét *van okunk* kétségbe vonni, mégis arra hajlok, hogy Kőszeghynek igaz van: a benne foglalt adatok, az 1577-es évszám, Aeneas Sylvius nevének említése, a szerzetes pontos helyének ismerete mind arra vallanak, hogy a kolofon szerzői. Lehet, hogy a strófa nem szabályos útvonalon öröklődött, lehet, hogy utólagos kiegészítés, de nagyon valószínű, hogy mégis az eredetiből származik. Nem használnám az

58 Kolozsvár (1592): *Eurialusnac és Lucretianac szép historiaia, melyben meg irattatic egymáshoz valo nagy szerlemec, mely szerelemből végre Lucretiánac követközéc szörnnyü halála*; Debrecen (1587 k.), Debrecen (1589 k.), [Sitz 1592], *Fanchali Jób-kódex* (1604): *Igen szép historia Sigmond Cyszarnak [!] Ideieben löt Dolog, Az nemes ket személyről, Euryalusrol es Lucrecyarol, es azoknak egy mashoz valo Szerelmekről, s Lucretyanak halalarol, Euryalushöz valo szerelmenek myatta mynt löt halala?* Lőcse (17. század): *Historia Edgy Evrialvs Nevü Iffuról, És Edgy Lucretia Nevü Aszszonyrol, Azoknak egymáshoz-való szerelmeknek indulattyaról, örömökröl és szerentséjékröl, végre Lucretiánac szerelme miatt való haláláról*.

59 Kolozsvár (1592): *Idöd szép virágát, termeted szépségét szüvem miért hervasztod*; Debrecen (1587 k.): *Bánat keserűség [megfogta szívemet]*.

60 RMKT XVI/9, 582. A variánsok jelölése: K = Kolozsvár, D = Debrecen, L = Lőcse, S = Sitz, F = *Fanchali Jób-kódex*.

61 2., 168., 181., 1045., 1484. sor.

(15.) *Hallám egy ifjúnak...*

Így ő szemének is vagyon nagy hatalma,
Megsért szerelmével, mihelyen akarja.

Ő tekintetében villámlik szerelem,
Kivel néha megöl, néha éleszt engem.

(23.) *Keserítette sok bú...*

Oly igen nagy ereje vagyon te két szép szemednek,
Akiket akarnak, megölnék, s ismét megélesztnék.

Eckhardt Sándor e képhez Aeneas Sylvius novellájának legelején olvasható párhuzamot citál: „His [oculis] illa, et occidere, quos voluit, poterat et mortuos cum libuisset, in vitam resumere.”⁶⁶ Figyelmet érdemel Eckhardt azon megjegyzése, hogy a Krusith Ilonához írott *Keserítette sok bú...* kezdetű vers 1577-es, a költő éppen abban az évben jár Krusithéknál, amikor a *Lucretia-história* keletkezik. Azt azonban nem említi, és tudomásom szerint más sem figyelt még fel rá, hogy a Pataki Névtelen ezt a latin részt nem fordítja, *ez a mondat nincs benne a magyar széphistóriában*, Balassi mégis felhasználja! Természetesen megengedhető, hogy Balassi a magyar széphistória fordításától függetlenül ugyanazt a latin szöveget használja fel, de hogy ezt pontosan ugyanabban az időben tegye, miközben a vers előző strófájában a magyar széphistória szavaira lehet ismerni, az már felettébb gyanús. Balassi egyszerre imitálná a *Lucretia* latin és magyar szövegét? Szerintem ez csak akkor tehető fel, ha ő a széphistória fordítója.

Köszeghy az egyéb érvek között sorolja fel azokat a frazeológiai azonosságokat, melyek összekötik a Pataki Névtelent és Balassit. A *Bezzeg nagy bolondság...* fordulat vagy a *szemöldök-ij* összetétel egyenesen kontakthatást tételez fel, „nem vitatható, hogy Balassi kívülről fújta az *Eurialus és Lucretiát*, ha ő volt a szerző, ha nem” (II, 131). Még erősebb lenne ez a frazeológiai kapcsolat, ha olyan fordulatokra is sikerülne kiterjeszteni, melyek motivikusan nem terheltek, nem egy toposz részei, nem költői kép kapcsán bukkannak fel, hanem a köznapi nyelvhasználatot jellemzik. Ilyen lehetne például a Köszeghy által említett „nem tudok mit tenni/tennem”, mely a Pataki Névtelennél háromszor, Balassinál hatszor fordul elő. Ezekon kívül a monográfia csak egyetlen 16. századi előfordulásról tud, Szegedi Gergely X. zsoltárából (II, 130). Kár, hogy a példák sora némileg bővebb (a teljes 16. századi verses anyagot és prózai műveket is felölelő) számítógépes szövegtár segítségével kiegészíthető,⁶⁷ így ez a szófordulat nem lehet perdöntő.

66 ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái*, ItK, 23(1913), 424. Az idézett mondat a latin szöveg magyar kiadásában: Josephus DÉVAY, *Aeneae Sylvii „De Duobus amantibus” historia cento ex variis*, Bp., 1901, 5. Ha a Pataki Névtelen fordítaná e mondatot, akkor a 16. strófában, a 46. és 47. sor között lenne a helye.

67 Bogáti Fazakas Miklós, *LXI. psalmus* (RPHA 966, 5): „Nem tudok mit tennem, csak hozzád kiáltok, mert itt sincs bátorságom”; Gersei Albert, *Árgirus históriája* (RPHA 53, 612): „Az inas bujdosik, mert nem tud mit tenni”; *Az Fortunatusról való szép história* (RPHA 560, 1317): „Igen elijede, nem tud mit tennie”; Czobor Mihály (?), *Theagenes és Chariclia* (3678): „Nem tudván mit tenni, nem kell életem is”; Bornemisza Péter: *Tragoedia magyar nyelven* (III. felvonás, III. jelenet): „Vajh, álnok asszonyállat, im mint tetteteli vala az idegen ember előtt keserűségét fia halálán, maga örömébe nem tud mit tenni.”; Heltai Gáspár, *Ponciánus császár históriája* (Tizennegyedik novella: A mesterek hetedik és utolsó története): „És alá-fel ballaga és nem tud mit tenni.”

A Pataki Névtelen ügyében a képlet még összetettebbé válik a monográfia Paksi Mihály-fejezete után (II, 133–157). Kőszeghy azon a nyomon indul el, hogy kinek lehetett 1577-ben bejárása a széphistória kolofonjában említett gombos kertbe, és rátalál a pataki iskola rektorára. Elképesztően gazdag kapcsolati háló bontakozik ki előttünk. Paksi otthonosan mozgott a református teológia nagyjai között külföldön (Béza, Bullinger, Simmler) és itthon is (Károlyi, Szikszai Fabricius Balázs, Melius), de a kor humanistái, művészei is maguk közé fogadták (Dudith, Brutus, Boissard). Tízéves peregrinációja során egész Európát bejárta. Latin verseket bizonyosan írt, Heltai 1565-ös Bonfinikiadásában Hunyadit dicsőítő epigrammáját olvashatjuk, Paulus Melissus kötetében pedig Boissardhoz írott költeményét. Az *Eurialus és Lucretia* öt fejezetének élén álló latin verses argumentumok szerzőjelént könnyű lenne Paksi Mihályt elgondolni. De magyar nyelvű verset egyáltalán nem ismerünk tőle. Paksi jó időben, jó helyen van, hogy a história kolofonját hozzá kössük, kellően művelt, hogy fordítóként szóba jöhessen. Kőszeghy ezen az alapon valószínűsíti a szerzőségét. Nem állítja bizonyossággal, hiszen pozitív adatunk nincs. De pozitív adatunk Dobó Jákob és Balassi esetében sincs. A Paksi-fejezet a monográfia talán legnagyobb, látványos újdonsága, és arról feltétlenül meggyőződött, hogy a Pataki Névtelennel esetleg azonosítható jelöltek körét bővítenünk kell.

Az európai és magyar kölcsönhatásokat tárgyaló fejezetek után a monográfia Balassi műveit veszi sorra. Elsőként a költő verseinek legjelentősebb gyűjteménye, a *Balassa-kódex* filológiai problémái kerülnek terítékre. Már korábban is igazodtunk ahhoz a jelölésrendszerhez, mellyel Kőszeghy áttekinthetőbbé teszi a kódex prózai megjegyzését (II, 165–166). E prózai részek együttes értékelése elengedhetetlen ahhoz, hogy az „ősmásoló” kérdésével, a kódex nevezetes „nagy crux”-ával, illetve az ide le nem másolt istenes énekek problémájával szembenézzünk. A kérdéskör annyira összetett, és olyan sok apró mozzanat együttes vizsgálatát igényli, hogy e recenzió keretében képtelenség megvitatni. Vitám amúgy sem sok lenne, hiszen Kőszeghy álláspontja nagyon közel van az enyémhez. A kötet folyamatos hivatkozásai is jelzik, hogy a „nagy crux” kérdésében lényegében egyféleképp vélekedünk: az istenes énekek (illetve kihagyott helyük) szervesen beékelődnek az úgynevezett *Nagyciklus* versei közé.

Az ősmásoló és az 1610 körül tevékenykedő „művelt férfiú” működését illetően van némi különbség álláspontunk között; ez lényegében abból fakad, hogy hány lépésben képzeljük el a Balassi-rész öröklődési folyamatát. Ez a különbség már Varjas Béla és Klaniczay Tibor szóhasználatában zavart okoz, nem ugyanazt értik „ősmásoló” alatt. Kőszeghy pedig gondolatmenete végén (II, 182) arra a következtetésre jut, hogy a *Maga kezével írott könyv* a 61. *Vitézek, mi lehet...* kezdetű versig tartott. Ekkor (1589 nyarán) készült az „ősmásolat”, majd ebbe az ősmásolatba került bele további öt Balassi-vers, a *Török bejtek* és a *Celia-ciklus*. Nincs terem az argumentációra, de ezt nem hiszem. Szerintem ez utóbbi versek mind részét képezték a *Maga kezével írott könyvnek*, és csak az ebbe való lejegyzésük után készülhetett el az úgynevezett „ősmásolat”. Túl komplikáltnak gondolom ugyanis, hogy az 1589 nyara után készült költemények, az *Ó, én édes hazám...* kezdetű bú-

csúvers vagy a *Celia-versek* valahogy utólag (a szerzőtől függetlenül) kerüljenek a gyűjteménybe.⁶⁸

Jót mulattam a monográfia egyik lábjegyzetén: „Mintha Freud tréfálkozna ez ügyben Vadaival. A nevezetes címiratot így idézi: »a maga kezével *másolt* könyvéből másolták ki szórul szóra.«” (II, 176.) Így igaz, *lapsus calami* a javából. A másolások láncolatának követése közben önkéntelenül is *másolat*nak neveztem az eredetit. De lehet, hogy nem is tévedtem túl nagyot. Korábban már említettem azt a hipotézist, hogy a kéziratos Balassi-versgyűjteményt esetleg maga Balassi Bálint *másolta le* 1593 körül Batthyány Ferenc számára. Arra vannak szövegkritikai érvek, hogy a *Balassa-kódex* és a Batthyány-levéltárban megmaradt Balassi-versek egy töről fakadnak.⁶⁹ Három kérdést kell ezügyben végiggondolni alaposabban: (1) Miért beszél a költő harmadik személyben magáról mind a versek címfelírataiban, mind a prózai összekötőszövegekben? (2) Mi a valószínűbb? Hogy íródeákot bíz meg ezzel a munkával, vagy saját maga körmöl? Ez a kérdés összefügg a *Maga kezével írott könyv* elnevezéssel. (3) Kinek az íródeákja írja ki ebből utóbb a verseket? Balassié? Batthyány Ferencé?

A gondolatmenet végén Kőszeghy a 2×33-as cikluskompozíció mellett teszi le a voksát. Véleménye szerint a kérdésben állást foglaló kutatók közül Szentmártoni Szabó Géza és én gondoljuk hozzá hasonlóan (II, 183). Ez a kötet megjelenéséig valóban fennállt, ma már kritikusabban tekintek a kódex verseinek számozására, de ezt nyilván nem ezen a helyen kell kifejtennem⁷⁰ Csak annyit jeleznék most, hogy ha a kódex 2×33-as verscsoportját egyetlen egységként kezeljük, akkor megáll Kőszeghy Péternek a *Harminchatodik* vers címén alapuló datálása (II, 164). „De ez Pető Gáspárnénál vagyon” – olvasható a *Balassa-kódex*ben. Gersei Pető Gáspárné, született Dobó Krisztina, a költő unokatestvére és volt felesége 1589 július–augusztusában mehetett újra férjhez (*terminus post quem*), 1590-ben pedig már elhunyt (*terminus ante quem*). Két kibúvó azonban van. (1) Pető Gáspár ugyanis újból megnősült, Choron Margitot vette feleségül.⁷¹ És a kódex nem azt mondja, hogy a vers Dobó Krisztinánál van, hanem azt, hogy Pető Gáspárnénál. Ha akarjuk, éppen odagondolhatjuk Choron Margit kezébe (ő 1613-ig él), és hogy korábbi hipotézisünkhöz önkényesen igazodjunk, mondjuk éppen 1593-ban. De mit keresne egy Balassi-vers éppen nála? (2) Ha azonban feladjuk a 2×33-as cikluskompozíciót,⁷² vagy legalábbis megengedjük, hogy az iménti datálás nem az összes versre, hanem csak a *Julia-ciklusra* vonatkozik, akkor nincs kényszerítő ok arra, hogy az „ős-másolatot” szűk időhatárok közé szorítsuk.

68 Ez utóbbiak keletkezési idejéről – ahogy erről korábban már szó volt – különbözik a véleményünk. Ha a *Celia-verseket* korábbra datáljuk, talán kevésbé nehézkes a helyzet, de mégis megmarad a kérdés: hogyan, honnan juthatott hozzájuk a másoló? Sajnos a ciklus eleje nem maradt ránk, a választ épp ennek prózai bevezetője adhatná meg.

69 VADAI István, *Balassi Bálint fajtalan éneki*, ItK, 98(1994), 673–681.

70 VADAI István, *Balassi Bálint elvegyült énekei*, ItK, 118(2014), 393–402.

71 Ezt Kőszeghy is jól tudja; vö. *XVI. századbeli magyar költők művei (Czobor Mihály [?]: Theagenes és Chariclia)*, kiad. KŐSZEGHY Péter, Bp., Akadémiai–Balassi, 1996 (Régi Magyar Költők Tára: XVI. század, 10), 339. 22. jegyzet. Sőt a monográfia első kötetben még így is szerepel (I, 339). A második kötetbe nyilván tévedésből került Choron Margit lányának, Nádasdi Orsolyának a neve.

72 2014-es tanulmányomban éppen ezt javasolom; *Balassi Bálint elvegyült énekei*, i. m.

A kódex „nagy crux”-ánál lévő prózai megjegyzés (b1b) tesz említést egy 10 istenes énekből álló gyűjteményről, melyet a szakirodalom a megjegyzés nyomán *Más könyvnek* nevez. A monográfia *Balassa-kódex*ről szóló része (II, 162–184) e verseket igyekszik kiiktatni – véleményem szerint sikeresen – a kézirat törzanyagából. A következő fejezet (II, 184–199) ugyanezen gyűjtemény azonosításával, a versek nyomtatott hagyományával foglalkozik. Az alapötlet még 1981-ben fogalmazódott meg,⁷³ és a szerző azt is jelzi, hogy Bóta László ugyanebben az időben nagyon hasonló elképzelésekre jutott.⁷⁴ Bóta azonban nem azonosította a *Más könyvet*, a bártfai és bécsi kiadások verstömbjei ugyan az ő táblázatában is megjelennek, de az alapul szolgáló forrásgyűjtemények felismeréséig nem jut el, helyette a szerkesztő tudatos verskeverésének hipotézisét igyekszik bizonyítani. Az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásainak A, B, C, D-blokkokra osztása Kőszeghy érdeme. Az egy-egy szerzőhöz (felváltva Rimayhoz és Balassihoz) köthető blokkok közül a C-ben Balassi *Más könyvét* ismeri fel, a D-blokk pedig Rimay János megkomponált versgyűjteményével áll szoros kapcsolatban. A gondolatmenetet lényegében pontosnak, fontosnak és folytathatónak gondolom.⁷⁵

Az *Istenes énekek* kiadástörténetének apró, de egyáltalán nem jelentéktelen filológiai mozzanataival foglalkozik a *Lemista töprengések* című alfejezet (II, 207–213). A kolozsvári típusú rendezett kiadások szövegvariánsait őrző *Mátray-kódex* kapcsán azonos véleményen vagyunk, közel egy időben jutottunk hasonló eredményre.⁷⁶ Ősül egy olyan nyomtatványt kell feltételeznünk, mely korábbi az eddig ismert kolozsvári kiadásokénál. Ám ez sem magyaráz meg mindent, a nyomtatványok sztemmáján a lőcsei és kolozsvári kiadások között horizontális variánsok jelennek meg. Kőszeghy ezt a váradi kiadások számának növelésével tartja kiküszöbölhetőnek, magam újabban egy 1666-os szebeni kiadást tételeztem fel, mely lényegében hasonló módon segít az ellentmondások felszámolásában, megnöveli a Szenci Kertész Ábrahám-kiadások számát.⁷⁷ A kolozsvári kiadások nem lineáris leszármazásának kérdését máig tisztázatlannak gondolom.

Az alfejezet második része az *Istenes énekek* bécsi kiadásának különböző példányait hasonlítja össze, rámutatva arra, hogy a példányokban lévő kéziratoss javítások olykor nyomdai eredetűek. Ám az a tény, hogy ezek nem jelennek meg *minden* példányban (jelen esetben a marosvásárhelyi példányból hiányzanak), némi óvatosságra kell hogy intsen. A fakszimile kiadások sem tükrözhetik helyesen az eredeti kiadványt, sőt végsősoron az eredeti kiadás egy-egy példánya sem. Hadd tegyem hozzá, hogy ehhez

73 KŐSZEGHY Péter, *A Balassi-szöveggyűjtemény néhány kérdéséről: Részlet az 1981. május 23-án Debrecenben elhangzott előadásból*, ItK, 89(1985), 76–89.

74 BÓTA László, *A Balassi–Rimay-versek első kiadásának keletkezéséhez*, ItK, 87(1983), 173–188.

75 Semmit nem von le az érvelés értékéből, hogy a tömbök határait vagy a *Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása* kezdetű vers ügyét másképpen is el lehet gondolni.

76 VADAI István, *Balassi Bálint istenes énekei a Mátray-kódexben* = „Mielz valt mesure que ne fait estultie”: *A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István et al., Bp., Krónika Nova, 2008, 385–389.

77 VADAI István, *Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám: Az Istenes énekek kiadástörténetének új modellje*, I, ItK, 119(2015), 433–457, ill. ennek sajtó alatt lévő folytatása, mely jórészt a Kőszeghy által felismert tömbös szerkezet imént érintett felismerésén és annak továbbgondolásán alapszik.

még utólagos kéziratos bejegyzések sem kellenek. Például a bécsi kiadás különböző példányai sem teljesen egyformák, és nemcsak a papír minősége, a festékezés különbözik, hanem maga a kiszedett szöveg is.⁷⁸ Emiatt helytelennek gondolom azt a szerkesztői megoldást, mely hasonló kiadást (jelölés nélkül) különböző példányokból ollóz össze. Vagy finomabban fogalmazva: még a modern, digitális fotózással készült hasonló kiadások sem mentik fel a kutatót az *autopszia* kötelezettsége alól. Kőszeghy konklúziója egyébként fontos textológiai aggályt fogalmaz meg. A bécsi kiadás javításai interlineáris glosszaként jelennek meg, és ez kiváló alkalom, hogy később az alapszöveg és a javítás kontaminálódjon. Ha pedig az *Istenes énekek* leszármazása során ilyen kontaminációkkal kell számolnunk, féltő, hogy lehetetlen platonikus elvű, fa-struktúrájú sztemmát rajzolni.

Az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásairól és a titokzatos Solvirogramról szóló rész azt vizsgálja, hogy milyen érvek, illetve ellenérvek szólnak Balassa Imre, Madách Gáspár és Ráday András szerkesztői tevékenységét illetően (II, 213–232). Kőszeghy érvei meggyőznek arról, hogy hármójuk közül Balassa Imre a mecénás lehetett, és azt is elfogadom, hogy a bécsi kiadás elé tervezett (megvalósult?) előszót neki címezték (volna). Tetszetős elgondolás, hogy a bécsi kiadás éppen azért nem jelent meg, mert a támogató időközben elhunyt. Afelől sem lehet kétségünk, hogy Madách és Ráday igyekeztek Rimay János verseit összegyűjteni és kiadni, erről ékesen tanúskodik Ráday 1629. március 25-ei levele, melyben Rimayt biztatja a kiadásra, és Madách mellett Ferencffy Lőrincet, a bécsi nyomdászt említi. De éppen e levél miatt gondolom azt, hogy ez a (meghiúsult) törekvés egy bécsi Rimay-kiadás érdekében történt, és legfeljebb a megmaradt kéziratos gyűjtemények és előszavak révén kapcsolódhat a ténylegesen megjelent Balassi-őskiadáshoz.

Kőszeghy azon érvei, melyek a bécsi 1633-as kiadás elsődlegességét vetik fel (II, 228), Klaniczay Tibor megfigyeléseinek féreértésén alapulnak. Szerinte „Klaniczay bebizonyítja: a bártfai kiadás mindenütt »jobb«, mint a bécsi [...]” (II, 228). Klaniczay szerintem joggal írja, hogy „a bécsi kiadás énekeinek zilált éneksorrendje a bártfai kiadásból ismert éneksorrend alapján könnyen kialakulhatott, míg fordítva a folyamatot aligha képzelhetjük el”.⁷⁹ Ez a kijelentés azonban nem a bártfai kiadásról, hanem annak *verssorrendjéről* beszél. Később szövegkritikai érvekre támaszkodva éppen azt állítja, hogy „a bécsi kiadásban található szövegeken nem alapulhatnak a bártfai kiadás szövegei, de a szövegek viszonya fordítva sem képzelhető el”.⁸⁰ Ebből pedig egyenesen következik, hogy „a bécsi és bártfai kiadás egymáshoz való viszonya csak úgy képzelhető el, hogy mindkettő egy közös forrásra megy vissza [...]”.⁸¹

Kőszeghy sem gondolja persze a bécsi 1633-as kiadást editio princepsnek. A *Tholnay Ferenc-énekeskönyvből* származó finom észrevétel segítségével bizonyítja, hogy a bécsi

78 VADAI István, *krúda = Magyar művelődéstörténeti lexikon LX: A főszerkesztő, Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. BARTÓK István, Csörsz Rumén István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., rec.iti, 2011, 116–120.

79 KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. Oszt. Közl., 1957, 300.

80 *Uo.*, 304–305.

81 *Uo.*, 307.

nem a legelső kiadás (II, 229). Azt azonban nem hiszem, hogy a kiadók szokásos eljárása lett volna különböző szerzők szándékos összekeverése. Szerintem Beniczky Péter *Magyar Rhythmusok* című köteténél sem ez történt. A korábbi általános véleményt ugyanis cáfolja a *Szinyei-Merse-kódex*, melyben Pongrácz Ferenc másolatában megőrződött a szerzői kézirat eredeti verssorrendje. Ez alapján Stoll Béla a kritikai kiadásban teljesen átértékelte a helyzetet: „Az a körülmény, hogy Pongrácz másolata tartalmazza Nyéki Vörös nyolc, valamint Rimay egy énekét is, ellene mond annak az irodalomtörténeti közfelfogásnak, hogy kettőjük énekeit Bartók István sorolta volna be Beniczky énekei közé, »mivel kevésnek találhatta a vallásos verseket.«”⁸²

„Nem érdemes ez tovább bogozni...” – mondja Kőszeghy (II, 228). Nem értek egyet. Klaniczay véleménye ugyanis finomítható. Éppen a rendezetlen kiadások Kőszeghy által felismert blokkos szerkezetére támaszkodva érdemes megpróbálni a továbblépést. Nem lehet véletlen, hogy az A, B, C blokkok teljesen azonosak a bécsi és bártfai kiadásban, majd a versrend a bécsiben hirtelen zavarossá válik. Erősen vitatható Klaniczay elgondolása a szerkesztés folyamatáról és a bécsi kiadó „felekezeti szempontú” válogatási eljárásáról. A közös forrás megléte ugyan bizonyos, a lezármazás módja azonban nem. Kőszeghy megfigyelései alapján én bizony tovább bogoznám.⁸³

A monográfia következő fejezetei Balassi-versek nótajelzéseivel, az énekvers és szövegvers létmódjával, a versgyűjtemények ciklusokba rendezéssel foglalkozik. Ezek után kerül sor a költő házassága előtt írt verseinek csoportjára, valamint a Julia- és Celiaciklusra. Ez a három verscsoport kirajzol egy az egész életművet átfogó, a konkrétól az elvont felé haladó ívet: *szerelem* – *egy szerelem* – *a szerelem* (II, 301). A korábbi véleményektől eltérően ez a szerkezet nem az életrajz, hanem a belső lelki fejlődés mentén értelmezhető. Nem epikolirikus, hanem lírai olvasatot igényel. Véleményem szerint a *Saját kezű versfűzér* öt strófája, ha nem is pontosan ezzel a szcenírozással, de ugyanezt az ívet követi. A ciklusokhoz, illetve az egyes versekhez kapcsolható filológiai megjegyzéseimet már e recenzió korábbi bekezdéseiben megtettem, így most a szerelmes versek kapcsán már csak egyetlen részletre térek ki.

Balassi szerelmi költészetének tetőpontját sokan a *Saját kezű versfűzér* strófaiban látják, Kőszeghy is így vélekedik: „Ez Balassi költészetének csúcsa: az egyszakaszos versekből eltűnik az epikus konnotáció, nincs mitológiai keret, csak gyönyörűséges képsorok vannak.” (II, 303.) Ez a Batthyány-levétárban található lap az egyetlen olyan forrásunk mely autográf Balassi-verseket őrzött meg. Az öt strófát önálló költeménynek, együttesüket pedig önálló ciklusnak tekinthetjük, noha három közülük bizonyosan korábbi szerelmes vers részlete. A költő azonban kiemelte őket eredeti kontextusukból, és a címadás mozzanatával mindegyiket önálló darabbá tette. Tömörségükben az epigrammákra emlékeztetnek.

82 *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, kiad. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 12), 743. A belső idézet BÁN Imrétől való: *A magyar irodalom története 1600–1772-ig*, főszerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 197.

83 VADAI István, *Az Istenes énekek kiadástörténetének új modellje, II*, megjelenés előtt (előadás formájában elhangzott az MTA BTK ITI felolvasó ülésén 2015. febr. 24-én).

Kőszeghy arra figyelmeztet, hogy vegyük komolyan a költő Batthyány Ferencnek tett ígéretét, miszerint további verseket is küld majd. Ennek kapcsán közli a *Balassa-kódex* 146–147. lapján található öt strófát, melyek a 4. és 5. Celia-énekből vannak kiemelve (II, 310–311). Illusztrációként a *Balassa-kódex* érintett oldalának fotói is szerepelnek a könyvben (II, 312–313). A megfigyelést helyesnek tartom, e strófák ugyanúgy szerzői ciklusként értelmezhetők, mint a *Saját kezű versfüzér*. Azzal azonban nem értek egyet, hogy „a kutatás ezidáig lényegében érdektelennek nyilvánította szövegüket” (II, 310). A kutatók nagy része valóban nem vizsgálta és nem méltatta különösebb figyelemre ezeket a centónak, önidézetnek vagy kis versekből szerveződő önálló ciklusnak tekinthető strófákat. A kutatók nagy része nem, de jómagam tíz évvel ezelőtt már felvettem azt a lehetőséget, hogy a kódex e része – sőt egy Kőszeghy által nem említett forrás is – megkomponált gyűjteményként értelmezhető.⁸⁴

[...] korábbi versek strófáiból álló kompilációt pedig hármat is ismerünk. Az egyik természetesen a már említett *Sajátkezű versfüzér*. Ebben az öt strófából álló sorozatban minden szakasz külön helyről származik, az első és utolsó strófa talán teljesen önálló szerzemény.⁸⁵ A második szintén a körmendi levéltár anyagából, Batthyány Ferenc levelezéséből került elő,⁸⁶ a főúr kezeírásával. Ez a hat strófából álló sorozat három Balassi-énekből emel át két-két versszakot.⁸⁷ A harmadik idézetgyűjtemény a *Balassa-kódex* vegyes – vélhetően nem a törzsanyaghoz tartozó – részében található.⁸⁸ A szakirodalomban általában a másolók ügyetlen próbálgatásának vélik a Célia-énekek szakaszaiból álló szerkesztményt.⁸⁹ Pedig három példánk szoros párhuzamba állítható, s pusztán a legfeltűnőbb közös jellemzők vizsgálata is valószínűsíti, hogy hasonló technikával, hasonló megfontolásból készültek. Nem pusztán az köti össze őket, hogy Balassi szerelmes verseit használják építőanyagul. Feltűnő például, hogy egy alkalommal ugyanahhoz a vershez nyúlnak; szívesen idéznek a Célia-versekből, sőt talán még a kis-ciklusok szimmetrikus, vagy párokra épülő szerkezete is hasonlít egymáshoz.

Arra gondolunk tehát, hogy a szakirodalom eddigi véleményével szemben ne csupán Balassi autográf kéziratát tekintsük szerzői alkotásnak, hanem a Batthyány Ferenc másolatában fennmaradt idézetgyűjteményt, és talán a *Balassa-kódex*ben fennmaradt Célia-egyveleget is.

Mindez persze részben egybevág a monográfia megállapításaival, csak valamivel korábbi.

A költő verseinek áttekintésének végén a monográfia külön alfejezetet szán a versfőkből kiolvasható szövegeknek (II, 353–361). Ahogyan erről már korábban is szó volt,

84 VADAI, *Batthyány Ferenc...*, i. m., 218.

85 Ha kódexbeli sorszámmal jelöljük a verseket (a *Celia-ciklus* darabjait C-vel megkülönböztetve), és feltüntetjük az eredeti strófasorszámot is, akkor ez a ciklus így írható le: X + 40/12 + C7/3 + C2/3 + X.

86 ECKHARDT Sándor, *A körmendi Balassi- emlékek*, EPhK, 67(1943), 26–48. A szóban forgó egyveleg szövegközlése: 45.

87 A korábbi jelöléssel élve: (4/16 + 4/17) + (C6/2 + C6/3) + (40/4 + 40/13).

88 *Balassa-kódex*, 146–147.

89 A korábbi jelöléssel: C4/1 + (C5/1 + C5/2 + C5/3) + C4/3.

Balassi főként korai verseiben használ akrosztichonokat. Úgy látszik, egy idő után le-
tett arról, hogy ezt, a 16. századi magyar költészetre egyébként kimondottan jellemző
költői eljárást alkalmazza. A *Szép magyar komédia* művészi programot megfogalmazó
ajánlásában már érezhető lenézéssel beszél az akrosztichon mentén verset farigcsáló
követőkről: „látom, hogy mind ott benn Erdélben, s mind itt kinn Magyarországon az
versszerzést igen elővették és közdologgá is tették, kit nem gondoltak, akármi héjával
essék, csak önékik tessék, és az versek fejében mehessenek ki az hasonló betűk”. A *ver-
sek fejében* kifejezés itt egyszerre jelenti a versfőket, illetve azt, hogy *a strófákért cseré-
be*.⁹⁰ Ezek a poéták tehát csak az akrosztichon készítését tartják fontos mozzanatként, ez
vezérli az alkotási folyamatot. A fűzfapoéták nem komponálnak, hanem a versfőkhöz
szabják az értelmet.

Balassi akrosztichonjai szerintem *mindig* nevet tartalmaznak, egyetlen olyan ver-
se sincsen, melynek bizonyosan más tartalmú versfő-szövege lenne.⁹¹ Azokat az eset-
leg értelmesnek tűnő betűsorokat, melyeket Kőszeghy felsorol (I, 360), és amelyeket a
Kőszeghy–Szentmártoni Szabó-féle kiadások jegyzetben kommentálnak, pusztán a vé-
letlen játékának tartom. Ahhoz, hogy komolyan vegyem bármelyiket is, szükség lenne
legalább egy olyan Balassi-akrosztichonra, mely nem a költőnek vagy a címzettnek a
nevét tartalmazza. Az ITEM és a SINE erről nem győznek meg, a KJAKHÉST betűsorba
belemagyarozott „értelmet” pedig erőltetettnek vélem. Zavaró a felesleges H-betű, és
sutának érzem az igekötővel kifejezett állítmányt is. Kőszeghytől kölcsönzött érvel
indokolhatjuk, hogy miért nem fogadható el: „Mert marhaság.” (II, 471.) Balassi „játé-
kosságának” (?) (II, 361) pedig szerintem egyáltalán nem jele 13. vers címjegyzete: „Kit
egy szép leány nevével szerzett”. Kőszeghy szerint ebben „egy fia akrosztichont sem
sikerült eddig felfedezni”. Persze hogy nem, hiszen nincsen versfőszövege, de a cím-
jegyzet nem is állítja ezt! A Kőszeghy–Szentmártoni Szabó-féle kiadások mindegyike
megjegyzí, hogy a *nevével* itt annyit tesz: *nevében*, merthogy a vers női dal.

Nem érdemelné az 56. vers úgyne ennyi szót, ha nem ásná alá saját szakmánk tekin-
télyét. Kőszeghy Péter így fogalmaz: „néhány túlhajtott értelmezés fényében – gon-
dolok itt elsősorban Tóth István fantazmagóriáira – ez tőkéletesen érthető, a filoz is
szeretné elkerülni, hogy bohócnak nézzék” (II, 355). Egyetérték, törekednünk kell arra,
hogy legalább szándékosan ne gyártsunk fantazmagóriákat, ne adjunk terepet a felszí-
nes és a kontextust teljesen figyelmen kívül hagyó véleményeknek, az „anything goes”
mindent felszámoló logikájának. Emiatt a legújabb Balassi-kiadások jegyzeteiben és
a most tárgyalt monográfiában is feleslegesnek érzem az efféle értelmetlen betűsorok
jelentésének védelmezését.

90 E második jelentésben használja Balassi a kifejezést az 54. vers végén: „kérdezkedésre verseim fejébe
Echótól ily választ vék”. Vö. VADAI István, *Balassi és Echo*, Palimpszeszt, 10. szám [1998], http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/10_szam/02.htm (2015. 11. 24).

91 A 476. jegyzetben kifogásolt *Reménségem nincs már nékem* (RPHA 1201) akrosztichon egyszerű tévedésen
alapszik. A Repertórium készítésekor Balassi verse összekeveredett egy azonos incipitű 17. századi
verssel, vö. *Bethlen Gábor korának költészete*, kiad. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1976
(Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 8), 136. Ez az ének egyébként Balassi *Ez világ sem kell már
nékem* kezdetű verse nyomán íródott.

A *Szép magyar komédiáról* szóló fejezet (II, 362–409) a korábbi szövegkiadásokhoz írott utószó átdolgozott változata. Érdekes bővítmény az *asszony* szó jelentéstörténetéről szóló rész, illetve a darab nyomtatott és kéziratos változatának filológiai vizsgálata. Ez utóbbihoz két apró megjegyzést fűznék.

Ludányi Mária figyelt fel arra, hogy a németújvári (güssingi) Batthyány-könyvtárban 1651. szeptember 17-én Balassi drámájának egy olyan példányát leltározták, melynek formátuma nem felel meg a ránk maradt debreceni példánynak. Lehetséges kiadási helyként Lócsét valószínűsíti, Kőszeghy azonban inkább a Batthyány-birtokra, Sitzre gondol (II, 394). Hogy mikori ez a kiadás, persze nem tudjuk, de a szóba hozott nyomdahely jól egybevág az *Eurialus és Lucretia* 1592-es sitzi edíciójával. A Manlius nyomda 1592-ben több históriás éneket is megjelentetett.⁹² Mivel ezek kivétel nélkül mind Kolozsváron megjelent edíciókon alapszanak, az *Eurialus és Lucretia* esetében is joggal következtethetünk egy 1592 előtti kolozsvári kiadásra. Furcsa véletlen, hogy éppen Kőszeghy mutat rá a *Beteg lelkeknek való füves kertecskéről* szóló fejezetben, hogy a műnek Sitzen készült kiadása nincsen, ez csupán Szabó Károly téves adatközlésén alapuló hiedelem (II, 417). A Batthyány Ferenc környezetében kirajzolódó Balassi-kultusz, a Fulvia-ügy, a főúr levéltárában megőrződött kéziratok és idézetek valamint az *Istenes énekek* és a komédia 17. századi nyoma mindenesetre azt mutatják, hogy némi joggal képzeljük ide a *Balassa-kódex* őst, a *Maga kezével írott könyv* ősmásolatát.⁹³ És hát mindez érv a Pataki Névtelen és Balassi azonosításához is.

A *Fanchali Jób-kódex* őrizte meg számunkra a *Szép magyar komédia* teljes szövegét. Nemrég Szabó András a kézírás hasonlóságára támaszkodva azt a hipotézist vetette fel, hogy a komédia nagyobb részét Miskolci Csulyak István másolta a kéziratba 1601-ben.⁹⁴ Mindezt Kőszeghy teljes képtelenségnek tartja, és rámutat arra, hogy a hipotézis ellentmond a kódex tartalmának, a versek lejegyzési sorrendjének. Ha Szabó Andrásnak igaza lenne, akkor a 3. kéz, mely a komédiát másolja, egy lényegében üres lapokból álló kötetben nem a szabadon lévő hely elején kezdte volna el a munkát, hanem 157 oldalt előrelapozva olyan későn, hogy a darab már ki sem fér, és így pótlapokat kell egy olyan kódexbe illeszteni, noha félig még üres. Teljesen egyetérték Kőszeghyvel, ez így teljesen logikátlan. Sokkal egyszerűbb arra gondolni, hogy a 3. kéz és Miskolci Csulyak kézírása meglehetősen hasonló, mint arra, hogy a kódex anyagát ilyen logikátlan módon jegyezték volna le. Csak azért térek ki erre filológiai vitára, mert Szabó András a kódex tartalmáról egy táblázatot is bemutat tanulmányában a következő megjegyzéssel: „Másként látjuk ma már a kódex beosztását is. Vadai István engedélyével [...] mellékelem azt a táblázatot, amelyet ő készített a kézirat fü-

92 *Apollonius király históriája* – Bogáti Fazakas Miklós, *Ez világi nagy sok zúrvarról* (RMNy 699); Decsi Gáspár, *Dávid király és Uriás históriája* (RMNy 700); Kozárvári Mátyás, *A régi magyaroknak első bejövéséről való história* (RMNy 702); Hunyadi Ferenc, *História a régi híres Trója városának tíz esztendőig való megszállásáról és veszedelméről* (RMNy 703).

93 Lásd VADAI, *A Cyrano-effektus*, i. m.

94 SZABÓ András, *Új megfontolások a Fanchali Jób-kódexről, avagy a Szép magyar komédia másolója*, ItK, 193(2009), 807–825, ua. Uő, *Szepességűtől Biharig: Protestantizmus, irodalom és művelődés Magyarországon a 16–18. században*, Komárom, Selye János Egyetem, 2013, 82–98.

zeteiről [...]”⁹⁵ Kőszeghy joggal jegyzi meg, hogy ez alapján arra számíthatnánk, hogy jelentős eltérés van Klaniczay Tibor⁹⁶ és az én álláspontom között, ám a két kolláció lényegében azonos. Valóban, Szabó Andrásnak 2005-ben az MTA Irodalomtudományi Intézetében tartott előadása után készítettem a táblázatot, melyben semmilyen önálló megfigyelést nem tettem, pusztán Klaniczay kollációját akartam áttekinthetőbbé tenni, egyetlen papírlapon megmutatni, hogy a Szabó András-féle elgondolás nem illeszkedik a kézirat lejegyzési rendjéhez. Nem én állítottam tehát, hogy „Másként látjuk ma már a kódex beosztását is”. Ugyanúgy látom, ahogyan Klaniczay, és ebben a kérdésben Kőszeghyvel értek egyet.

A monográfia utolsó fejezetei Balassi prózai műveivel, a *Beteg lelkeknek való füves kertecskével* (II, 413–442) és a *Tíz okokkal* (II, 442–449) foglalkoznak. A *Füves kertecske* hasonmás kiadásához⁹⁷ írt kísérő tanulmányhoz képest a kötet izgalmas függelék tartalmaz, ecsedi Báthori István széljegyzeteit. A margináliák latin és magyar bibliai idézetek, zsoltárparafrazisok, meditációtörödékek. A 131. lapon még titkosírásos bejegyzést is találunk (II, 439). Egyáltalán nem meglepő, hogy Báthori jegyzetei olykor a *Meditációk* szövegével mutatnak hasonlóságot. Bár nem lehet tudni, hogy mikor kerültek a bejegyzések, Balassi művét mindenképpen a lehetséges források között kell számontartanunk.

Záróköként Kőszeghy a posztmodernről elmélkedő ráadásfejezetet illeszt a monográfia végére. Ebből emeltük írásunk élére az idézetet: „rémít ez a sok nyom”. Olcsó megoldás lenne azzal befejeznünk, hogy a Balassi életrajzát és költői életművét tárgyaló két kötet közel ezer oldalán ijesztően sok adatot, összefüggést, hipotézist, állítást és feltevést olvastunk, és ez már önmagában is tiszteletet és elismerést parancsol. Ez igaz ugyan, de nem ezt tartjuk a munka igazi érdemének. Nem az „összehordást”, nem a mennyiséget. Ezeket szükséges, elkerülhetetlen, ám valójában fárasztó lépéseknek gondoljuk. Bizonyára fáradságos munka volt megírni is, de olvasni is az. Kőszeghy gondolatmenete ugyan mindvégig világos, követhető és gyakran szórakoztató,⁹⁸ de a tárgy annyira összetett, az ösvények pedig annyira szerteágazók, hogy önkéntelenül Balassi szavai jutnak eszünkbe:⁹⁹

95 SZABÓ A., i. m., 822.

96 Balassi Bálint *Szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, kiad. Jan MIŠIANIK, ECKHARDT Sándor, KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 25), 9–22.

97 BALASSI Bálint, *Beteg lelkeknek való füves kertecske: Az 1572-ben Krakkóban megjelent kiadás szövege*, s. a. r. KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2006.

98 A recenziens kellemetlen kötelessége, hogy a bosszantó/szórakoztató apró hibák egy részét észrevegye. Pl. A *Cantio de militibus pulchra* szereplője helyesen Beke Pál, nem pedig Toronyi Tamás. Ő Vörös Mihály: *A bajnokok Vég-Gyula várában* c. 19. századi ponyvájából keveredett ide (I, 92). A *Sokféle neveknek magyarázatja* Ilosvai műve, nem Tinódié. Nyilván a *Sokféle részögről* cím okozta a félreírást (II, 293). „Porcogós”-nak Hannuska Budowskionkát hívja a költő, nem Zsuzsánnát. Ő csak citerás lengyel leányként jelenik meg. De persze az Annóka és a Zsuzsánna is pontosan három szótagos (II, 299).

99 *Kilencedik, Az Palkó nótájára, kit az szeretőjével való haragjában szerzett*, 4. vsz.

Mint eltévedt ember két járt útra jutván
Nem tud melyikének indulni csapásán,
Megáll gondolkodván,
Így én is nem tudok indulnom mely után.

A kötetek zavarba ejtően sokféle indulnak, ahány fejezet, annyi új vitatéma kerül elénk. És szerintem *ez* a két kötet legfőbb érdeme, hogy vitára, továbbgondolásra, párbeszédre sarkall. Inspiratív. Kőszeghy nem rejt véka alá, hogy olykor letér a szokásos ösvényről, és önálló, gyakran sajátos nyomvonalon halad. Saját nézőpontjára is reflektál, és ez a filológusi beszédmód teszi a köteteket száraz adathalmaz helyett olvasható történetté. Mert ha akarom, ha nem: történetként olvasom a biográfiát is és az életműből kirajzoló *Szép mesét* is. Ahogyan mindkettő írja a másikat.

Magyarországi gondolkodók, 18. század. Bölcsészettudományok II.

Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Tüskés Gábor és Lengyel Réka, Budapest, Kortárs Könyvkiadó, 2015 (Magyar Remekírók. Új folyam), 1458 l.

A kötet egészéről

A 18. század íróinak gondolkodásában találkozási pontot jelent, hogy a korábbi korok ismereteit össze akarják gyűjteni és továbbadni minél szélesebb közönségnek. A kor művelt emberének európai horizonttal kell rendelkeznie. A megvalósítás módjában is egyetértenek: lefordítani az eredeti műveket nemzeti nyelvekre, ráirányítani az olvasók figyelmét a bennük rejlő legfontosabb ismeretanyagra, összefoglalásokkal, magyarázatokkal közelebb hozni a kortársak kultúrájához a korábbi korok megőrzésre méltó alkotásait. A korszak bölcséleti prózája ugyanakkor eredeti, magyar nyelvű alkotásokban is gazdag. Szokták ezt a századot az enciklopédiák korának nevezni, és ekkor virágzott egy másik, különös műfaj is: a kivonat. Az irodalom köztársaságában egyaránt megbecsült helyet kapott a kiemelkedő, eredeti tehetség, a fordító és a kivonat készítője.

A *Magyarországi gondolkodók* 18. századi kötetének olvasása során úgy érezzük, hogy a Magyar Remekírók sorozat most megjelent kötete a felvilágosodás korának szellemében készült. Tüskés Gábor és Lengyel Réka megterveztek egy rendszert, amely nyolc részből áll: *bölcsélet, nyelv, irodalom, történelem, vallás, nevelés, társadalom, művészet*. Ezt követően választották ki a közlésre kerülő írásokat – a II. kötetben az ismeretek utóbbi négy területéről –, és döntötték el, hogy tematikusan hova sorolják a közölt szöveg egészét vagy a belőle kiválasztott részt. Meg-

keresték a korszak szakértőit, s felkérték őket a szöveggondozásra és a jegyzetek írására, valamint az idegen nyelvű szövegek fordítására (49, illetve 18 közreműködőt). Az elkészült közel másfélszer oldalas kötet jól tükrözi harmonizáló munkájukat, kiegészítéseiket és a gondos szerkesztést.

A könyv megfelelő használatát sokféle mutató segíti, amelyek az öt évvel ezelőtt megjelent első kötettel is kapcsolatot létesítenek. A türelmetlenebb és gyors eredményt kereső olvasó még egy tematikus indexet is szívesen látott volna, amelyet nálunk ritkán készítenek, pedig a belső összefüggések feltárásában rendkívül eredményes tud lenni. Ezeket a belső összefüggéseket azonban kiválóan érzékelteti és hangsúlyozza Tüskés Gábor és Lengyel Réka kísérő tanulmánya (1353–1408). Meggyőzően mutatják be a kötetben található szövegek koherenciáját, felhívják a figyelmet a 18. századi magyar bölcséleti irodalom legfontosabb tendenciáira és aktuális kérdéseire. Sokoldalú megvilágításba helyezik az eszmei, irodalmi és tudománytörténeti kérdéseket, rámutatnak az egyes írások tematikai átfedéseire, a jellegzetesen magyar, avagy a francia, olasz, angol, német közvetítéssel készült írások sajátosságaira, a különböző műfajok, beszédmódok, szövegtípusok kivételes sokszínűségére.

A részletek kiválasztása és bemutatása egyaránt rendkívül gondos. Minden esetben megtudjuk a teljes szöveg forrását, fellelhetőségét, és nemcsak a rész-

let, hanem az egész mű sajátosságait is megismerjük. Több kéziratos, korabeli kiadásból származó, nehezen elérhető, a társadalomról és a művészetről való gondolkodás szempontjából jelentős írás mellett helyet kap néhány, ma már viszonylag könnyen megtalálható forrásból származó, de a téma szempontjából nélkülözhetetlen írás is.

A szövegek közlése a hűség elve mellett kerüli a nehézkességet, és élvezetes olvasat nyújtására törekszik. A sajtó alá rendezők a szakterületek és a közlésre kiválasztott írások kijelölését követően a szövegek gondozóinak és a jegyzetek készítőinek szabadságot adtak a sajátos jegyek kiemelésében. A jegyzetek így rendkívül sokoldalúak és változatosak: bemutatják a szerzőket, információkat közölnek a szövegek keletkezéséről, jelentőségéről, témájának fontosságáról. Sok esetben friss és alapos kutatásokra épülő pontosításokat olvashatunk magukról a szövegekről, a korban használt terminusokról, illetve az írók sajátos nyelvhasználatáról. Dicséretes az egységesítés és a pontosság a források és a fordítások esetében is.

A vallásra és a nevelésre vonatkozó szövegek

Mint a fentiekből kiderül, az antológia négy fő részből áll: *Vallás, Nevelés, Társadalom, Művészet*. Az első két részben a vallás témakörét huszonhat szemelvény képviseli, a nevelését huszonnyolc. Természetesen nincs lehetőségünk mind az ötvennégy szöveg részletes ismertetésére és méltatására: azokat a tendenciákat próbáljuk kiemelni, amelyek a válogatás alapján kirajzolódnak az olvasóban.

A *Vallás* témakörével kapcsolatos szövegek legfőbb érdeme az, hogy az iskolai

oktatásban évtizedek óta gyakran tapasztalható egyoldalúság helyett – amelynek nyomán a nagyközönség a 18. századból szinte kizárólag a hagyomány ellen harcot vívó felvilágosult szerzőket ismeri –, a jelen kiadvány arra törekszik, hogy a vitákban részt vevők érveit és ellenérveit árnyaltan mutassa be. Rögtön az első szöveg szerzője, a jezsuita Szentiványi Márton a vallási egység megteremtésében látja a tartós és állandó béke garanciáját: szerinte ez természetesen a különböző vallásúak visszatérését jelenti a katolikus egyházba. 1785-ben Szaitz Leó amellet érvel, hogy még neves protestánsok szerint is lehetséges a katolikus hitben üdvözülni. 1792-ben Alexovics Vazul *A könyvek szabados olvasásáról* írva kifejti, hogy a divatba jött „románok”, azaz regények „vétkezni tanítanak”, és hogy „Russzó [...] nekünk keresztény tanítóknak halálos ellenségünk” (199). De nemcsak katolikus szerzők küzdenek a vallást veszélyeztető tanok ellen. A református Maróthi György, Szilágyi Sámuel, Buzinkai György és Domokos Márton által fordított és a debreceni városi tanács által támogatott mű, Jean-Frédéric Ostervald könyve 1745-ben ilyen címmel jelent meg: *A keresztények között ez idő szerént uralkodó romlottságnak kútfejeiről való elmélkedés*.

A maró gúnnyal megírt valláskritikai művek közül két szöveg emelkedik ki. Szacs vay Sándor *Az Izé purgatóriumhoz való utazása* című, németből fordított műve a katolicizmus által vallott tisztító tűz fogalmának ironikus bemutatása; egy ismeretlen fordítónak Friedrich von Trenck munkájából készült átdolgozása pedig parodisztikus módon a katolikus papság szájába ad egy olyan imát, amelyben a püspökök a hit ellenségeinek elűzéseért, felakasztásáért vagy tengerbe fulladásaért könyörögnek.

Azt a tényt, hogy az európai vallási és filozófiai áramlatok nem voltak ismeretlenek hazánkban, több szöveg is tanúsítja. Csapodi Lajosnak a krisztusi kegyelemről írt 1769-es értekezése a janzenizmussal vitatkozik, Szent-Györgyi Gelérd viszont 1795-ben a janzenizmushoz közel álló Louis Racine-nak a vallásról írt művéből fordít részletet. Nagyváthy János *Valláscserélés* című, félrevezető 1740-es dátummal 1790-ben kiadott dialógusában a beszélgetés egyik résztvevője a világi bölcs Montesquieu nyomán azt fejtegeti, hogy a vallásokat a nevelés, a klíma és a temperamentum szülte, illetve zavarta meg. Már eddig is köztudott volt, hogy Csokonaitól a *Természeti morál* d'Holbach-ból készült fordítás.

Külön csoportot képviselnek azok a szemelvények, amelyek a természet csodálatos voltából a nagyszerű Teremtőre következtetnek, így Horváth Györgytől a *Természetnek és kegyelemnek oskolája* (1775), Sófalvi Józseftől *A természet munkáiból vett erkölcsi elmélkedések* (1776), s főleg a módszer emblematisz művének, William Derham *Physico-teológiájának* Segesvári István által készített fordítása 1793-ból.

Nagy örömet jelent az antológia olvasójának az a stilisztikai változatosság, amelyet a szemelvények kitűnően illusztrálnak. Példaként idézzük a jezsuita Molnár János *A megtérő református* című munkájából (1763) a következő körmondatot: „Haszontalan biztatjátok magatokat azzal: hogy ti mind merő Sión leányi, a Szent Kánaán földének örökösi, Pátmos szigetében sínylődő Krisztus hív szolgálói, az angyali sereg hív társai vagytok: haszontalan csalogatjátok azzal lelketek ismertetését, hogy tinálatok vagyon a Szent Eklézsiá; a mi eklézsiánk pedig merő füstös Babilon, mérget öntő undok kút, Antikrisztus udvara, vérszopó sárkány, mely

a nehézkes asszony fia után leselkedik: haszontalan nevezitek a ti eklézsiátok szenvedő tagjait Zakariásnak, Illyésnek, Pálnak, száraz kenyéren tengődő Mikeásnak, kiseded Benjáminnak; az anyaszentegyház fejedelmet ellenben kit Heródesnek, kit Jezabelnek: haszontalan tettetitek magatokat, mintha csak ti hirdetnétek a Krisztus Jézus nevét, mintha egyebek csak Baált szolgálnának.” (61.)

18. századi prózánk gazdagságának érzékeltetésére e szépen felépített, erőteljes nyelvezetű szöveg után olvassunk el Bessenyei Györgytől *Az embernek próbája* (1772) toldalékában található, rövidségükben frappáns gondolatokat: „A széles világon legbolondabb ember az, aki magát legokosabbnak gondolja. Egy okos, egy bolond összejönnek – mind a ketten nevetik egymást. Gondolod-e, hogy csak az okosnak van igazsága? [...] Bolondság nélkül soha senki meg nem okosodik. [...] Jó lelkiismeret nélkül a legnagyobb elme legfertelmesebb veszedelem.” (95.)

A *Nevelés* témakörében ugyancsak megfigyelhető a téma megközelítési módjának változatossága. A 18. századnak mind az elejéről, mind a közepéről, mind az utolsó negyedéből is maradt ránk dialogikus formában előadott szövegek, mint László Pálnak 1720-ban kiadott fordítása a „nagy emlékezetű Petrarcha Ferencnek a jó és gonosz szerencsének orvoslásáról írott két könyvecskéjé”-ből, Székely Lászlónak 1762-ből való, ugyancsak Petrarca-fordítása, kéziratban, 1781-ből pedig Derzsi János és Tordai Sámuel négy kötetre terjedő beszélgetéssorozata, amelyet „egy francia hölgy” munkájából ültettek át, *Kisedek tudománnyal teljes tárháza* címmel. Ettől a módszertől gyökeresen eltérnek az aforizmagyűjtemények, mint az 1740-es években Grassalkovich Antal *Beteges*

és *unalmas gondolatai* az egyidejűleg Faludi által is tolmácsolt William Darrel és Baltasar Gracián műveiből, magától Faluditól pedig az 1750-ben megjelent *Bölds és figyelmetes udvari ember* című Gracián-fordítás. Érdemes példaként idézni a talán kevésbé ismert pálos rendi Kollarics Joakim *Keresztény-világi intéseiből* (1766) a latin „Si tacuisses, philosophus mansisses”-t átfogalmazó aforizmát: „Ha tudsz hallgatni, okos is tudsz lenni, mert a hallgatás anyja az okosságnak. A nyelves ember közönségesen tunya cselekedetiben.” (383.)

Bod Péter 1768-as *Szent Hilárius*ában olvassuk – többek közt – a következő kérdéseket és feleleteket: „484. Mi szolgál a tanítónak gyalázatjára? A tanítványnak tudatlansága, amint ellenben tanulásban való jó előmenetele annak tisztességére vagyon.” (385.) „509. Mi az álom? A tanulásnak ellensége, az időnek megemésztője; a vénembernek megerősítője, mint az vasnak az acél; a természetnek enyhítője.” (389.) Horvát Józsefnek egy angol műből latin közvetítő szöveg alapján készült, *Emberi okosság* című munkájából (1781) íme egy megszívlelendő gondolat: „Az ifjak szerelem alá vannak vetve, a középidősek szerelemre hajlandók, és a vének szerelemtől bolondulnak.” (424.)

Mint már a vallás témakörével kapcsolatban említettük, a nevelésre vonatkozó művekről is megállapíthatjuk, hogy Magyarországon nem voltak ismeretlenek a kor jelentős szellemi áramlatai. Mihály István *Keresztény Senecája* 1761-ből a keresztény sztoicizmust képviseli, külön egyiséget, „bokrétácskát” szentelve a magánosság és a hallgatás szeretetére, Ányos Pál pedig 1782-ben *A világi gyönyörűségeknek haszontalanságáról* értekezve azt keresi, hol lehet a békességet, a nyugalmat megtalálni. A vallási áramlatok között a már

érintett fizikoteológiának a nevelésben is van szerepe: ezt példázza Szőnyi Benjáminnak Charles Rollin művéből készített fordítása, a *Gyermekek fizikája* (1774). Marton István *Keresztény teológusi morálja* (1796) ugyancsak hangsúlyozza: „Jézus erkölcsstudománya általán fogva a természeti okossággal megegyező volt.” (528.)

A magyar nyelv jogaiért, a tudományos munkákban való elismertségéért folyó küzdelem bontakozik ki Benyák Bernátnak franciából készült, *Okos elmének mulatozásai* című áttüzetéséből (1783). Benyák a filozófiai és a retorikai szaknyelvet magyarul akarja megteremteni. Azt, hogy ez milyen mértékben sikerült neki, az is illusztrálja, hogy a tőle vett szemelvényhez fűzött kiadói jegyzetekben semmiféle latin kifejezést nem kellett megmagyarázni. A matematikai terminológia magyartásának ékes példája Dugonics Andrásról *A tudakosságnak* (azaz a matematikának) *első könyve* (1784). Az ő szövegéből inkább az általa alkotott, ám meg nem honosodott magyar kifejezések igényelnek magyarázó jegyzeteket, bár számos szakkifejezése átment a köztudatba, mint a *csúcs*, a *hasáb*, a *köb* és az *egyenlet*.

1790 körül már több, kifejezetten a nevelés egészét átfogó pedagógiai értekezés születik meg. Fejér György németből fordítja *A kisedek vallásbéli oktatása* című munkát (1790), Takáts József *Értekezés a nevelésről* című, szintén 1790-ből való feljegyzése Fesztetics György számára állít össze – kéziratban maradt – pedagógiai programot. Konkrét oktatási-nevelési tervet 1792-ből Tessedik Sámuel latin nyelven összeállított szövege: *Előterjesztés a szarvasi gazdasági iskola ügyében*. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a 18. század végét a magyar neveléstörténetben úgy tekintjük, mint a pedagógia emancipációjának pillanatát.

Illő, hogy a kötet bírálója a szövegköz-
lés hűségével is foglalkozzék. Ezt a mun-
kát természetesen csak szűrőpróba for-
májában lehet elvégezni. Egybevettük
Ostervaldnak Maróthi György és mások
által készített, *A romlottságnak kútfejeiről*
című fordításának 1745-ben kiadott szöve-
gét a jelen kötetben közölt szemelvénnel,
valamint Illei János Boëthius-fordítását
a most közölt részlettel. A szöveg mind-
két esetben pontos, kihagyások nélkül, a
mai helyesírás szabályaihoz igazítva az
egybe- és a különírást, illetve a mással-
hangzók régies írását, mint például a 18.
században *ts*-sel írt *cs*-t, az eredeti szó-
alakok (főleg a magánhangzók) megörzé-
sével, mint *nyavaládnak*, *esmérem*, *vélek*
(‘velük’), *fájdalmokkal* stb. A jegyzetek is
pontosak, tömörök, alaposak. Az a tény,
hogy bizonyos fogalmak, kifejezések ér-
telmezése (például: *quietisták*) számos
szemelvény kapcsán újra meg újra előfor-
dul, teljességgel indokolt, hiszen ha valaki
csak néhány szemelvényt olvas el az anto-
lógiaiából, annak is meg kell kapnia a szük-
séges felvilágosítást az adott szövegekhez.

A társadalomra és a művészetre vonatkozó szövegek

Társadalom cím alatt huszonnégyszöveget
olvashatunk, amelyek közül négy latinból
és egy németből készült fordítás. A válo-
gatás figyelemre méltóan érdekes, és jól
tükrözi a korabeli politikai-filozófiai-jogi
gondolkodást. A kiválasztott szövegek
időrendben követik egymást, így egységes
képet kapunk arról, hogyan gondolkodtak
a 18. században a magyar értelmiség kép-
viselői, de arról is, mennyire felerősödött,
kiváltképpen 1790 körül, a társadalomfilo-
zófiai gondolkodás. Ugyanakkor lehetővé

teszi az olvasó számára, hogy képet alkos-
son arról, melyek azok a kérdések, amelyek
a különböző időszakokban kivételesen ak-
tuálisak voltak. Az aktualitás oka többféle:
egyes gondolkodók a korabeli magyar tár-
sadalom problémáit elemzik megoldásokat
keresve, mások a külföldön működő mo-
dellek alkalmazhatóságát kutatják, megint
mások áttételesen fogalmazzák meg azokat
különböző irodalmi műfajokban, amilyen
az esszé, a dialógus vagy a levél. Egysé-
ges koncepcióra épül a kötet, bemutatva
a korabeli gondolkodók látásmódjának és
írás módjának változatosságát, de a hason-
lóságok felfedezését is lehetővé teszi, még
a keletkezésük vagy szerzőjük szempont-
jából nagyon távol eső művek esetében is.
A tematika egyszerre állandó és változo-
tos, felöleli az ország politikai státusa, kor-
mányzása, az akadémiák, a sajtószabadság,
az egyetemek, a legitimitás, a törvények
szerepének kérdéskörét. A tematikai sok-
színűség érinti a gazdasági, a politikai, a
jogi, a társadalomelméleti gondolatok sa-
játosan magyar kérdéseit, amilyen a politikai
függőség, de az európai tendenciákkal pár-
huzamos gondolatokat is láttatja, amilyen-
ek az emberi társadalom kialakulásáról
és fejlődéséről, a társadalom működéséről,
az emberek boldogságáról, a „vadember-
ről”, a nők társadalmi helyéről és szerepéről
való gondolkodás. A társadalmak intéz-
ményi felépítése ugyancsak hangsúlyt kap
a szövegekben, így a politikai irányítás, a
függetlenség lehetősége, a megfelelő törvé-
nyek szerepe, a jogviszonyok. Megkapjuk
a társadalmi és különösen a jogi gondolko-
dásban gyakori latin szavak, fordulatok és
idézetek fordítását, a mitológiai nevek fel-
oldását. Különösen részletes az annotáció a
történelmi alakok és események kapcsán,
ami szükséges a szövegek vagy szövegré-
szek megfelelő megértéséhez.

A szerzők vonatkozásában a társadalmi gondolkodás érdekes ívet mutat az antológiának ebben a részében: a politikai vezetésben részt vevő, kiemelkedő egyéniségektől (Forgách Simon, II. Rákóczi Ferenc) a társadalmi közéletben és az irodalomban helyet kereső nőírókig jut el (Molnár Borbála és Újfalvi Krisztina), magába foglalva az egész nemzetnek szánt, az egy rétegnek szóló, vagy a teljesen intim író-olvasó kapcsolatra épülő írásokat. Megtalálhatók közöttük a politikai, az irodalmi és a kulturális élet kiemelkedő alakjai, amilyen II. Rákóczi Ferenc, Besenyey György, Tessedik Sámuel, Orczy Lőrinc vagy Kazinczy Ferenc, akik a társadalom, a korabeli gondolkodás alakulásában is szerepet játszottak, de vannak közöttük ismeretlen szerzők és fordítók is.

A *Művészet* témakörébe tartozó írások mutatják a kötetben a legnagyobb változatoságot. A huszonkilenc szöveg többsége magyar nyelven íródott, de van közöttük tíz latin és három német nyelvből készült modern fordítás is. Megtaláljuk a legfontosabb elméleti szövegeket a 18. században újradefiniált és önálló tudománnyá váló esztétikáról, amelyet az érzékszervekre hatást gyakorló művészetként jellemeznek az írások. A tudományterületek is ennek megfelelően határolhatók el egymástól: a válogatásban közülük a szemtet gyönyörködtető művekről készült írások dominálnak, amilyen a festészet, az építészet, a rajz, a domborművek bemutatása; ugyanakkor több szöveg foglalkozik a hang keletkezésével, a szónoklattannal, a verseléssel, a zenével. Olvashatjuk a korban ismert európai és magyar koncepciókat a szépről és az ízlésről, amelyek közül ki kell emelni a Szerdahelyi György Alajos *Esztétikájából* származó részletet, Balogh Piroska nemrég megjelent, értő

fordításával és jegyzeteivel, miközben részleteket olvashatunk belőle Szép János korabeli fordításában is. Kéziratból közli a kötet a Baumgarten könyvből készült latin nyelvű kivonat, Julius Gabelhofer pesti egyetemi tanár írásának modern magyar fordítását, gondos jegyzetekkel, amelyek Kiss Béla munkáját dicsérik. Képet alkothatunk a korabeli magyar tervekről a művészeti oktatás terén, részleteket olvashatunk művészeti tankönyvekből, programokból, utasításokból.

A kötetben közölt írások megfogalmazói között találunk európai hírű művészt, mint Joseph Haydn, jelentős tanáregyéniségeket, közöttük van az esztétikával foglalkozó Szerdahelyi, Gabelhofer, Schedius Lajos, Maróthi György, Korabinszky János Mátyás, de a történelemmel és a régészettel foglalkozó művészeti jellegű munkák sem hiányoznak (Tersztyánszky János, Széless György, Schönvisner István). Jelen vannak íásaikkal a művelt megrendelők, mecénások, így Eszterházy Károly és Szily János, a mérnökök és az ügyvédek, így Balla Antal és Molnár Ferenc. A kevésbé ismert szerzők mellett a 18. század végének neves íróitól, folyóiratok alapítóitól is olvashatunk az esztétika tudományának alakulása szempontjából fontos szövegeket, akiknek tevékenysége ismertebb ezen a téren is: Szentjóni Szabó László, Kármán József, Verseghy Ferenc, Sándor István, Molnár János. Érdekes megjegyezni, hogy akárcsak a *Társadalom* című részben, itt is három azonosítatlan (anonim) szerzővel-fordítóval találkozunk (ezeknek a szövegeknek nagy részét a *Mindenes Gyűjtemény* francia forrásból származó fordításai jelentik).

Talán az építészettel összefüggő írások a leggazdagabbak és legváltozatosabbak, tükrözve, hogy ennek a művészeti ágak a fejlődése nemcsak a gondolkodás, ha-

nem a gyakorlat terén is lendületes volt, valamint azt is, hogy jelentősen hasznosították ennek a művészeti ágak korábbi európai eredményeit. Arra is következtethetünk, milyenek voltak a korabeli városok, és hogy közülük melyeknek volt a fejlődése különösen dinamikus, amilyen például Kassa, Pozsony, Esztergom, Eger, Gyulafehérvár.

Megjegyzésre méltó, hogy a *Művészet* területéről válogatott szövegek annotálásában feltűnően gyakran olvashatjuk, hogy első előfordulásról van szó: részleteket találunk például az első magyar építészeti témájú vagy zeneelméleti szakkönyvből. Itt említjük meg a kötetben található szép kivitelű illusztrációkat, amelyek a művészetek különböző területeihez kapcsolódnak.

A kötetet többféleképpen lehet olvasni. Élvezetet nyújt a szövegek folyamatos olvasása, kiváltképpen akkor, ha közben fellapozzuk a róluk készült jegyzeteket. Ha az olvasó erre vállalkozik, művelődéstörténeti utazásban lesz része, és nemcsak a magyar kultúra sajátos területe tárul fel előtte, hanem az az európai közeg is, amelyből származik, vagy amellyel párhuzamosan kialakult, vagy amelyhez képest éppen eltérő, egyedi. Érdeemes odafigyelni arra, hogy az értekező prózában írt művekben milyen témát választ a magyar gondolkodó, de arra is, hogy milyen iskolákat látogatott, milyen kapcsolatokkal rendelkezett, milyen nyelveket ismert, kikre hivatkozott, milyen volt vallási, filozófiai meggyőződése, hogyan alakult egyéni pályája, milyen körülmények között fogalmazta meg az itt olvasható írásokat. De forrásszöveggként is hasznos lehet az olvasónak a kötet. Különösen a 18. század fiatal kutatói számára lehet fontos, hogy együtt

szerepelnek tematikailag összetartozó eredeti szövegek, több esetben olyanok is, amelyek eddig nem jelentek meg nyomtatásban. A szövegválogatás és a jegyzetek felhívják a figyelmet olyan területekre, ahol sok érdekes, feltárássra és kutatásra méltó anyag található. Új kutatási eredményeket is közölnek a jegyzetek, így például Kármán József *A nemzet csinosodása* című programírásának annotálása során Szilágyi Márton Uránia-kiadásához képest jelentősen gazdagította jegyzeteit, kiegészítve a legfrissebb kutatási eredményekkel. Az idegen nyelvű írások modern magyar fordításban való közlése talán – az eredetileg is magyarul írott művek mellett – jobban lehetővé teszi az olvasónak azt is, hogy bepillantson a 18. század végi intézmények életébe. A magyarországi egyetemek története szempontjából mindenesetre rendkívül érdekes, ahogyan a korabeli írások és a vonatkozó jegyzetek fényt vetnek a pesti esztétika tanszék létrehozására és működésére vagy a professzorok kiválasztásának procedúrájára. A tanítás színvonaláról beszédesen vallanak a tankönyvnek készült könyvek és segédkönyvek, még az előadásokról jegyzeteket készítő hallgatókról is árulkodnak a szövegek.

Szerdahelyi György Alajos 1778-ban írt könyvének bevezetőjét idézzük záró gondolatként, annak illusztrálására, hogy a most megjelent kötet valóban a 18. századi magyarországi gondolkodókra jellemző meggyőződést és lendületet érvényesíti: „Korunknak mindig is igen nagy dicsőségére válik majd, hogy a tudományok és szabad művészetek teljes birodalmából a széptudományokat egyfajta különleges gonddal, odafigyeléssel ápolja és műveli.” (812.)

Penke Olga – Vörös Imre

Laczházi Gyula: Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában

Budapest, Ráció Kiadó, 2014, 231 l.

Laczházi Gyula a korábbi monografikus vállalkozását (*Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009) szervesen folytató könyvet publikált. A szerzőt most is az érdekelte, ami korábbi vállalkozásában: a korabeli poétikák szenvedélyelméleteinek teoretikus keretei, s az, hogy ezek mi módon váltak poétikailag kiaknázott gyakorlattá a korszak irodalmi műveiben, elsősorban epikájában (bár új könyvében Laczházi már lírai kompozíciókat is vizsgál, például Csokonai Vitéz Mihály költészetének némely vonatkozását).

A korábban kidolgozott szempontrendszer alkalmazása egy későbbi korszak jelenségeire kézenfekvő ötlet volt, s csak méltányolható, hogy az alapvetően a 17. századi magyar irodalom szakértőjeként ismert szerző belevetette magát a 18. század világába. Az érzékenység irodalmi problematikájának elemzése ebben a periódusban komoly tanulságokkal kecsegtetett, s ha valahol, akkor itt lehetett igazán termékenyen vizsgálni azt, milyen változatai voltak az affektusok irodalmi ábrázolásának, s az ekkor születő prózaepikai alkotások milyen poétikai funkciót szántak az érzelmek megjelenítésének. Csak a telhetetlenség mondatja velem: bizonyosan a korszak drámairodalma is igen termékeny területe lehetett volna az érzelmek ábrázolását tárgyazó vizsgálatnak, különösen bizonyos színjátéktípusok (például az érzékenyjátékok) esetében – de egy ilyen irányú vizsgálat már egészen

más érdeklődést, módszert és forrásbázist jelentett volna, s Laczházi könyvéből nem hiányzik ennek vizsgálata.

A monográfia szempontrendszere egy hosszabb folyamat érzékeltetése miatt is jól kamatozik ebben az irodalomtörténeti szakaszban. A szerzőnek ugyanis igaza van abban, hogy a 17. és 18. század között nincs éles szakítás, s az átépülések, módosulások így s ilyen háttér előtt válhatnak jelentéssé, sokatmondóvá. Laczházi komoly érdeme, hogy nemcsak egy rövid kitekintés érdekében, hanem egy átfogó kutatás keretében átlépte azt a még mindig elég masszívan élő diszciplináris határt, amely a régi magyar irodalom kutatóit elválasztja a későbbi korszak szakértőitől. Minden elméleti belátás ellenére most is igen ritka, hogy valaki olyan kutatási programban gondolkozzon, amely szervesen összetartozónak gondolja a 17. és 18. század irodalmát. Laczházi Gyulában azonban nemcsak ennek a vállalkozásnak a merészsége volt meg, hanem a hozzá feltétlenül szükséges felkészültség és hozzáértés is.

Az elméleti alapvetést a szerző nagy problémaérzékenységgel és hatalmas nemzetközi (elsősorban német) szakirodalmi anyagon tárgyalja, lélektani, eszmetörténeti és morálszemantikai szempontok arányos és meggyőző bevonásával. Az így megalapozott vizsgálat a magyar irodalom egyes jelenségeit is képes új fénybe állítani, ráadásul a német irodalmi előképek és minták különösen jól harmonizálnak a nagyrészt valóban a német tradícióból kiinduló szövegek értelmezésében. Laczházinak ilyenformán sikerült egy eddig ki nem ak-

názott nézőpontot találnia az *érzékenység*, *szenzimentalizmus*, *érmesség* kategóriáival jellemzett, közel sem egyértelmű és problémamentes irodalmi fenomén megközelítéséhez, s ezt a megközelítést sikeresen és meggyőzően volt képes alkalmazni.

A vállalkozás újszerűségéből persze az is következik, hogy a könyv az érzékenység magyar szakirodalmának eddigi eredményeit is jórészt felülvizsgálja és újragondolja. Nem az érvénytelenítés szándékával: a szerző habitusától meszsze áll az a magabiztosság, amellyel csak saját módszerében fedezné föl az érvényes megközelítést. Laczházi elemzési módszere azonban elméleti reflexióban és teoretikus kereteiben is más bázisra támaszkodik, mint az eddigi irodalomtörténeti szakirodalom, így nem csoda, hogy következtetései is más karakterűek lesznek. A könyv izgalmát éppen az adja, hogy Laczházinak sikerült egy, az eddigi-ektől jelentősen eltérő nézőpontot találnia a vizsgált szépirodalmi korpuszhoz, ráadásul a szerző eltérő iskolázottsága és érdeklődése folytán, régimagyarosként alapvetően egy másik epiztemé lehetőségét villantja fel a felvilágosodás kori magyar irodalom kutatásában.

Az egyértelmű elismerésen kívül azonban talán érdemes szóvá tenni a monográfia néhány olyan vonatkozását is, amely éppen a kiindulópont következetesebb érvényesítése miatt továbbgondolásra érdemes. Már csak azért is, mert a recenzensben – a szerző szűkebb szakterületéhez képest későbbi korszak kutatójaként – másféle elemzési ötletek is megfogalmazódtak. Az egyik ilyen – egyszerre inspiráló és vitatható – helye a könyvnek az elméleti alapozás. Laczházi ugyanis itt említi meg a társadalomtörténeti szempontú elemzés szükségességét és bevonását az interpretációba. Megítélésem

szerint azonban ez a szempont – bár tényleg fontos lenne – ebben a monográfiában végül is nincs megtöltve tartalommal. Az a pont, ahol a hiánya talán a legerősebben feltűnik, Christian Fürchtegott Gellert magyarul az 1770-es években két külön fordításban is megjelent regénye (*Leben der schwädischen Gräfin von G****) házasságkoncepciójának kérdése (92–100). Azt ugyanis, hogy milyen házassági stratégiákkal szegül szembe a regény cselekménye – mondjuk, a két véglet itt nagyjából a rendi határokat figyelembe vevő, konvencionális, illetve a szabad választáson alapuló, szerelmi házasság eszménye –, éppen a társadalomtörténeti szakirodalom (s különösen a német nyelvű kutatások) alapján lehetett volna illusztrálni. A párválasztás és a házasság tendenciáinak kérdése ugyanis statisztikai és empirikus módon is jól elemezhető történeti probléma, s erről bőségesen lehet találni összefoglalásokat éppúgy, mint esettanulmányokat. Csak az irány jelzésképpen utalnék egyfelől Norbert Elias klasszikus, magyar fordításban már régen olvasható munkájára (magyar fordításban: Norbert ELIAS, *A civilizáció folyamata: Szociogenetikai és pszichogenetikai vizsgálódások*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Gondolat, 1987), másfelől pedig a történeti antropológiai kutatásokat hosszú ideje fémjelző Richard van Dülmen szerkesztette, tematikus tanulmánykötetre (*Armut, Liebe, Ehre: Studien zur historischen Kulturforschung*, Hg. Richard van DÜLMEN, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1988). Természetesen egyik sem a legfrissebb szakirodalmi teljesítmény. Ám e két példa is jelezheti, hogy a témáról korábban s azóta is számos felhasználható történeti eredmény áll rendelkezésünkre, s amilyen alapossággal Laczházi Gyula tájékozódik a nemzetközi (elsősorban német nyelvű)

szakirodalomnak a témába vágó eredményei között, nyilván itt is hatalmas felhasználható anyagra bukkant volna.

Az elméleti alapvetést elvégző fejezetek után a szerző néhány konkrét mű elemzésére tér rá. Ezek sokban gazdagítják a szakirodalom eddigi eredményeit, s a Laczházitól következetesen és körültekintően alkalmazott szempontok valóban új irányból engednek rálátást a tárgyalt művek poétikai jellemzőire. A szerző hiába igyekszik újra és újra szerényen elhárítani a tőle alkalmazott megközelítés esztétikai potenciálját, illetve hangsúlyozni azt, hogy szándéka szerint nem az érzékenység irodalmi kategóriájának és korszakfogalmának revízióját kívánta elvégezni, azért nagyon sokat képes hozzátenni ehhez a problémakörhöz is. Olyannyira, hogy a mentegetőzés már inkább „captatio benevolentiae”-nek tűnik. Éppen a munka ezen vonatkozása miatt feltűnő, hogy az elemzett irodalmi szövegek kiválasztását mennyire kanonikus jellegű érvelésre alapozta. Mondhatni: alapvetően a magyar irodalmi kánon centrális szövegeivel kíván foglalkozni az elemzés, nyilván azért, hogy ezzel is erősítse a vizsgálódás fontosságát. Ám még ha ezt a rokonszenvesen szerényen megfogalmazott és sugallt szándékot elfogadjuk is, sajnálatos, hogy a monográfia filológiai értelemben nem volt nagyobb igényű, s nem foglalkozott más, kevésbé ismert szövegekkel – pontosabban, a vizsgált szövegek esetleges hatástörténetéhez sorolható egyéb művekkel: például a levélregény adaptálásának egyéb, időnként poétikai értelemben nem túl sikeres kísérleteivel (gondolok itt a mégiscsak elkészült magyar nyelvű Wertherfordításokra és utánérzésekre vagy éppen a Csokonai-féle *Lilla*-kötet egyértelmű ösztönzését és mintáját követő ciklusokra).

A hiánypótló könyvnek ez bizonyosan nem tett volna rosszat. Annyi előnye pedig mindenképpen lehetne, hogy ezáltal más fénybe lehetett volna állítani az érzékenység magyarországi hatástörténetét is, s jobban érzékelhetővé válhatott volna, hogy az a szövegkorpusz, amelyre az érzékenység kategóriája korszakfogalomként alkalmazható, nagyobb annál, mint amivel általában azonosítani szoktuk.

Ezen a ponton javasolnék egy filológiai kiegészítést is, amely már nem az elemzhető szövegek körét érinti, hanem egy, a könyvben is tárgyalt probléma irodalomtörténeti interpretációját. Az invenciózus módon elemzett Wieland-fordítás (a Kazinczytól elkészített Diogenész-fordítás) egykorú olvasatairól (115–129) ugyanis – szemben a könyv állításával – van némi támpontunk, s ez éppen Laczházi könyvének megközelítési módja miatt igen érdekesen értelmezhető tanulságokat kínál föl. Van ugyanis Kazinczynak egy rövid kis szövege ([*A Wieland-fordításról*]), amelyet a *Fogságom naplója* kritikai kiadása a 25. számon közölt is (KAZINCZY Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 58; a jegyzetek: 275–276). A rövidke történet voltaképp a Kazinczy önéletrajzi írásaira oly jellemző anekdoták közé tartozik. Arról szól, hogy a Martinovics-összeesküvés utáni első letartóztatások után a debreceni magisztrátus annyira rettegett a tiltott, felforgató tartalmú nyomtatványoktól, hogy Kazinczy Diogenész-fordítását is katekizmusnak gondolták, anélkül, hogy bárki is ki merte volna nyitni a könyvet, hogy beleolvasson. Nyilván sok szempontból elemezhető ez a szöveg, de annyi feltétlenül kiderül belőle, hogy a Wieland-fordítást a társadalmi rendre és az uralkodóra nézvést hátrányos szöveggel is össze lehetett

téveszteni – s ez aligha volt a szöveg immanens utalásai ellenére, illetve nem lehet kizárólag Kazinczy személyének gyanús mivoltával magyarázni. Az a közegváltozás, amely az eredeti mű megjelenése és a magyar fordítás elkészülte között megfigyelhető, nyilván felerősítette és konkretizálta a lehetséges társadalombírálat hangsúlyait is, s ezt Laczházi könyve figyelemre méltó módon képes valószínűsíteni. Ez a Kazinczytól származó feljegyzés pedig sokban árnyalhatná a szerző következtetéseit is a szöveg hatástörténetéről.

A Csokonai *Lilla*-kötetével kapcsolatos fejezetben (198–202) feltűnő módon hiányzik a gondolatmenetből egy logikai láncszem. Nem történik meg ugyanis annak egyértelmű rögzítése, Laczházi vajon melyik kiadást tekintette az elemzése alapjának. Hangsúlyozni kellett volna ugyanis, hogy a kötethez csatolt szerzői előszó, amelynek az interpretáció fontos szerepet szán, még nem volt része az első kiadásnak. Márpedig ez a Csokonai-előszó egy olyan olvasási ajánlatot fogalmazott meg, amelynek a hiánya a kötetet egyértelműen a lírai önéletrajz személyes hitelű befogadása irányába tolta. S mivel az első kiadás – amelyet még évekig nem váltott fel a Márton József-féle összkiadás – így került az olvasók kezébe, egyáltalán nem csodálható az artistikus kompozíciós elvek teljes negligálása s az áttétel nélküli, alanyi hitelű biográfiai interpretáció jelentkezése a hatástörténet korai szakaszában. Egyébként éppen a monográfiának ebben a részében sajnálatosnak érzem azt is, hogy Csokonai invenciózus elemzése mellé nem csatlakozik az 1801-es Himfy-kötet (KISFALUDY Sándor, *A kesergő szerelem*) vagy éppen az 1808-as új kompozíciójú vállalkozás (*Himfy szerelmei*) részletesebb értelmezése – említés

szinten természetesen jelen van. Pedig aligha véletlen, hogy a 18–19. század fordulójának két legfontosabb magyar költője ugyanazt a hiányt akarja megszüntetni a magyar irodalomban, s ehhez mindketten a petrarcai kötet hagyományhoz nyúltak vissza. Éppen ez a hagyományválasztás lehetne különösen sokatmondó az érzékeny dalköltészet felől.

A könyv azon későbbi utalásait, amelyek a 18. századnál későbbi művekre utalnak (mint például Kölcsey Ferenc novellája vagy Eötvös József regénye) érdemes lett volna bővebben is kifejteni – megítélésem szerint a könyv összefoglalása igazán tartalmazhatott volna egy olyan kitekintést, amely hipotetikusán jelezné a későbbi irodalmi folyamatok irányát is. Hiszen a szenvedélyekhez való viszony ábrázolása nem zárult le a felvilágosodás korszakával, hanem továbbélt a következő időszakban – az egyszerűség kedvéért: a romantika világában. S éppen az a tény, hogy Laczházi Gyulának van mondanivalója 19. századi szövegekről is, azt mutatja, az a hosszabb irodalmi folyamat, amelynek értelmezésére korábbi s jelen könyvével is vállalkozott, nem ért véget a 18–19. század fordulóján. Ha nem is az eddigi akribiával, de legalább néhány szempont felvillantásával érdemes lenne továbbvinni az elemzés fonalát a romantika irányába is.

Összegzésül csupán meg tudom ismételni a recenzió elején mondottakat. Megjegyzéseim is inkább ennek a kiváló könyvnek a továbbgondolásából született reflexiók voltak, s nem valamiféle hiánylista elemei. Laczházi Gyula monográfiája ugyanis önmagában teljes s ugyanakkor kezdeményező erejű munka. Sokat tanulhat belőle a magyar felvilágosodás szakirodalma.

Szilágyi Márton

Lapis József: Líra 2.0: Közelítések a kortárs magyar költészethez

Budapest, JAK–Prae.hu, 2014, 306 l.

Hans Robert Jauss híres és egyre kevésbé vitatható megjegyzése szerint „legfeljebb a művelt polgárság könyvszekrényeiben található irodalomtörténetek, s ezek arra szolgálnak, hogy alkalmasabb kézikönyv híján segítségükkel fejtsek meg az irodalmi rejtvényeket” (*Irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja* [1967], Helikon, 1980/1–2, 8, Bernáth Csilla fordítása). Ha az olvasó efféle „irodalmi rejtvényfejtésre” adná a fejét, és történetesen a kétezres évek magyar költészetével kapcsolatos „irodalmi rejtvényekbe” botlana, a leghatásosabb segítséget minden bizonnyal Lapis József kötete kínálná számára. Még akkor is, ha a szerző rögtön a kötet első mondatában igyekszik leszögezni, a *Líra 2.0* – hatástörténeti távlat hiányában – nem irodalomtörténet. Az elhatárolásnak ez a sietsége bizonyos szempontból túlzott óvatosságnak tűnik, a kötet ugyanis mélységében, részletességében, komplexitásában lényegesen közelebb áll valamiféle módszeres „irodalomtörténeti” munkához (bármit is értsünk ezalatt), mint a kortárs magyar irodalom recepcióját elárasztó, gyakran mindenféle koncepció nélküli kritikagyűjteményekhez.

A jaussi bonmot persze legalább annyira talányos, amennyire lényeglátó: rejtve marad benne, mifélek is ezek az „irodalmi rejtvények”, vagyis az, hogy tulajdonképpen mire is kérdeznek rá. Híres művek szerzőire, esetleg híres szerzők műveire? Évszámokra, időpontokra, életrajzi adatokra, műfaj történeti problémákra? Az, hogy például egy kvízműsorban milyen irodalmi „rejtvény” tehető föl, nagy hatásfokkal indikálja azokat az el-

várásokat, amelyeket a társadalom (vagy a „művelt polgárság”) az irodalomtörténet-írással szemben megfogalmaz.

Lapis József kötete azonban még akkor sem az ilyesfajta, adatokra, „tényekre” irányuló rejtvények megfejtéséhez nyújthat elsősorban segítséget, ha a kétezres évek fiatal magyar költészetének leginkább részletgazdag bédekkerét kínálja. Ezekről a szerzőkről és művekről ugyanis jellemzően egy tágabb összefüggésrendszer elemeiként értesülünk. Sokkal inkább egy olyan rácsozatként olvasható, amely egyaránt képes érzékeltetni az elemek egymáshoz való viszonyát, szűkebb vagy tágabb kontextusát, a változások előzményeit és lehetséges irányait; az egyes elemek listaszerű felsorakoztatásának tekintetében azonban – szükségszerűen – nem törekszik teljességre. Lapis a fentiekkel összhangban egy későbbi, hatástörténeti távlatlaltal is rendelkező (irodalomtörténeti?) horizont számára történő előkészítő felvázolásban határozza meg a vállalkozás célját: „bár jelen munka az áttekintő, számvető jelleget is meg kívánja célozni, sok tekintetben a kritikai »térképekhez« hasonlatos, ahhoz, amely adott esetben hozzájárulhat, hogy később rendelkezésre álló újabb »műszerekkel« egy pontosabb, időtállóbb térkép szülessen majd meg valaki(k) tolla nyomán” (7).

Hogy ez az önkorlátozás már a jelenben is produktívnak bizonyul, azt a *Kontextusok, közegek, hatásközpontok, tendenciák* című, rendkívül alaposan kidolgozott, a fiatal magyar költészet tendenciáira igen éles szemmel figyelő, valóban áttekintő igényű bevezető tanulmány

mutatja. A tanulmány első (és talán legizgalmasabb) fejezetei elsősorban a kétezres éves magyar költészetének mediális környezetével igyekeznek számot vetni, különös tekintettel az új médiumok, a web és az sms poétikai hatásaira, ezzel összefüggésben pedig az olvasóközönség elvárásaiban észlelhető változásokra. Az olyan rezponzív médiafelületek, amilyen a web 2.0 (ahol tehát az olvasók azonnal reagálhatnak az olvasottakra), Lapis szerint alapvetően változtatják meg a produkció és recepció hierarchikus kettősségét: „a modernségben megerősödő, és a huszadik század folyamán továbbra is fennálló szerzői kikülönülés ezekben a gesztusokban termékenyen látszik megbomlani, és eredményesen kapcsolódik vissza a költészet versificatiós, barkácsolós, versengő, nyelvközpontú (és egyéb) tradícióihoz” (19). Noha ezek a lehetőségek kétségkívül adottak – jelzi a szerző –, produktív kialakulásuk mintha még mindig váratna magára. Bármennyire szórakoztatóak is például Varró Dániel sms-versei, aligha várható, hogy új olvasókat szereznek a kortárs szépirodalom számára (ahogyan vélhetőleg az sms-verset mint formát sem a szonett mellett tartjuk majd számon).

A legsikeresebb „webes irodalmi vállalkozásnak” Lapis koncepciójában a Telep alkotói csoportosulás, a szövegeknek helyt adó blog, „a globális falu eme önképzőköre” tűnik, amelyet Lapis az olvasó és szerző személyes találkozásainak virtualizációjaként, hangzóság, fizikalitás és közvetlen érzékiség hiányaként igyekszik megragadni, ám hangsúlyozottan nem a személyesség hiányaként. A Telep-blog a közvetlen visszacsatolás lehetősége, a szerzői és olvasói vélemények megjelenítése révén, valamint azáltal, hogy a műhelymunkába, az alkotó folya-

matokba is betekintést engedett (jobban belegondolva ezt tette tulajdonképpeni témájává) éppenséggel „oldotta a líraolvasás ezotériáját”. Bármennyire meggyőzőnek tűnik mindez, elgondolkodtató, hogy a Telep csoportéhoz mérhető sikert azóta egyetlen hasonló módszerrel operáló „virtuális szerzőközösség” sem ért el. Ez akár arra is következtetni enged, hogy a siker nem csupán magával az eljárással, de legalább annyira az eljárás újszerűségével – és természetesen a csoport egyes tagjainak vitathatatlan tehetségével – magyarázható.

A kortárs magyar költészet mediális vonatkozásainak kapcsán végül még Lapis záró megjegyzését érdemes alaposabban szemügyre vennünk: „Megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy míg a dráma a színháztermekben és sziklakórházakban, a regény a nappaliban, a vonaton és a metrón uralkodik, a költészet a világhálón talált magának új, hiteles és produktív közeget a maga szűk, ám lelkes tábora számára” (27). Nehéz megítélni, mennyire bizonyul majd időállóknak ez az értékelés, az azonban kétségtelen, hogy mutatnak bizonyos jelek ebbe az irányba. Annak ellenére is, hogy a Facebookon vírusként terjedő, kétséges filológiai státusú versek, idézetek inkább ezen mediális előfeltételezettség bomlasztó oldalával szembesítenek, Lapis megjegyzése feltétlenül megfontolandónak tűnik például a slam esetében, amelynek valószínűtlen népszerűsége aligha függetleníthető a fenti mediális problematikától. A slam innen vizsgálva a személyes jelenlét audiovizuális élményében részesít – paradox módon nem utolsósorban youtube-videókon keresztül –, hogy aztán egy újabb mediális fordítás eredményeképpen gyakran maga is könyvvé váljon.

A bevezető fejezetek után, amelyek a fent ismertetetteken túl érzékeny – bár egymáshoz inkább csak esetlegesen kapcsolódó – kritikákat közölnek Ayhan Gökhan, Nemes Z. Márió, Pollágh Péter, Acsai Roland, Málík Roland, Menyhért Anna és Szentmártoni János köteteiről, Lapis figyelme két olyan, az ezredfordulót követő időszak költészeti törekvéseiben igencsak szimptomatikusnak látszó problémakör felé fordul, amelyek az átlagosnál jóval szélesebb olvasói réteget képesek megszólítani: a gyereklíra és a közéleti költészet felé. (Hasonlóan esetlegesnek érezhetjük a negyedik – itt részleteiben nem vizsgálendő – fejezet kapcsolódási pontjait, amely fejezetben a „középnemzedék néhány szerzőjéről” – Borbély Szilárdról, Térey Jánosról, Jónás Tamásról és Vass Tiborról – szóló kritikákat olvashatunk, melyek közül terjedelmében és komplexitásában a Téreyről szóló három tanulmány emelkedik ki.)

A gyerekköltészetet vizsgáló négy alfejezet tulajdonképpen egy általános igényű kortárs magyar gyerekköltészeti összefoglalás történetileg és elméletileg is jól megalapozott vázlatként olvasható. Noha különösen az utóbbi évtizedben egyre több gyerekirodalmi szakértő (Lovász Andrea, Sebestyén Attila) igyekezett amellet érvélni, hogy a gyerekirodalomról és a gyerekköltészetéről való gondolkodást fontos volna kiszakítani a felnőtt vs. gyerek, magas irodalom vs. populáris irodalom, különösen pedig a nevelés vs. szórakoztatás dichotómiájából, a Lapis József által javasolt elméleti keretrendszert különösen termékenynek érezhetjük: „Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a gyerekirodalomnak majd annyi felnőtt befogadója van, mint gyermek” (120). Lapis szerint a gyerekversek által felkínált „gyermeki

nézőpont” tulajdonképpen egy olyan, a felnőttek által is felvehető befogadói pozícióként fogható föl, amely befogadói élményben elsősorban a vers hangzósága kerül kulcspozícióba: „a vers képi és fogalmi jelentésmezejére gyakorta elsősorban a verszenén keresztül hangolódunk rá [...] és elképzelhetően tartósabb, s talán az irodalmisághoz is közelebb álló befogadást eredményez ez” (121).

A gyermeklíra Weöres és Kovács András Ferenc nevével fémjelezhető „érzéki-játékos irányvonala” eminensen szembeesít ezzel a tapasztalattal, az azonban kevésbé egyértelmű – ebből adódóan talán még inkább elgondolkodtató – hogy a „svéd típusú” gyerekversek (Kukorelly Endre, Borbély Szilárd, Oravecz Imre, Krusovszky Dénes), mivel gyakran egy felnőttként tétélezett nyelvhasználatból való eltérésre játszanak rá, szintén a nyelv reflektív tapasztalatával szembeesíthetnek. Lapis fenti javaslatai mégis a Havasi Attila-értelmezésben tűnnek a leginkább gyümölcsözőnek: a gyakran gyerekversként is olvasható Havasi-vers ugyanis éppen nem a racionális érvelésmód, hanem a szövegek erőteljes figurativitása, abszurd képisége és hanghatásai révén részesíti olvasóját az Unheimlich élményében, és vezet ezáltal újfajta világtapasztalathoz: „miközben egy másik nézőpontból képes sugározni a fényt az adott jelenségre, úgy is mondhatnánk, másképpen teremti meg a már előzőlegesen ismertnek vélt jelenséget, s ez egy újfajta megértésmódot is magában foglal” (160).

Noha Lapis saját munkáját nem tekintti „irodalomtörténeti igényűnek”, ez nem jelenti azt, hogy tárgyát, ha csak lehetséges, ne igyekeznék történeti távlatban is fölmutatni: a kortárs közéleti költészetet bevezető Petri-tanulmány egyértelmű-

en a kortárs politikai kötészet irodalomtörténeti előzményeit kutatja. (Hogy ez a Petri-értelmezés a jelen horizontjából mintha időtállóbbnak mutatkozna, mint az *Édes Hazám* című antológiát elemző alfejezet, az aligha Lapis Józsefnek róható föl: inkább a kortárs „közéleti költészet” egyes darabjainak időben korlátozott válaszképességét mutathatja.) Lapis itt meggyőzően érvel amellett, hogy a „közéleti költészet” Petrinél inkább irodalmon kívüli szempontok alapján látszik megragadhatónak, és aligha szorítható be a képviselési költészet keretei közé: „a képviselési líra nála nem program, hanem probléma” (177). Mindez természetesen azt a kérdést is fölveti, vajon milyen, irodalmi vagy irodalmon kívüli kritériumok alapján beszélhetünk egyáltalán „közéleti” költészetről? Másképpen fogalmazva: a „közéleti költészet” mint fogalom nem az olvasásnak egy sajátos érdekelttségű mozgását jelöli-e? Lapis József elegáns és szövegére általában is jellemzően visszafogott válasza így hangzik: „Jó költemény és hatékony közéleti (pláne: politikai) vers azonban nem szükségképp esik egybe – az olvasót túlzottan nagy hermeneutikai kihívás elé állító szöveg vélhetőleg szűkebb körben fejthet ki hatást, míg a némiképp megfoghatóbb jelentéseket generáló, az érzékekre is erősebben ható mű elementárisabb élményt nyújt” (188).

A záró fejezet szövegei ismét a legfiatalabb magyar irodalommal kapcsolatos „irodalomtörténeti” dilemmákat proble-

matizálják, ezúttal az irodalomkritikára jelentős hatást gyakorló elméleti koncepciókról írott kritikák formájában. Ezek a kritikák, különösen a Balázs Imre József és Németh Zoltán posztmodern-konceptiójával termékeny vitát folytató szöveg, mindenekelőtt az elemzett koncepcióktól való eltérésben rajzolja ki Lapis posztmodern-felfogását. Talán leglátványosabban azon a ponton, ahol Németh „referenciális posztmodernfogalmát” bírálja: „A referenciális–areferenciális dichotómia azonban meggyőződésem szerint nem alkalmas kerete a probléma láthatóvá tételének, mert téves szembeállításra alapszik – nagyon kevés olyan szöveg létezik a világirodalomban, melynek a befogadás során ne képződne meg, úgymond, antropológiai szükségszerűségként a valóságvonatkozása” (283). Vagyis, bár Lapis József a Németh Zoltán által javasolt fogalmi keretet nem tartja kielégítőnek, egyértelműen elismeri annak a belátásnak a jogosságát, hogy a fiatal magyar irodalom „érzékeltetően nagyon másképpen ír, lát komponál, problematizál, választ hagyományt, mint [...] a posztmodern líra és próza legerőteljesebb képviselői” (286).

Aligha túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a *Líra 2.0: Közelítések a kortárs magyar költészethez* című kötet tulajdonképpen ezen problematika megvilágításához kínál szempontokat, olyan javaslatokat téve, amelyeket a kétezres évek magyar költészetének jövőbeni kutatóinak feltétlenül tanácsos lesz számba venniük.

Mészáros Márton

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója

A kiadásban közreműködött az EditioPrinceps Kiadó

Tördelte Szilágyi N. Zsuzsa

Budapest, 2015

Borítóterv: Szentes Éva

A nyomdai munkálatokat a Pannónia Print Kft. nyomdaüzeme végezte

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft

Éves előfizetési díj: 7350 Ft